No. ४३८६

Title मृगेन्द्र वृत्तिः

Author श्री भट्ट नारायण कण्ठ

Extent १४० Age ९

Subject तन्त्रम्

[illegible]

𑇔𑇓𑇘𑇗

4387

F-140

Missing Page No. 8

चन्द्रचूडः तस्य चरणाब्जयुगं ॥ [illegible] ॥

कम्पति यथागमरहस्यगूढं ॥१ ४ कृशाग्रमतिभिः च पुनः विफलविस्तरभीरुभिश्च व्याख्याकृतं [illegible] आद्रियन्ते ४

पृ०ं १

(1)

श्रीगणेशाय नमः । चंद्रार्धचूडचरणाब्जयुगं प्रणम्य वाग्देवतां गणपतिं कमलां च स्तुत्वा । लेशाद्यथामति यथागममुक्तिगू-
ढं श्रीमन्मुकुंदमालार्थमहं ब्रवीमि ॥ १ ॥ कविभिर्बहवो विविधवप्रथनापनाव कुर्वन्म हो [illegible] तनपत्य कृतोपयोगितार्थ-
मप्युनः पुनर्विधियोनविवेचयं निःशेषशास्त्रार्थमेतन्निहितं न तदुपेक्षणीयाः ॥ २ ॥ संक्षेपतः प्रकृतवस्तु परिस्फुटं ये व्याचक्षते पदशो-
र्थसमन्वयेन । ताः पाः कृशाग्रमतिभिस्तु रहस्यदृष्टं तेषां कृतो विफलविस्तरभीतिभिश्च ॥ ३ ॥ सा राजलक्ष्मीकंटकापादि-
वक्त्रकृतिजनता नुग्रहप्रावतीर्णा स्तुत्वा श्रीगणपकं प्राप्तिस्वपत कमलोन्मीलनयोरभास्वान् । श्रीविद्याकेसमहलादि-
रम्यप्रदिशामारिरदैशेकरप्रमुखस्पष्टार्थीमचलधीविचापवि स्तृतिं वत्सम्सर्वोपयोग्यं ॥ ४ ॥ उपर्युपर्यकृतानि कोष्ठिस्मानां
तदानां हि निवेषतानि नो द्विजपुदं त्रिदमघ्रपावन्नत्मा कृतर्गमि दमन्त्रशास्त्रः ॥ ५ ॥ तेनाहमस्मां विवृतो पृथनो नोत्सवेघ
तीपादिग्यो दुत्ता । पदस्पष्टकोनिगमोपाशा दृष्ट्वं गेदमा सेमम्मिरं प्रवसेन ॥ ६ ॥ किमपि यदि दद्मोतं पदाविं विदुत्तं कपि ॥ १ ॥

अथ यावत् अथ [illegible] न [illegible] तत् [illegible] व्याख्यातमित्यर्थः ३

एकदा श्रीविद्या [illegible] वत्सवं [illegible] सर्वविषयोपं विर

तेषाणं ऋपहूवः तेषापहूवः एवंभूतसंप्रवृत्ता एकप्रवृत्ताः तेषापहूवे एकप्रवृत्ताः।
तेषापहूवेकप्रवृत्ताः ॥ स्पष्टीकुर्वतः ॥

नमपिश्रमामतवस्कुरं नावभाति। दिनकृतस्वदोषापद्धैवेकस्य हंनाकरणिविधुमनुष्याः स्पृष्टंतः स्पर्शं तां ॥ १ ॥ यतः
पांशवर्जितांश्चनपोण्डनरोन्नएः। शाकुन्यालिनास्य रीणाह्निकसदरीपमंततिः ॥ २ ॥ यथा नागरिमलापेनद्र्मा हितनेत्रे
पतनः परमेशं नमस्कृत्य मेलायुणो ह्यानपकरणं। तत्संवं धाभिषेपशणोजननतं चावता। कमभिर्वणावर्षं। पुरालघु
नेत्रमतानेभा। हाजशिष्यः समधिगतसकलवेदशास्त्रार्थसतत्वोपुनिर्हीणीतनामा शिवशातनुत्तुस्तेषाकृत्त्वे
नोपिः समासादितरीहैः तानक्रियाचर्यायोगज्ञितात्सुभिः नैमिश्यारण्यवासिभिः क्रियोयनैः कृतयणामांज
लिभिर्विलोतः परमतेश्रीमत्कामिकमेदंमृगेंद्रोन्नरांसकं पृष्टः समानशिष्यगुणोपपन्नान् दृष्ट्वा परमेश्वरादि
षणामपूर्वकमिदं मार्हूतिह्वारि नशिष्याम्ने त्यशिष्योनाहगुरुक्रमपुकुर्वन्स्वशिष्यानिरमवदत। परमेशं नम
स्कृत्य। हासनपृथिनतः। हरिद्रकमापातं तानमृगतहवन्ताः ॥ १ ॥ हे सुव्रताः परमेश्वरभक्तिप्रकर्षपरितोषितशो

मृगे
२

(2)

भगितशपत्नान्ह्नुष्टुमोभनंध्यंतशाह्वीयनिपमाउच्चानंपेषांनपवश्चोत्मरःसंबोधितारः। पद्मसंस्तुपमंहारो।मवन्तशिवशी
नोयन्मोन्नाणउंधिरेमवा।नेरिछ्पेवोक्तमिति।हरिंइंकमाणातेन्वानंशुगगृनश्रीकणिपतेनिसवंधः।हरिनिपत्र
भः।शशासंभोपूर्धनतनत्नम्रहरति पधिपियोमिको।पंसंता श्रुनेनेशारिष्ठपिमामान्ना।तेयापिरंइरशहूंमेनिवेरि
होमापनावेवह्रशशेहेपः।पया ह्रः।यर्पःपकाराणोलिंगंशहृष्मामृहमंनिषि।योक्ताःमामानशहांनांविशेष
स्थितिनिरहेतवरति।तुःतएनरिहितवेत।पम्मारंइंश्रीस्मिनकामिकपेरेभगवतउमापतेर्वक्त्रावेनेरस्पवश्रोतनवेनेव
संबंधःप्रतीतः।तपाहि।पुरन्नारिंहेवप्रुनीनामिंद्रोवरति।शिवोद्वीर्णमिदं।तानेपंचमेवेष्ववेष्वोः।कामर
तो।काम्मिके निश्चयोतेवहूनिलंांनेमोऽवगमहग्मोनिर्नोला लीरुप्परुतुमः।इरातुमापतिर्मह्रमिति।नमा एम॰
हरानश्रीकेंरनापारिंद्वारिक्रमेणणानमिति।स्त्रवर्त्ततोर्णा।किंनत।तापंतेनेनविद्याचर्याक्रियायोगाश्वेतितानं २

शास्त्रं । किं कृत्वा मृणुतां परमेश्वरं नमस्कृत्य । तद्धिस्थितिसंहारोभयकारिणिमिश्रे द्विविश्वसंतानं विश्वमीश्वरेतीशः ।
ईश्वरत्वेनानेनेशारीनामव्यक्तीति परमपदे न विशेषणं । परमस्वामातस्मे षां नरं तु ग्रहनः । शिवत्वाभिव्यक्तेः ईश्व
रातं ज्ञेयाग्निस्थि आदिकरणात । परमेशं तं नमस्कृत्य । कापवा ग्रन्थे भित्ति स्मिन्नपद्धी भूप । ततः सनेतां तं ज्ञाव
2 तां कं महदाजन्मेषिमिति । कगनादिनिधानत्वर्यनः सर्वेषां चगमर्पानां ज्ञानार्यत्वाद्भगतपरमार्पतया कापिल
नमस्कृत्य मृणुतेति श्रोतॄणां नमस्कारोपदेशः । स्वनमस्कृतपरमेश्वराणां गुरुणां नेतृणां चनिर्विघ्नसंहि
ताधिगमनानंभवान्तस्य श्रोतृजननमेवं शिक्षयति । कोऽयं यो नमस्कृतनतया विधाविधिः प्रवृत्तरतिगम्यते । तेन
पयापरमेश्वं गुरुं च वन्दना । इत्युपदेशं प्रथमतया प्रथमपि श्रोतुं प्रवृत्तेषमिति यथास्थितं । यथा चैतदिदं सोमाप
तिनाउपरि षष्ठतः रिक्षणमोपयपिर्येष एवास्तितयापि व्याख्यानेन कमेसंधारेरकरणाभिधेयतानकिं विदुमतेः ।

यह १ ५५१

मृ.सं. कराविद्गतिकिरातिस्प्रकाशिनि चितकनकमयकमनीयमहीतलमनोहरसमन्ततविततविहरणहेलाकितं नीलो चतुरं १
२ त्पलनिभे चतुर्भुजे द्विकंधराब्जस्थिते हरिणे नवदेहाध्यापनस्थानप्रसंकरको गिरिणांश्र स्राभिर्हरिपरिशिष्टसंपूर्णे दृष्टमहासुरांस्त्रि
दशानि निरपराधान् । श्रयतयापि विश्वरूपत्वात् रक्षार्थं नवानि नितकोणाकुलितमुनिगणमहितः शतकनकरास्त्रमयाणां लये
3 वरत्नास्समसमयमध्ये वियन्नामस्तुत्यां फेनेनोत्तरलिहृतवश्रेणापि रसाशिशो हृषंसिद्धेश्वरानतद्धाणस्तनस्वस्वस्तह
स्याजनितमघमाराकमानसोस्यशान्तये भगवंतमसत्संसाग्रासहतनजनगजः साममिश्चालोकितारांतत्र्येनवहरि
णानवोदितभास्वत्प्रभासां सर्वभूतामिधायकंनारसिंहकवचंपुच्छनागोकंपपेतनमस्कारहेतुरस्तुत्रतारक्रुरुगुभग
वंतेपिनाकिनमाराधयपर्वसमहस्रान्तेवन्तेहृष्ट्वा । पिमनमामसारपिञ्छमसी सत्कांतेनहृतेनगुणैसर्वेनतारिदेवताःकृतात्र त्व·
यशनसीभूतेभगवतिपिनाकिनिनिर्विकेदुःखोनस्वास्थ्येतनातः । श्रीमन्ताधिकाराधिकारेपरमेश्वराउपारिदेशाय २

पूर्वपक्षे सुप्रतिष्ठिताः तं तादृशस्य संघा चोधाने तदेव प्रथममेव अभिधानं यत् तदेव मन्त्रस्य तादिनं वक्ष्यमाणस्य दर्शयत्यादि देशिकः ३

तत्त्वं हंसनृसिंहरूपिणः सम्पूर्णहृदिभिरमृतमापतितान् । ततो मृगेन्द्रस्य श्रीतत्त्वान्मृगेन्द्रसंज्ञतापरिपतितः । संवेधस्वस्वरूप

। एकारः पाणिः । नमो हि । सर्गांशोपमेश्वरः ऊर्ध्वशाकरविन्दोन्नापश्चिमलोनः पंचकभेदभिन्नं तानेवेच्छानुग्रहात

3 विधेयस्वरूपकमवबोधनानेतत्रस्थं सृष्टिपूर्वकं यत्र स्वगारिभ्यो वक्ष्यमाणानयदिदेश । तथा चोक्तं श्रीमतंगपारमे । स्रष्टुमेत

समेवेशः शिवानां सद्दृशाम्भजाने । तानमेकं विपन्नाशुतेषां नमस्याणावहन् । कामिकं यागाचार्यस्य शिवाय

सततयोगमभिसारि । अवचास्मनानितिश्रात्मनेवनिरोधिकारणोन्नेनुग्रहेण तनुग्रहेतानिनास्माः । तेमवमापति

शाप । तस्मान्न शक्तः । ततोपि माहात्म्यः । तत्सकाशाल्लुह्यारितः । सएवः स्वशिवेभ्यः प्राहेति परलाभ्यं वेसिपाकारि

ण्यामः । अभिधेयाश्चेहतानविधापोगवर्णाः । स्वतोनवेनवनलनति । तस्वेपोन्नवमपिभुक्तिमुक्त्यो । प्रमेश्वरामंड

वेदसाधकशमाणोपमासमस्तद्धाधकस्तिनफरणं च पदापिनदत्यलोनागमयामाणमाथनाय वपमयेवोपपुर्जोनेत

अमुक=प्रोष्ये नामुकस्त्रोगन्धत्तिश्रुति=आयुर्वेदेन ईश्वरप्रणीतेन। गणितेन सर्पादिग्रहणज्ञानं॥ मंत्रवादस्तु मंत्रानिजपप्रवाणीयादितादृनादिनाम्नस्तादृनाशः॥
सरात्र गांधर्वविद्यया प्रदीपयुत्पत्तिः स्वोप विषदात् प्यानुर्वादात् स्तुव एर्ण युत्पत्तिरिति=आयुर्वेदादिनो ईश्वरः सिद्धः १

मृगें यादिक्षान्तकारोपोर्वाग्येन द्विवेदितं। ममतत्त्वैव वस्यामः। केवलमेतावदेवेहप्रतिमानीमहे। यतः तं आयुर्वेदादिगणितानुमे
४ यार्थस्वस्त्वेन। स्वोपनिबद्धानामः सर्वरिह युक्तस्ति। नन्वामनं सां जेनत्वादसर्वार्थदर्शांदर्शनां नस्पनोदृशां स प्रविधाय नत्वादूर
सविषमेवानित्यनिर्मलनिरतिशयमसर्वार्थज्ञानक्रियाशक्तेकसर्वदामवेत्यस्य ईश्वरस्यपायमेष्वरं नारेवमर्वाधिष्ठातुः
(4) सर्वविषयं। एवं विविधविशेषणविशिष्टस्य वक्तारिकत्वं भकरतां भगवानागमाणं। एतच्चयथावसरं वक्ष्यामः। नहेव
मीदृक् स्रो भगवानागमस्यकर्ता। आगमस्तत्तत्परिज्ञानस्वस्वरूपो सिद्धिः मदृशा क्रियानाज्ञाद्वेनरे नरप्राप्तवे
परःस्यात्। यथा कश्चिदेवंविधो देवदत्तो हमायातस्ति। नहावश्रवणादेव तरस्येमन्ते। यदृ तदेवदत्तो यमायातस्ति
। नन्वावदेवदत्तस्य तद्वाक्यस्य वेदनाप्रपत्त्युपयुक्तं। नेटकेवसंदृशार्थेष्वविषभूतेरस्ववाक्यादिषु तदागमस्य फलवत्तप्रु एम
पलम्भादृशार्थस्यावितत्वामनस्याविकल्पत्वमनुमीयते रस्यलमनेनप्रकृतमनुसरामः। तदेवंहारीनस्रुनिः स्वशिष्या ५

ईश्वरो हेतु २

नत्वाय मंत्रा
विषभूतादिनाशकाः २

विजातीयक्रियाव्याप्ते ५
ईश्वरागमसार २

[illegible]
[illegible]
[illegible]
3 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

प्र यमेतु सत्म यत्र विधिना शिवस्थापनं कृतं तं तदुत्तरं विशेषप्रतिष्ठा उत्तरासप्त
विशेषप्रश्ना उपायि करिष्यंति ४

विशेष्यसंबद्ध एवकारः अयोगं व्यवच्छिनत्ति। यथा पार्थ एव धनुर्धरः पार्थिवसदृशोऽन्यो धनुर्धरो नास्तीत्यर्थः॥ एवं विशेषणसंबद्ध एवकारः अयोगं व्यवच्छिनत्ति॥ यथा॥ शंखः पाण्डुर एव॥ तद्वदत्रापि चोदनैव हि प्रमाणत्वं प्रमाणमेव चोदनेति क्रमेण एवकारो विशेष्यविशेषणसंबद्धः अन्ययोगायोगौ व्यवच्छिनत्ति॥४

पृ० कः नरोऽधमाश्रमं सिषेवे। अनन्तस्वभावेः संप्रति नः पृष्टा तां सर्वजननापवर्गशोभा वा चोदनालक्षणो धर्मः। किमर्थं नानुकल्पते। सदंडे ते
५ भरद्वाजादिभिर्गणश्रमसमृद्धिते नाक्षिप्य सत्कारेण पार्थिवस्नानसभाद्वाजा रीनृपसेकं कुशलं पृष्ट्वा ब्रवीति। किं नरहितं ते
(5) श्चाह। चोदनाधर्मः किमर्थं नानुवर्तितरीति। चोदनेति क्रियाणां प्रवर्तकं वचनं (विधिः) माहुः। तस्माच्चोदनाधर्मः किमिति निनातु
ष्ठीयते। चोदनेत्यहि धर्मे प्रमाणत्वं प्रमाणमेव चोदनेत्येवमन्ययोगायोगव्यवच्छेदः। नेन ततः प्रवर्तमानानामैहिकस्याऽ
चर्४ त्रिकस्य फलस्याभिसंधायिना। यथा श्येनेनाभिचरन्निति धर्ममनुतिष्ठन्निमानवः। इहकामिनिमत्तप्रोक्तिरेव चा। उत
मांगतानि मितानि। चतुर्विधप्रीतिं तत्त्रयी वा। आयुर्लिङ्गाणि पवनारस्वपनत्रपी वा यत्नाद्विपश्चेतुं पार्थं प्रहारमदः। तथा नित्यानवे
दोक्तमपराह्यव ह्याभितां संवाहिंश्च पिता कोऽप्युनेष्यमेमानदेहितता। मन्ये पि। पावेहगायुष्मतेपोपाश्च काम्यत्वदृष्टः। श्म०
। सर्वाना निष्फला। चेत्यत्र मोक्षनाहितः स्मृताः। इत्येवं जैमिनिमतानुसारिणां। तत्र सर्वचंत्रता। नकुतर्कमेवं धर्म ५

स्पवश्पन्नाविःवात२४

नास्तिकादिप्रणीत ... चार्वाकादिप्रणीत ग्रंथाः २

६ श्वोरस्नाविहितोस्तुने। हिंसाप्रायश्चोपाप्यस्तपसामीरुमिकूपे। तेमाह्वाकाम्यः। इदंतापमहर्पनात स्मृतिशब्देनाम्
श्रुलक्षितितिशतिवचनमप्रोक्तं। पोपमस्मामि मिहितोक्तद्वाप्यैरेवतायमारनोपामलक्षणो धर्मः तपसा समाहितमि
धर्षंश्या सेव्यतेसवोइन्मैवामि हितोबकस्यापितः। तमाहियोहनामपलिंडु। लोइन्तम्रारिश रघ्यस्या पितवि
श्विनिवेध हस्तप्तजनतादि क्रियाश्च वर्तकजवनेमभिधायते। यथा ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः मादि। तच्चश्रुत्यैव नया
धर्मसूत्रं ४ श्चोतंतेन्मूलतात्तु स्मार्तमपि। तथाचोक्तं। तस्मात श्रुतिस्मृती एव प्रमाणं धर्मेणोचारयति। तथा वेदो ... खि
लो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदां इतितदाल्लां तावदेव विधायकता हि महतामार्थी विरोधिनः पौराणिकाः संहि
ताः। चन्तास्वकाक्षनस्ति तपोपासामिदंतासर्वं। यथा महाभारते हि। एवमेवाचारे देवं शिवं रुद्रमुमापतिं। इहलोकेसु
खंप्राप्ततेपांतिपरमांगतिमिति। सर्वत्रस्वं भवे तावत् लिंगेपार्वपतिश्चुं। तस्मिन्नभ्यषिक्ताशीतिकरोतिवृषभध्वजः

वेदविदां स्मृतिर्वादि: शीलं आचारः च धर्ममूलं भवति२
+अखिलोपिवेदः+

उमापतिः=पार्वतीपतिः शेषः२

सूतं. इति तथा चाग्निस्मार्तवसवो रुद्रास्तु नपश्व महेशो जनः। विधिवत्सिद्धं गमाराध्य पृष्ठमिश्र तत्समेव गता इति। तथा श्रुतमप्यगोशक्ति
६ न पिष्टक्षरस्त्वेऽशर्हि लिंगके। स पूजनपरस्वन्तिष्ठाप्य श्रद्धावान् विगतश्चलानि ... भ्युपगम्यापि ब्रूमः। एतदभिप्रायेणोक्तमभि
धीयते भवद्भिः सतावतस्मृत्यर्थ एव गम्यमर्पितो। तत्र हि वेदेष्वस्मिन्संहितारौद्रीवाख्या रुद्रस्य देवता। संनिधाकारणो पाभि
6 नेतिहितः कालिकोविधिः। रुद्रो देवतास्य स्यादिति रौद्रीं संहितां जगपुरुषः। सामवत्तयोवाथर्वणो च वेदे द्विता। यजु
र्वेदे हि रुद्रैकादशिनीसंहिता श्रूयते यस्यां भगवंतो रुद्राः सर्वाभिप्रेतमायफलः पठ्यंते। ऋग्वेदे पवित्रीयं त्र्यंबकं यजामहे
इत्यां रुद्रापतवसे कपर्दिने इत्या रुद्राय स्थिरधन्वने गिर इत्यादिका ऋग्विधानाम्नातां तत्र हि ऋषिप्रविधानफलानि वि
धेत एव। सामवेदेऽपि। श्रूयते हि सामविधाने। याबोधजातवेदा ऋग्निजमहोहानि देवव्रता विषारोद्रीनाम संहि राम.
तायतं यषुजानो रुद्रीणामाति। एवमाथर्वणेऽपि रुद्राध्यानविषयः तन्मंत्रसंहिताख्यसंभवेति। तत्र केवलसंहिता ८

मात्रमेवास्ति। तत्र तत्रेह इवैकदेशवर्तिनां वाक्यानां तत्पर्यवसूयते। एवं हि रूपतेजः भागः सहस्रांशो विकल्पितो नु भवस्तवाहि
निस्मृतिः। कश्चैतावन्तपावनत्वालि करोति कल्पो वेदाणां तदुक्तो विधिः भगवतः सांनिध्यकलनाय प्रयूयते। तथा हि
काठकसूत्रवर्णाशिष्टोदेन इकल्लेति वचनानुरक्तो प्रस्तौ न मिमन्त्कोकं एर्मेषुवास। नार्भपुष्टि धारेयमासोर सौ
गोपाविलेपो भवति। काकपाककपाणीमे तपत्तः उत्पिमासि सः प्रस्तावे तेन भगवतेन पराप तानि। एवं च श्रेष्ठाना नमन
सां नैमित्तिनाप छापासूपितानामपि चोदनानां वर्णितो यन लोप प्रसिद्धः पंथाः। किं पुनः परमेश्वरस्य काशनविद्र नम
हामोहनिमित्तया विस्पष्टदृष्टीनां मनोषां। रसकेपिप्रभावज्ञितासाहः पहम तयमुः तानाहमिष्या तानेकश
रमानंहि देवता। एवमपि कथितेन हि पंचभक्ति रकर्णता तमिक्षुरा इतेन परमे स्वर्पयोगान् यमः यम वनर्गी ल
सता न्मुनीन समस्मि तमाह। किं तत्र मिथ्यातानेवः प्रभाकं सं वंधि परेतात्त्रिं गार्ह्य नादिशिक्षायाधनपति पारकतानेषा

मृ॰ं सैतत्तन्मिथ्यानं मसंतत्त्रयो ततथाविधदेवतात्वापत्तेः। यतः कर्मानुष्ठानादेव फलं नेश्वरतानः। शब्दमात्रं हि देवतानन्त
७ त्वं वचनं स्मृतेन तस्य माना पुरुहृत्य इन्द्रस्य गताङ्कार्यकवहमंभवमेव देवतापाः। शनिपद्यामहे। किं तर्हि विधेतेप्येदेवता
।मात्रशब्दाज्ञानिनिर्वैतेत्र्यपितस्य योगोलकवद्भिवहत्त्वपलभ्यमानत्वात्वार्थश्यमावः रूपम्। तेषु तेषु क्रियावि
7 शेषे स्वं गमावंनच्छेनगगमंयहानेदेवता विशेषात्वान्त लभते। तदुक्तं। अथ विनियुक्तावाशब्दार्थ्यापेहंकारमास्व
रुपिनि। नचात्रकल्पितेरूपवविम्हेशिनात्कानिनिपमः। यतिलावेशमाः। अनेकाकारत्वषमिद्धवहूनादेहेतत्पि
शेष श्रवणात्। नत्वेरमत्वपमपमहिम्नः शरूपस्येव विजृंभितं। यदेकमपि सत्तन्नेमेदेवतावि शेषयतीतिहेतता
मात्मवतीति हेतत्त्वावाप्नोति। तथेव श्रुतिः। इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः सुपर्णो गरुत्मान्। एकं स राम
द्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरिति। एवं नमित्रे देवोऽवृपद्धतनमात्रपानि सोनित्यं पूर्णतारस्म ७

८

तत्त्वं स्थितमेतद्वचनानिकादेवतेऽप्येवमन्यथेनानिध्यायकारेदेवताभूतेनार्थं द्रष्टव्यमनुमानम्। शकेसानोत्र १

रादिवत्ताशक्त्यानिरिक्ता हि सा दिदेनता विद्यते। विग्रहत्वस्य विग्रहो मप्रहस्ता वात्मप्रकाशने॥ तत्कालाघ्यं किंचिन्ते
तेन स्याऽमप्रकाशते विनिद्धर्मी धामः। त्वमिद्धो नविरुद्धा नेकांतवादाम्युपगमः अतत्पत्तद्गुणोद्धानि तत्त्वरेण परमेश्व
स्यापि यदत्वते शरीरे न किमप्यद्वं। विग्रहत्वते तमिद्व देशावस्थितेष्वेष्वपगत्यास्ह्या गेष्वप्यन्यत्र मूर्तत्वात्तसाः सांनि
ध्यात्रुपपत्तिः। न तु मूर्तत्वस्य त्वपिसांनिध्यं परस्परविरुद्धदेशस्थयोरव्याप्तत्वनोपपद्यतेन तस्मण्यपिकारके दृष्टिवर्त्पर्द्दैष्यमित्य
नेकांतिकं मूर्तत्वेनानेकांतिकत्वकें दृष्टिवत्वणोः स्व प्रभाभास्वर पोस्वयत्तरत्वे नातकत्वे हेशोपत्वस्य स्यानमात्रस्यपो
र्वेऽजनेनोपलंभयोग्ये देशावस्थानमेव सांनिध्यं भवतां प्रतिभाति। न चात्वं नेपावा सुतुं गारंगोत्सगवर्तिनीनर्ते
कीपि द्वार देशवर्तिनिमिभूणोप्यपोपि प्रेक्षकैः प्रेक्ष्यमाणा नैके कंप्रतिपाका मशनवासौ नियंभजते। तस्मातस
मकालमनेकरहस्योजनेनोपत्निमेजितानां प्रयाप्याकमनेकरहस्योजनेन रहस्येवं देवतापात्वकालं प्रिग्रदेशास्यपाग

वत्रहत्यत्र मत्तैत्वे सो पा धि कि हेतुः॥ तथाहि॥ [illegible] प्रकृते अनीश्वरत्वे मुपाधिः स स्या ज स्य सव त्ताद्देशासंनि हितस्यप्राप कै
के त्वा॥ यत्र यत्र मूर्तत्वं तत्र तत्र ३ नि मा [illegible] तिम त्वमस्ति परं तु [illegible] त्वं नास्तीति सा..

नाशदेहत्वादित्यस्योत्तरार्थः॥

मूलं ९ सांनिध्यमूर्तित्वात्संगच्छामि तिशारदमाचक्षते वा सत्याः सामीप्यः। किंचनवर्तनाय [illegible] माणोमालबाधितं। नकिलनया
विधुर्मस्य दर्शाविरहितं यस्मात्पदार्थः प्रकाशते रोपे स्वर्णोपलमालानेन पद्मितो हितानि विशेषस्य सामर्थ्यं किमपि
माणा प्रतिभासितानपादि। अपरो ह्यतेन सकलप्रमाणमेष्टुलक्षणलक्षणमाप्रमाणगोचरः। न [illegible] प्रतीन्द्रियविषय
प्रहणात्मनत्वं प्रत्यक्षस्य संभवति। अथ सर्वविज्ञानविज्ञप्तिदर्शिविषयं गेगि प्रत्यक्षतेन तस्मात्मानं स्वापकमिति चेत्। न
तादृशस्यानुपलब्धेरतीन्द्रियार्थदर्शिनो योगिनः तस्माद्विविधविषयस्य तेनचेताः साक्षात्क्रियन्ते तस्य [illegible] सत्ता प्रत्यय
ने प्रमाणाभावात्। अतीन्द्रियोऽतीन्द्रियार्थदर्शी च कश्चित्सम्भवति सिद्धमस्य तथा विद्यन्ते स्वत्मासिद्धे
न साधने प्रामाणिकस्यापि भवतः। किमिति न प्रपावद्। न चात्मा चान्यथा हेतुमान मर्त्यमनुमानं। तथा हि। जगदि
दमुत्पत्तिमत्वात्कार्यं तदविनाभूतकार्यमिति मात्यर्थसाधनं तस्य तावद्वत्तानन्तरं पश्यन्ताव प्रत्यक्षेणानन्तकार्यं प्रपश्यावलमित्या गाय ९

अतीन्द्रियोऽतीन्द्रियार्थदर्शी [illegible]
+द्रिय+

मन्यादिकं वस्तुवत्तैर्मनीषा अपि चेत् तु दूषयति २ नच इत्यस्य ऽतिपदेन सह अन्वयः

कार्यकारणभावाश्रितविषयत्वमाहुस्तत्स्वार्थे इदं त्वपदवत्किलात्मोरैकार्थत्वेनान्वितं तत्सावयवत्वमुपेनालीनितानुमेयमिहे
नोरीश्वरस्यारीरणानेकान्तिकत्वं । पृथ्व्याद्यभिनिवेशः । यद्येकान्तस्वहेतुः स्वेतरच्छरीरादिनामवेशितितत्सापि नहि द्वा
कार्यत्वे नन्वस्माभिरिष्यमाणत्वादिति सिद्धसाधनतः कार्यत्वे पिपद्यत्कार्यत्वे नतद्दृष्टशरीरघटनानेकेषोपपद्यते कर्तृकाभिनाभा
१ वित्वादयवयविदृश्यत । कार्यत्वे हेतुगतेनेम्योरीश्वरापि निरतिशयज्ञानकन्नत्वं सर्वज्ञे निर्मातारं गमयति । पद्मा ३ निर्मा
तासमकर्तृस्वरूपाति । किमेतत्त्वप्रमाणं भेदेनतपघवाधितं सातत्प्राणव्याप्रमाणं विंद्विपाद्वेर्जगद्भागस्यादि सिद्धं सा
वयवत्वमितिभागासिद्धो हेतुः । परमाणूनामावेनन्नेसत्वेनेकत्वाद्धत्यादिवत्कार्यत्वमप्यभिव्यादितिकिल्बिष
तामसत्पपगमः । परमाणेतद्दृष्टातीन्द्रियत्वे वत्सविज्ञकाराकृष्णीणपादिना कृतमपप्रायःन सत्कारिकाणामाद्यानुपपत्तेर्गुणा
त्रिदशानेमरमसमानि वेरांसावयवत्वं तत्त्वेनेतत्ततन्नास्तिवेशमहताभित्वादिहत्वहीमहीमहीधरादिगतं सावयवत्वं कस्मा

सिद्धाय सावयवत्वं सिद्धांतसिद्धिः १

वत्त्वमिपाकारसुकूरित्यादिगतं सावयवत्वं समीचीना
समीचीनत्वं तन्नादियतत्कैकक्षत्रिं १

तदाद्यादिः २
परमाणकं कार्यत्ति अचेतनत्वं सति अनेकत्वात् २
महामहीधरादिगतं सावयवत्वं तु अकृत्रिमं पति १

पादशांसा धवप्राहृष्टं साधकं तो दृष्टान्ते वानुमितिः प्रामाणिकी ॥
समीचीन समीचीन सविशेषादिज्ञायते इत्यावेन ज्ञायते ॥

हणपावलेवनपूर्वव्याप्तिरहा। नाहि नित्यसंस्काराणवनरतुग्गमानोमापनार्थ्यशामाणिकमिति: सर्वज्ञत्वसिद्धिरुक्तं। नपुनः सा
धनवत्तेश शूमा नमाणा ना श्रोमेण। परस्पर धर्मकार्णितिः सिद्धपात्र्गधिद्धा भावात्त्रशत्ति मस्मात्रिवेशादिना केनतस्माधह्ते
मीपतो। वक्तुमेरेषसिद्धिपि शत्रूमाप्यारभेदिनः। नन्वकालानुमितिः पांशुद्ध्यादिवज्ञातानराणि चापि कालभारीनाप
ह्यानभावे दृष्टान्ताभावः। नचेतनज्ञानभावः। तदानियस्य सर्वकर्तृत्वहानिः। स्याद्यमारावन्वयथा तिरेकानुविधायिनो
भावाभावेव लभ्यादीनां दृष्टो। नचदृष्टकारणामपहायकारणान्तरं तदा स्यात्कस्यचित्तथापमत्रेप्येवं द्विमतिः सर्वत्र कार्यका
रणभावोविलयेन। तदुक्तं। यस्मिन्सति भवत्येव यन्नतो न स्यात्कदाचनेतद्हेतुं तेन सर्वत्र हेतुनामनवस्थितिरिति। किंच।
नतावत्तत्र शरीरजन्यत्वनिर्मातृत्वे तत्राविशेषाभ्युपगमोपयुक्तः। तस्मात्तादृशानां कार्याणां मृदादिना संभवात्। तापरहकार्यशा
रीरं प्रकेनकर्तृनीया मंतरेणनसे। कार्यत्वात्तेनभागतः कर्ता हि सत्त्वनतरस्ति। तत्तत्स्वधर्मे सहरूपाविपाशितमाधकःका

अगत्सर्वशरीरकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत्।१
२ किंचकार्यत्वंहेतुः सोपाधिकः उपाधिस्तु शरीरजन्यत्वं तत्स्य साध्यव्या

अदाशिइंद्रियाणि लिंगानि अनुमानानि अतिक्रम्य गच्छतीति अतलिंगानि गः ५

यन्नहेतुः शरीरस्थेनेत्यस्मदादिवत्संनिवेशप्रयोगित्वं न व्याप्यस्य शरीरस्थेन निर्मितं कर्तृत्व निर्मितं वा स्वनिर्मितत्वे कि
मसौ नत्सर्गकाले सशरीरः शरीरादिरहितो वा देहेंद्रियादिरहितस्य न क्वचित्कार्यदृष्टमित्यतो सशरीरश्चेन्न शरीरं
सृजति न देहिन स्य सशरीरं किं कृतं स्वकृतं तेन अकृतं तेन वानवस्थाने वमादिवाधकप्रमाणसद्भावात्तस्माधकं प्रमाणं न किंचि
10 दुपपद्यते अयो वा तेनागमागमलतात्प्रमाणमितिप्रदत्तं तात्तादृपार्थनिस्वामकेतनः प्रवर्तमानसाधिद्धेन संप
न्नेदृशनाननुमेनतु अलिंगानिगोग्यार्थाः जुष्टः शास्त्रेणास्पर्णानुरहितपूर्वदेवनिरुणकर्तुर्माहेः। वाकंनहृष्यथासिद्धेत
कमागमलतांच्छुत्तोनि हांसादिगीतेषगहममहाभारताहो भगवान्व्यासमुनिः सशिवस्तात तेतेनस्वाश्रमादयापि २३
ते गुरुः सिद्धादिपुवदेवपुनस्थैर्वेश्वर्यपुज्यार्थे। तं गच्छ शरणं देवं देवादिभुवने स्वामिन्यादि। श्रुतावपि पाकद्वा अयोपा
यस्तुपरे वशीपुपोवनसाति पुपोकद्वा विश्वाश्रवनाविवेशानतेसकद्वापनमो अस्तु तथा। त्रिपंचकं यजाम महत्यादि। तदे

पौर्वापर्यपर्यालोचनमाविचारेण निराकृतः ।   प्रतीतिमात्रेणाभ्युपगतलघुद्रुयः ॥

मूलं । तदन्यथासिद्धं यदाहिपौर्वापर्यपर्यालोचनानिराकृतोपयासुनस्तुतिमसृता हितो वा समार्थः । यतो नेवषनीतिमार्गे विवि
११ षलब्धउपक्षमलयेनिषनिणन्निमावर्पेति । तथा किलविषं मत्स्यमावास्य गृहे भुक्तः कृत्याशनेचविषमनलोभ्युक्तानेकु
(11) पमाणमपि न वा कार्थः । किंतर्हि । स्वनिष्फलहृष्टमो न नानिषेधक्ततासंर्थ । एवंभारतमाहात्म्यपाख्यानद्वारेण सो
घोगलाविनिगाधोर्द्धिहुतुष्णामोनिर्विघ्नः । तथा वर्मानुष्ठानमस्तुकृपापेत्येवमर्थः । स्तुतिवाक्कुसुमैरेन
मेत्यार्थवादरूपकानां कार्णीतिशापावेदनेविनेष्टकृत्वेः । हितविविधाभ्युदयप्रतीनोपजननन्यतीसंगतत्वेन तस्या पापा
र्थमितिनततुक्तिमार्गविशिष्टदेवतास्तुभावावेदकत्वं । तथा चाह । स्तुतिवाक्कुसुमस्त्वेषु मत्ववामपि विश्रम त
पोर्वापर्यपर्यारूपः शासोमां कृकृतेमि मितिमिति । अथ सकललोकमिदायमिद्धानपेक्ष्य वनीपाविद्यते । पस्य वी
स्यपमाविरुद्धरंगनावालोज्जनः परमेश्वरस्तोत्रावलीविषयीतिः । सर्वत्र ते देवमेवाहक्का रणमितिस्तुवाणोहृपतेबाउ ११

२४

सर्वसंप्रतिभः सुव्रतं भवतीति ... पुरुषा ४   ... नियातिविविधाभ्युदयप्रज्ञानानिति तांरुपजननीयाप्रतीतिमस्त्का:
स्तुतिरिति यावत् तदवेद नवि नापुरुषाणां प्रवृत्तिः ...

११

णाख्यानानिवर्त्तमानमयनकालस्मन्कामहा हांधकवर्षैलोकाक्रमणाद्युपरचितानिवृत्तयः। षष्ठंनःक
वयंतः सृष्टेनज्ञोपलमंतेतदुद्देशेनचार्थविनियोगनियमजयनयः प्रभृतिक्लेशकारिणीमपिकर्मपद्धतिमनु
तिष्ठंतोमानवर्गाइति। नतुतमेवानिदेवताविशेषपारमार्थ्यलोकनादाः कालावधवः। अपर्यालोचितवेपोर्वापर्यगततार्त्तुग
तमूर्त्तिमनन्यवर्तितानश्चवाद्रमावाद्रमकृत्स्यधिष्ठानाणद्धृत्तिसिद्धिमिच्छन्त्रेहोवृत्तदृश्येवेद्रमाप्यरतानुपपातो
सि। अथयमनयिनपुरुषप्रवर्तितनःश्वाहः तर्हिगमष्टवासौश्रतयितत्वेचनस्यकतमेनप्रमाणेनासिद्धंतनव
वर्तितारागमप्रामाण्याच्चेत्सिद्धिलक्षिध्याश्रयागमप्रामाण्यमितिनैनेतराश्रयदोषः। नित्यत्वेतागमस्य
कार्येकार्थप्रामाण्यंनसिद्ध्यतिनरप्राप्रमिमतदेवताविशेषः कथमपिनिश्चेतुंशक्यंक्लिममिधापद्य
ीतप्रनिःसोज्ञानाविशिष्यानाद्रमनीरायवोवाणिवेलाल्पेनोधिनेवमः शकेणानवलान्वेषीधीशोलः मारणो
ःपाप्रवृत्तौतादृशमानात्पुरुषस्य प्रामाण्यंसिद्धिपु पागमप्रामाण्यसिद्धिरिति अन्योन्याश्रयः३
+वा+

प्रामाणिकश्चाप्रकृतिपावर्त्तते४

प्रत्ययितस्य४

तएणपर्णादितरिग्रहहरपिँवापुनाबाझत्नेनअपनेतुषकाः॥ धात्नुकद्यां स्पिरत्वेधर्येतदृच ग्रुरुत्वा-नावः२
+निःसारत्वात्+

जेर=

मूलं. स्थानस्थानेनेकोन्मेलक्षणेनेश्वरनिराकरणमवतरन्नेवनिश्चमार्गानुसरणाद्वारिणानेषां वेलाम प्रज्ञाम ल्पार्त्तुन्नः दूलवृत्तिरिति यावत्१
१२ षेरितोपेषीभारद्वाजादीनांमतेवंश्चीमत्तिपर्वतस्मारवतानग्नितावृद्देशोर्न्नवशालनचकोपकेन तुं स्मारह। यद्विनेवशा
केणपथ्या किलवेलावलम्बइनललतंगरद्दाहतं। स्तावष्टंभान्नेवलत्वेवुनिमति: गौस्ताणपताकिमाधर्म्मात्प स्वंभ्रयथंतोप स्मिवसः स्वाव वृन्नतो स्मा तु:स्वस्थाना दितवथं२
(12) र्तेतनहपकाकृतावस्तस्थैर्यत्रयवलततन स्वेन्नंप्रतितेपुनरिहमप्यरपु:। नताम्रस्पैतामूर्तिरस्मदीहशीश्वरोप
मोगाम्यता:
शिष्टस्वर्णमपन्नामातेनेनत्रिदर्शने। विभूतिपाणताणतम्पममप्रारिलोवनगोवरताणिमानाम्पुहष्णमावास्म
पदृष्टयद्दषवप्रहृस्येताताविशेषस्माणिमार्येष्वेपेप त्रिमउमापणतिनकणपशाकाम्पशक्किन नित्तंपुणपद्दने
करेशमात्रसंनिधिमात्रममंमाथ्यमन्यसेनाकृहाविरस्मदीश्वरीरवद्धतामूर्त्तिः। क्लेशकर्म्मविपाकाशयपरा रामृ
गिन्त्याणिकोण। रुकामात्रेणामस्मदृशिष्ट्यानिबंसकाणतमविशेषस्वर्णमपन्नेतानमूर्छितागणगाण १२
पंचक्लेशाः कर्मत्रिसिद्धं इणाशयः वासना

स्वदर्शनं निर्मां स्तान्तस्यां ॰ अस्ति ब्रह्मविद्धिर्मीमांसकैः ४

दस्मः

12 द्धिर्मूर्त्तित्वमस्मदादिमूर्त्तित्वं किंनिष्ठं चास्यातत्स्वरूपगणपदेनैकदेशस्थं निर्मितिकारणायोपात्तस्य मूर्त्तित्वाख्य
स्यैदेशोऽस्य योगमकत्वं दृष्टान्तस्वाङ्गपक्षः साधर्म्यसिद्धतास्माद्योऽस्ति सर्वस्य कालमनेकदेश्यासेनिधिलक्ष
णो व्यवस्थितस्मिन्नानाकिम्पत्स्माद्धाहेतुर्यथवर्त्तिनां मूर्त्तिमतां सतामपर्णामा दिसिद्धेः कर्षयोगिनां पृ योगि
इदानीमपि ४ नां घटपदस्यैकदेशस्थं त्रिविधवैलपि नाहंभावः स्वनिर्त्तिरूपसकलोत्कर्षयोगिनः परमेश्वरस्य स्वदर्शना
भिनिवेशिभिः कुम्भकारादिनिदर्शनकलुषी क्रियमाणानेन निर्माणस्य किंरूपः किमाश्रयः किंरूपकरणादि
साधसाधकसत्वविलसद्वोऽनुभविशानितायावोऽकोऽसिद्धूपागोनानिर्मीदृशः किंकार्यः स खलु किंरूपाय द्विस्त्र
वनं किमाधारो यातास्तन्तिकिंरूपाद्वानरादित्व । अकर्त्तृकैश्वर्यत्वपञ्चवसरहस्यो हेतोर्विभुः कृतकीर्पं कांस्कि
त्स्वरूपक्रिमोहापजगतोऽस्तित्पर्यायाशरीरत्वताविशेषसम्बन्धो संभवद्दाधस्तथैश्वर्यासिद्धस्वकारणोवस्था

घटशब्दः निरर्थकः शब्दत्वात् डंडशब्दवत् ४

सूरिं मः सामान्यतया प्रतिपाद्यमानोपि नन्नश्चि[illegible]करणत्वाभावात्स्वगोमनेस्तत्र ममविवक्षितोपि तिस्वं वेदोपहितत्वमेवा

१३ पर्णश्यातिवचाहुःत्रा उमलदेव: मशुक्तलक्षमाणमहत्समाधिलोपपत्तिहि विद्वंनविमूढवेन मामहेश्वरःशारि

लेखितेपि मन्त्रपलापने देवह तेषां मन्त्रपाणिरिति शब्दा भावहेतुरर्थाशी भामासायथाविधु पामेन्द्रवाधमेव

(13) न्याय: प्रसज्यतेरत्याहूर्थ्यान्तिर्वधेस्याथ; शब्दनार्थे शब्दत्वमभवना किल यावृष्मार्येहि देवते मिथितिलामेय

त:शब्दमतिरिक्तेर्थवतानमथुणमवेममेतदापतितत्प्रसङ्गादाचक्रत्यतिरिक्तवाच्यार्थोसंभव: [illegible]शानांप

याननाप्याभाप्योर्थो विद्यते एवं शब्दत्वाविशेषात्घटशब्दमपयमेकस्यापोस्तु नैवेनयुक्तं यत्तु भवविशेषात्तथाहि

नार्थे घटशब्दो घटशब्दत्वमतेनान्यातनेघटनेवेष्टतेनार्थक्रियामिति घट:चेदिति ज्ञापयतिदीपानेवेतितद्भावेव राम

विशेषात्तत्त्व शब्दप्रतिनिर्णयस्तु अतिरिक्तवाच्यार्थासंभवतो घटशब्दस्यैवोक्ताहस्तारं शब्दस्य वक्त्रा ज्ञापनादिस्या[illegible] १३

नवानयोस्तद्दृत्तिरूपितत्वात्प्रयोः स्मृत्युभयोरेकाकारभाषाविवेचनलक्षणयोस्तत्वार्थं क्रियाकारणयोरप्यमत्वं हृष्टंतयोन
वाच्यवाचकयोरैक्यं नातःस्वतन्त्रत्वमात्रे दैवतानां किं तार्हिनत्वार्थ्यं वेनिमिर्द्दिदंहानां नावाक्येन क्रियाणां सिद्धमिति परमत
13 मनुसंधाय दूषयति अथाकारविषयंवाकारमनुपाकारादिवं केर्वकर्महृताहिंशाद्यानां सार्थकत्वं कथमपेत्र इत्यस्वग्री
हिरण्यमयरस्मादीनि वाक्यानि शाकादि द्रव्यताल्लिगानि मंत्रार्थवाद रूपाणि तानि तेषां स्वरूपपायाथ्येमितिप
दूवद्भिरभिहितं तत्र तथात्वस्य सार्थपयति पारूपपत्यणां वेदस्वरूपमाणानां कर्महृता रिहिंशाद्यानां कथमर्थवत्वं स्यात्
ककर्महिंशा: क्रियाभिधायिन: श्री ह्रीनवहृनीत्यादय: एवं हृपशवादीनां हिंशाद्यास्वपर्यास्तेतं छागमालभेत ते
नवस्वेतमशरूपस्वरूपाभिधायिनः छागशब्दस्य चजातिवाचिन: शकादिहिंशार्थवत्वशब्दानां विशेषणानां स्वरूपपर्यायार्था
संभवे समस्तानर्थक्यं तत स्वचोदनागतकाकानामकिंचित्करत्वे पशुशकादिहिंसावर्जस्वाकारसामान्यविषयत्वे कल्प

मृगें॰ मानेनाहिंसया णामिंद्रो वृत्रमवधीत् हिंसादीनां कर्मशास्त्राणां सहस्रदण्डप्रणयणादीनां बहुधाद्यभिधायिनां शास्त्राणां क
१५ थमर्थवत्त्वं स्यात् नकार्थज्ञानेऽप्रामाण्यापत्त्यपवादः पित्तेंद्राकोपनिषिद्धशास्त्राणामेव बहुरूपापायाम्नें द्राहिंसाशास्त्राणामिति
स्यात् नमर्त्यबुद्धं लोकव्यवहारः कृमाश्वरजितनपुंसकंपतः प्रकारेणाखिलो मिथ्यासमूलत्वात् नपुंसकमतं सर्वे स्मूलो
भूतानां हताः सर्वाः प्रकृतयः नैषा स्त्रीपुंस्या करं पर्यन्तमिन्द्रादीनिर्मूलत्वात् पिशाचादयो नतेननमिथ्यात्वे कहासि
तेकां दिनात् ननस्वसर्वप्रवादेन मसप्तदशे नपुंसकमतं नष्मात्मोपपन्नं समूलत्वेन सजिमिथ्यात्वाभिदेः मूलं वास्ता मितियावत्
गपः नयाबाद्रूः प्रसिद्धमागमः यासो लोकस्याभिधीयन्तरति यस्य निर्मूलो यः प्रवादः सर्वे स्मिथ्यारूपः नपुंस
कं यस्मादेवं कस्यमानेन भूतानां सर्वाः प्रकृतयो व्याहन्येरन् सर्वा हिंहितप्रेमप्रहितजिह्वाहर्वीनप्रमाणत्वेन नां कृत्वा राम
तां प्रत्यक्षलोकव्यवहारदृष्टफलेभ्यो वाक्याद्वादृष्टफलेभ्यो प्रसूतेोदे प्रवर्तनेन पिंडप्रायशोगतानुगतिकः सवा १५
पा
प्रमाणसत्तां निश्चिनुयः

लोकव्यवहारादेः स्वपूर्वैर्नगताननुगतिकप्रवादमात्राधिवासितमतिः पुमान् प्रवर्तत इति पूर्वेणान्वयः ॥१
आगमप्रसिद्धत्वाद्यर्थं तत्किमर्थं क्रियते च यावित्प्र सदाचारः स्वीकार्य इत्यत आह अस्मीति तद्विदामिति ४

एवं भावितासितमतिः कीदृशं भवनाश्रवादेः समूलमन्वेषणं । यदि चिरकालमभ्यस्तत्वेन बहुजनोद्धाणमाणत्वं तस्य मु
मेव यत्र तथा श्रवणादेरप्यनासेन तथा च सति नास्मिन्प्यालोचितरमनेक जनेन प्रथितत्वेपि कुतोस्मादश्वरसेवं विधिमूले परी
क्षते । तद्योगमपरालेवे यन्न लोकवादश्रवणाः । नैवैतदेवं यतो भवादिश्रुतिस्मृत्यागमादन्यदेव सज्जनेनोपचितो यश्च
दः शिष्टाचाराख्यो धर्ममूलत्वेनाभ्युपगतः स्यादत्येवं दोषः । तदेवं समूलेन न लोकव्यवहारेनेश्वराराधनशिष्टैरनाम्मे म दः । न
यादृक् आगमपुरूहरहस्यानि मन्यमानम्भुनिः । किं तु नाम्माखिलमनवद्यतीतमेतद्यन्मुनि रूपमनुः परमेश्वरेणाव यथनेना
नुगृहीतः तथा च महाभारते ऽप्यानुशासनिके पर्वणि भगवद्याम सुनिनोपमन्युवाक्यं प्रदर्शितं श्राहमां भगवानीशः
प्रहसन्निवशंकरः । वत्सोपमन्योप्रीतोस्मि पश्यमां मुनिपुंगव । दृढभक्तोसि विप्रर्षे मया जिज्ञासितस्त्वसि । अनया
वत्सभक्त्याते नार्थप्रीतवानहं । तस्मात्सर्वान्प्रवदास्यामि वाराभ्येमनसि स्थितानिति । यथा चात मिथ्येतदुपमन्युनात्म

धर्मे स्थितः धर्ममूलं सम्प्रतिष्ठापितं तद्विदामिति ५

15

पृ रां प्रभावकथनायोक्तं अथ हि किं प्रमाणं यद्देवमसौ भगवतानुगृहीत इति । न समस्तः यस्मात् कथं तत्स्वविद्यो मिथ्यापरस्तपः प
२५ योनिधिः । यस्य किल सकलमुनिजनप्रत्यक्षं पोरिहस्यमानः श्रीराधि साधीनः नस्य वचनः किं नाममिथ्या तेनैव प्रमाशापः प
रमेश्वराज्ञया मनो हृमित्सन्ततगाहितेन तरानीनस्य पवेतपरिहृत्यरोहिकी कारः पृच्छमुनिजनप्रत्यहोनत्वात्परिख मे
(15) वारीना पितवां मिथ्यानर्हनां किं विस्मय वचनेषु यं तत्र गृहीणां मानां तन्मूत्तमविश्वास्थानाश्रुनीनां मणिमि
थ्यावादित्वाभ्युपगमेमनारूपोपि स्वस्य स्थिता ह्यपेत्यहो सदर्शनकौशलं किं च कोशाकृतो हि पाशेन विषज्वाला व
ला ली सुवाडुं कृत्य मोचितः पनारदः स्वेतो येनेनः विमानली र्ष्वः पंपनाहृपभीषणो नाशी विषपाशेन विवशीकृ
तः स्वेतः पानीतिपतितेनपयोगाणशालेन परमेश्वरेण ओंकारमात्रेण ता को नाथिना मस्मीकृत्य मोचित इति राम
श्वेतविरलै भूयोभिर्जनैरस्मात्तमानातोपेर्गुतिनिश्वपृतिमिस्वयमृदः अत्रापि च विनिकालहरणे शिवेन पर्वतीनिपवा २५

ह... चित... कालंजरे श्वेतनामा... शिवज्ञ... शिवंम... रत... पूजा ... र्थतेद्वृत्ते शिवपूजनासक्तं तदृष्ट्वा पुनः प्रगतं तदा... यां... नेना
...सेनागस... पाशी विषपाशेन क... तः शिवलिंगेनसहगां... अपर्विविरज्योलपायदाविवशनु ता नसर्दोत सर्वदेवक्रिया... भूत्वा... कारंकृत्वा... क्रोधा... ना
यमं नम्मीकृ... नत्रस्त्विमोचित इति कथा ३

+ श्वेत +

देवघंतमाश्चामत्तीह्रियागमभेवनमहूतरंतिवक्षयंतयानमनिश्चुतिरूपमहूनसभवत: बामात्पलाभेहेमेनभीन
भीताशुभमत्तीहततरतितहकुकपपांसरत्ततामतिमाहूमेनक्षमव्यानेहूतनोदोषाणांकर्जग्रपनाइक्षतफलेननि
ततानुतस्तुते तत्स्त्वा: यामात्यापकोपशुपहासोनकश्चितत्किंतुकर्त्रभावनिश्चयेयमाणांनोमच्छमम:स्वस्तुतस्व
15 यंभुवनमहक्षमेमारिंवाकावहूवनावतातकार्ततयापापाणिविनानाविनमुख्येत्तामहूहूमलम्नेनवक्षतमकुमराम:।
रतिवारानुषं नेत्ताहूरणमायहर्षिताना।माश्रुणहूवावत्तानीत्तषीतोमवश्रीर: ॥उक्तवहेवतानितवश्त्तावाया
नपामेश्वरप्रशंसाहर्षितहूनानंदाश्रुवशाहविस्यष्टगिरात्तानभाहद्वाजाहीनहष्ट्वारंडत्ता नयनिपांठतोयेत्यवंहारी
तप्तुन: स्वशिष्यान्नाहूतंतस्यंहर्षयामामवश्रीदेव:।शततकाठ:।ततणानिहितसंकाशंतत्पमानेमहहतो:।यत्र
ग्राकभावतांहेवैर्गीतोश्चतस्समानमालीयंहपंवत्रपाणिहेव:शततकाठसकरीचकार।तेजोतिशयपोगस्यहेतुम

नृ.गं. १६ [illegible]
[illegible]
[illegible]
(16) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम. १६
[illegible]

तानमन्नेमेति तानं
इत्यक्त शब्द समुदाय
इति वा ८४

दिर

वतोऽभ्युदयकौशलायति एतास्य योगात्तव गल्भ स्वभावाद्वा तोष्पु निर्व्यापतरति न्यायेन शिष्यो चिन्तयाना साधुत्वमुपपन्नपूर्वपक्ष
कारणेन वा रेड्म शक्तुता किं मयस्व तस्य ह। कथं मे ह्यन्तःकरणमतं ताना एतान्मे। किं च ये ता तास्याप्यनिर्भये भगवानि ह। एवं इत्यत
16 भगवता स्वमभ्युपेहुमा। अमितो मे ता नेभ्यः सातिशयफलत्वात्तेष्टतमं ता नेतत्कथं मे ह्यवगानन्तशो नत्त्व रूपाणि
घला शिष्ठिवानुसन्तताने हि हि रूपमवबोध रूपं शरूपं वनत्ववबोध रूपं शरूपा रूढं मे वै पुष्प वर्तने नवादिना एतमेष्व
ए ह्यवबोधरूपमेता यतकथं सामकथं वशरूपता मेसावहु मे ह्यपि वै संप वै किं वा कस्य भगवानि स्मकाणेन। नय
नेमितं हि तस्य योनेनः काश्चित्कर्त्री किं चित्कार्यं कुर्वन्दृष्टः। तस्य च भगवत एतत्करणो किं कारणमित्यर्थः। अथवा
यथा तिवचनं। हृदि कालेष हृशानूः प्रकृतार्थयासिहो। विषते विमलं ज्ञानं पंचतो तो मितासिते। मर्गयावं मेपरमेस्वरे एव
रूपार्थस्य किं ग्रज्ञात्मनः सं प्रस्यर्थ विमल मित्यवबोधात्मनो नारूपते न यथयं व प्रतनतारस्ही तोपाधिमेरपात

निश्चयोऽनतवान्ह्

विमला ... अवबोध = आत्मा तस्य नादरूपत्वेन सूक्ष्मरूपत्वेनेकोर्थः॥ अथवा
विमलं इति प्रती वं धत्वा व्याख्या॥ तस्याहि विमला।

वि कार्य ४

मृगें. त्पूर्वप्राग्दर्शितगाणपत्त्वमोन्नरस्त्रोतः पंचकेनाभितः सर्वं तत्त्वसमलेनेन लक्षितप्रतिनिमरा शिवरूपेण दर्शितात्मतां
९ शापितेनतानेनिर्भितमितिकमः। श्पोननं चपूर्वश्रिश्रिमत्रपवर्णितं। किंवत दर्शितावकश्रानवाच्यानर्षोमहेश्वरानाम
(17) मकोटिश्वसंख्यानानमंत्रांश्चपरमेश्वनि। मंत्रोद्वारप्रकरणाभिधासमानतानमध्यवर्तिनोवाचकश्चानस्यमंत्रगणास्य
येवाच्याश्चनंतारणे ष्टो विघेशास्तास्तथामाणीपस्यास्युद्दस्याध्वनस्तत्का लमनाविर्भावाश्रु दविद्याभुवनेकतास्यि
तीन्समकोटिसंख्यानान्मन्त्रामरामे श्वरोविधन्नरतिपूर्वेणासंबंधः। कालसामामे पिशपमस्यास्युश्तात्रहरीश्रुकाले लकार२४
यथाहिसर्वः। प्रतिसर्गकालेणानयाकरोतीतिर्क्कमानतेवतश्चविघेश्वरराणांवामाहियाक्रियोगित्वेनसमसमत्र
भावाविर्भावनंनामकारणंमंत्राणांतावत्तो पगमानश्चकरीकृतरक्तक्रियानमुभयेषामपेक्षापरमेश्वरानतान राम
क्रियाशक्तोकहपनेनेपं। नमुनर्ष्ट्रकाण्ववत्रिर्मलीकरणमधिकारमलेनापरत्वान्मुक्तेरस्मारतिवक्ष्यामः। तत्रैवं ९

न्त्रमहेश्वराणां मंत्रो श्लोत्कामं मंत्रेश्वराणां च क्रमाह। अथास्स्थाधिकं साम्नं मायाधिकारिणां मंत्रेश्वराणां मूर्धाभिषि
नेशो णपमते मतो मायापाशमधिकारिणो मायाधिकारिणः तेषामुपरितन मुद्राधवर्ति गिरीश्वरामनन्तश्रीप्रमुखाद्
17 स्याधिकं शक्तेर्विश्वन्न रहति। पूर्वत्तो वक्ष्यंत्रेष्वः। तत्र मंडलिनोऽष्टौ व्रह्ममाणाः क्रोधाद्याश्चाष्टौ वीरभद्राणां च वक्ष्यांडथा
रकाणां शतं श्रीकंठवीरभद्रौ च स्नेमपणाश्चोत्तरं शतं तेषां वत्सरेश्वरस्वे शिवेन नियुक्ताभिमर्थः। तेषु यत्क्रः समयाका
निः योग्येषु सिद्धेषु प्रकाशयन्तो मेधुपार्थः समुपप्सते। तेष्व नेतासिद्धेषु मंत्रमहेश्वरेषु मेउस्माहिषु च मंत्रेश्वरेषु
भिप्रकोहेस्वरस्मित्स नंनतो प्रकांतं त्वात्तेष प्रकाशयति। कस्मिन्निषये किमर्थं प्रकाशयतीत्याह। योग्येषु सिद्ध
येपरिपक्वांजनत्वात्रितिशयक्षेपः श्रेयस्तु भुक्तार्थस्तकार्थचवक्रीत्यर्थः। अतोमेधिति। एतच्छास्त्रार्हमोर्भेतेने अपरि
पक्वांजनतया परशास्त्रानुवर्तिनस्तेषु विषयेषु परः कापिलपंचरात्रादिशास्त्रोऽर्थः समयाजिनित्तद्रक्रपोग्यतानुसारेणोपप

मृगें· यने। यत्रगुणोमवनितंयकाशयति। परशशाद्यशोन्हनविष्टापनन्नच्छाद्यकाशनमपिनांपर्यणक्रन्ननशमिषाषन।
१८ यथास्यत्ताननसास्मभ्यमभिधीयमाननस्यकिमभिधानमित्याह॥ शिवोक्ताशिभिः ताननेमेवमेवेमृमेर्गोरः काम्यत्वात
(18) कामिकेतिशगीतंवडुविलांपरमेश्वराज्ञो केनक्रमेणावसतमेनतत्ताननेशाद्वाकं रस्यादेव्यात्तइत्येषोवश्यक्रश्यक्र
श्रोतॄणांबहुत्वाद्बहुमेर। तेनतविक्तांत्रमिमनकामरत्वा तकामिकत्वेनोपदेष्टुमिमंचाणांमंत्रेश्वराणांचेश्वरैः
मंत्रमहेश्वरैरानंताहिभिरुपदिष्टं। तेभ्यश्चागमप्रकस्मैकिमपनायेयेनकोरतवानित्याह। तेभ्योवगतहकसोमिनिक्रीला
लीरक्तस्माद्गुमोरस्तगुमापतिर्मयंमहस्सेर्भवसंमितैः। तेभ्योनेनेशाश्मलतोपनेचाश्रिशिखानिईरण्मरातहभिगवा
नुमापतिरधिगमाभवसंख्येरकारशाभिः महस्सैः संक्षिप्यमहामहातमोहामहांतानपापिविक्तांहितामहैः मार्पवा रामः
वकैः वसेनिगक्रलेत्ताननतद्वैरवगुणमाननवापर्यवायजुमारकपविक्तांमाक्तामारथ्योभिधामिपिवीकुस्मेनक्रापि १८

सृष्टिस्थितिसंहाराविर्भावतिरोभावात्मकं पंचविधं कृत्यं ५

[illegible]

नतु केचित्साक्षात्मीपे निराकुलं कर्मसंस्कारांशमात्रमभिव्याप्य स्थितौ दीक्षणीनादिमिहारी नसत्रिप्राप्त्यनुते मर्दीयविपाकेन्द्रालनमन
इत्यादिपणांकेषु ... गोरक्षकांतो ज्ञानपकरणं नप्यमे ॥ ॥ अथ अनादिमलापेतः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः पूर्वव्याप्तिनि
सारणोः पाशानां मणो इति । संबंधाभिधेयप्रयोजनानि यथमभे वक्ति वेचितानि । अथैतानुषंगिकं संबंधादिकं प्रनादर्न
तं विधाय्यः पादः प्रक्रम्यते । यत्र पशुपाशापतिपदार्थाः ... पतिनाम मलानंच्यातापा नामावैतन्या
नेहि ... पंचविधकृत्यकारित्वं । तत्कार्यकारित्व स्वशक्तिरूपाणि मायादीनि च क्रियावदीना यानसमलं
च पशूनां ... कर्मणा परकैवल्यात् इत्यमिलापमिपशपानं ... कारेतो ... । अथ अनादिमलाप
तेऽपि । अनादिशब्दः क्रियाविशेषणं । अनादिकालमलापेतः स्वभावनिर्मलः परमेश्वरः । तथा अनादिश्चासौ मलापे
श्चेति ... समस्तपत्तोगुणाणवर्ग । किंच अनादेर्मलापेतः स्वाभाविकमलविरहात् परमेश्वर एव पशक

[illegible]

14

...पति: ... सौर

[illegible]

प्रकरीकृतेहृद्विषयत्यसः॥ यस्यदृक्क्रियाशक्तिः क्रियाशक्तिश्च परमेश्वरेण प्रकटीकृते।
पार्थविपाविनीदृक्शक्तिः क्रियाशक्तिश्चवर्त्तते २

त्वायत्तः २

पृ० 19

रीकृतेहृद्विषः किंचित्स्ववशेषितन्तावाहारिमलाख्यविकारमलेनयुक्तोमंत्रमंत्रेश्वरमंत्रमहेश्वरवर्गइत्येवंसमासत्रयकरणान्स्व
कारणभिविधेश्वराहिभिस्त्वृताहितः प्रतिपदार्थेऽत्रयुक्तः। तस्यचत्रिविधस्यापिसर्वत्रतामर्वकर्तृत्वेचविधिते। युक्तात्मनां
तुमलतापिमर्वार्थदृक्क्रियत्वेपरागोलोपोहनसामर्थ्यमस्तिनत्वपोहनकर्तृत्वेकारणापस्मायाभावात्स्ववर्त्तते। अतःस्वात्म
मेवस्वेपोपोगच्छिवत्वमेतेषांविधेश्वराणांशिवपदप्राप्तिहेतुत्वात्। भगवतस्तुसर्वानुग्रहस्वभावत्वात्। तथापरयुक्तात्म
नामप्यनुवृत्ततावृद्धिविधेश्वराणांचपरमेश्वरापारतंत्र्यात्स्वतंत्रः सम्यगनुग्रहिकरोतीतिस्वाहृ। पूर्वमासितसालोः पारा
गालमपोहतीति। अतोऽस्मिन्। विज्ञानाकलप्रलयाकलसकलत्वेन त्रिरूपस्य। तत्र विज्ञानाकलप्रलयाकलात्म
नोर्विपर्ययसितमलेश्वराशक्तधिकारनरत्वयाभावमेदात्संसारेकेद्विविधयोः सकलस्यापित्रिविधनवसमस्तत्रिदुपा राम॰
पान्यहीनकर्मतयाकेवलकलाहिपुक्तस्यच। एवंद्विप्रकारस्यापिवचनलोकेविदेहमरेहमेदान्यतिमेसंवमलाघवि १९

विज्ञानेनविमलत्वम्॥ प्रलयाकलः कलातत्त्वरहितः॥ पुल्लवेनरूपियादी... सकलः कलातत्त्वरहितः॥
प्रथमः॥ ... दत्ताधिकार... प्रलयाकलः प्रथमः॥
... इति प्रलयाकलो द्वितीयः २

होमलाद्यधिकाररहितः सकलः ११ प्रायात् प्रक्षीणकर्मा किंवलाकलादियुक्तो विदेहो मलाद्यधिकाररहितः सकलः ११४ पुत्रकलत्रादिबंधनांतरयोगः
इत्यपेक्षेदः

:प्रविभागा ४

कारविरहिता. तद्युक्तस्यैव तु प्रकाशस्वरूपस्यानेकभेदभिन्नस्यात्मनः परमेश्वरः पाशजालेन यथा संबन्धमपोहतीति
संबंधः पाशबंध यथा चापोहति तन्मेर्थय यावत् समयश्रेवत्सामः । कीदृशं पाशमित्याह । सर्वंथलासितनसेति । सर्वेराना
दिकालानेमलं. कर्ममायापाशमेव्वानिरोधशक्त्यात्मेर्यपाशं समवेदेव तपा । ह्रितेर्थसामिनस्य परमेश्वरस्य इहमाहरूपंशा
पितस्यतस्येर्यमस्मिवंधां तत्त्वो तिनस्वरूपमर्थः । मलोनेमस्वशनिरोधशक्त्याकर्षमिस्वमहिलोरशिवत्वं ततस्वं वंधांत
रयोगः । तद्रूपो हुनेतशिवत्वं हवेच शिवत्वेमाहरूपेतरणकानारपो हेतवः । शिवत्वशक्तिमहाहीनितिशयस्यवीर्यरूक्तिपा
शक्तिः तेषां योग्यतामपेक्ष्यानुग्रहेश्वरतः पाशश्चात्मणोहृति । निरस्यति । उपसर्गादस्य क्षयो र्वाचोमितपोहृति
परं । तदेवमविकलतं न्याय्यस्य नादेतत्मूलसूत्रं । तथा वेवेद्याख्यानावसरे वस्यति । एवं वीतरक्षाकृतमहात्मचार्थपा
रपः श्रीभानिमूलसूत्रे तरथशशाघलेकृतमिति । अथैतत्सूचितार्थप्रकाशनार्थमुत्तरसूत्रं । विपर्यतवश्यारंभहा

पुत्रकलत्रधनादिरूपबंधनांतरयोगिनः ५

अपानादिमलापेतरति पूर्वप्रोक्तोर्ध्व कालात्मकं मूलसूत्रं तदात्मकं बीजं तदन्यत्सर्वं सूत्रं कालात्मकोमलतंत्रात्मकः पादप १

सर्वार्थविषयकदृक्शक्तिमान्सर्वार्थविषयकक्रियाशक्तिमान्शिवः ४

१४

पद्मनां १ जीवानां तिरोभावं करोति भावनां ... विद्यादिस्वरूपाः प्रकाशनं करोति ॥ ...

क्रियापादश्च चर्यापादयोगपादाः ३

सूत्रो तेने जगज्जातिः स्वेदेयोकेनर्मदृत्यादृतिकारशः । पुनः । पाशसङ्घावेद्यात्मनां जन्मस्थितिसंहृतितिरोभावानुग्रहकृद्भगवा

२० न्भवतात्त्रिपतिपशुपाशात्मपतिरिक्तं न किंचिन्नरार्थानां श्रेणोनन्तरं । एषैवान्येषामनन्तर्भावादित्रिपदार्थतत्त्व

(20) कं । किंतपरत्रमालमणोद्गतासपोद्गतिक्रियाश्लिमाः क्रियाचर्यायोगपादाः । पतिपशुपाशानां हि मस्थविद्यापा

दद्रतिपादकत्वसूत्पोपहेपः कृतः । मन्तान्तं च मितिर्दृशानां तरेमोधिकफलत्वात् स्थितिमेद्धकत्वेन पश्लाद्दामद्भावित्तन

सम्यमेपला श्चतंत्रे । एक्केनैवापुनसूत्रेणासंहृत्यसमग्रं पुनर्विस्तरेणोनद्वचमेवं जगज्जातिः श्रीकण्ठनाथः प्राह । पूल

स्त्र्यान्तर्वक्रुत्सर्वविदितिविशेषणद्वयं व्याचष्टे जगज्जन्मस्थितिसंहृतितिरोभावविमुक्तपंकृत्संसकारकफलं सम्य

गसेतेनवादितेननसम्भावविमुक्तेनभविनत्थं जगत्कर्ता । अर्वाक्तित्ददनवच्छिन्नासाम्नातोनिर्दृत्यकोपिवा । जगतो जन्म

वत्तुत्रेनचकस्यमोगोपपोतिपारिकरमहितसपोनः पुमनतन्नाहितविषयो नितुउद्भावनं जन्मस्थितिस्तिरस्कानित २०

(right margin) तिरोभावं ... तस्याप्रियोजनः ... विषयत्वेन ... जीवा ... हृदयनेत्र ... मेत्वादिनवा ... [illegible]

भोगानुकूलकारकसहितस्य १ सृष्टिं १ तस्मई[illegible]स्य [illegible]

स्वर्गापवर्गनरकादौ तिर्योनौ तिर्यो ... १ | क॰ टी॰ ४

अथ ये मम ... वेदवान्तुग्र ... | यथा विस्तृतस्य पर ... तथा ... ध्वंसः १ आत्मनः तिरोभावो ...

इत्यस्य सर्वलोकस्य स्वर्गो वैरिनियोगस्थापने । श्वेतश्चाहानेन जगद्घोनाद्युपसंहारः । तिरोभावोपयाद्युत्पादोगारुत्वाद्वःसे
रहणाख्यपान्यवेरकः । परोत्कार्तिककाराः । समलाकोऽविनाशेगारुत्वान्नशाखिरणा । श्रीकंसंरहणानामस्मापि
20 नपरिकल्पनमिति विभुक्षितश्चेनावाद्युत्थानरूपोद्भवहवस्तेतन्मरमे स्वास्यमंवंधिपंचविधंकृत्यं । कारकेः शक्ता
दिभिः फलेन बुभुक्षितस्तान्मनापिहृतं तेषमवकोऽव्यं । एतच्चवनमाणहिभिः कर्मभिर्बानिर्वर्त्तीपितंशक्तो । श्रीवै
पञ्चनां ४ तन्नात्तनापिगुरुषेण । अस्ममलनिरुद्धशक्तितानानवानोभ्वोत्रेकर्त्ता पुरुकः । पश्चैतन्नस्यादिकर्त्तृशक्तोनितिसो
वशांतद्विपतः विकीर्षितकार्यविषयाणां ज्ञानविशेषाणामंशेनापि वैकल्येनतन्त्कार्यानिष्पत्तेः । श्चेतश्च सर्वक
र्तासर्वज्ञेन तेनचस्वभावसिद्धेन नगतः कर्त्ताभवितव्यं । अर्वाग्गितादिमत्वेनासिद्धेतस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पदिकारणा
तत्फलस्त्वितस्यानावक्षुपहृतस्यापि कारणं तत्कारणस्यापि कारणं तरमगपमिसनवस्था । अपासविनेवकारणो

(right margin:) रणं आदा ... स्वकीयकर्म ... नुगुणभोग ... दप्रत्याहो ... रोकरण । ... रणमपि नाम्नान्तरं १

इपलोः ४

यदि हेतोः कारणात् यदि अन्यानपेक्षत्वं तदा तस्य हेतोर्नित्यत्वं तेनैव सत्त्वं स्यात् नित्यत्वं स्यात् अपेक्षा असत्त्वं नित्यत्वं स्यात् ॥ यदि हेतोः अन्यस्य अपे-
क्षा तदा नानावांकादाचित्कत्वं सत्त्वे न घटनीयमिति १

सर्वस्यापि

मृगे.
२१

(२१)

तदेवं तथाविधमेव स्वरूपं तत्कस्माच्छक्तौ तं । नं त्यज्यते निर्हेतुको भावो नानपेक्षणात् सर्वदेशेषु स्यात् तस्मादवधिकानमानाथ वाङ्कः । नि-
त्यसत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसंभवः इति । तस्मात्स्वभावसिद्धनित्यनिरप-
श्रयनिर्मलसर्वार्थदृक्क्रियः प्रतिपदार्थः पूर्वमुद्दिष्टो नेन तस्मिन्ः परीक्षितेपरास्ता नासौ नापसृपदार्थलक्षणपिण्डमाह । चे-
तनं दृक्क्रियारूपं तदस्त्यात्मनि सर्वदा । सर्वतश्चपतो मुक्तो यथा पते सर्वतो भवेत् । सर्वप्रमाप्रमानताबाधितदृश्यमाने । व-
स्तुनोऽनादृत्वा र्थस्य सोऽनवगविमोक्षणात् । तानं क्रियात्मकं पश्यन्निति संदृष्टात्मस्वरूपमिति च मुक्तात्मन्यामपे वेतनमिति चार्वाक-
मिता कारणेन चस्मात्मनः । तच्च सर्वदेहवान्नि । न तु मुक्तावेव । मुक्तोऽत्र संवित्स्वभावोपथावैशेषिकेष्टः । तथाविधापाथो दृक्
पापाद्भेद निराकरिष्यमाणत्वात् । तच्चात्मनश्चैतन्यं तात्त्विकं क्रियात्मकं सर्वतो मुक्तवमपिन्न । नतु हपणकानामिवेद- एम.
दृश्यमाणकत्वा निषमात्मत्वापि पशुपदार्थं यकरणो बापकत्वस्य वदस्यमाणत्वात् । एवं हेतुमाह । पतो मुक्तोऽस्मूपते २१
चित्शक्तौ ज्ञानजनकत्वेन दृक्शक्तित्वं कार्यजनकत्वेन क्रियाशक्तित्वं ॥ तथा च परमेश्वरे नित्या सतीति स्मृतिः४

न
एकस्मिन्निदा
पेप्रकाशक
स्वेंद्रा एकस्ले
तपो
एकस्यामपि

एतेन लोकेश्वरनिरूपिता जीवन्निष्ठा निरोधशक्तिरेव अनुग्रहशक्तिर्दर्श्यते ४   उपसंहरति माशंक्याह नचेति १

मुक्तिसत्त्वे सर्वतोमुखचैतन्यसत्त्वं मुक्तानामेव स्यात्

21

सर्वतोमुखं मुक्तात्मनां सर्वतोमुखत्वं चैतन्यस्य स्वभावादित्यर्थः । नैव तेषां तु नरादीनामेव न तु समस्ततरमिति भावः । सद्गुणैः स
म्यगेवारस्थकरणेनाभिधास्यमानत्वात् । अणुत्वादेव तत्पाशिविधचैतन्यस्यानैः । सर्वैव तत्स्वरूपलंभाद्वैतपक्षातिरेकाभ्यां सं
सारावस्थायां सर्वतोमुखत्वं चैतन्यस्य कुतः स्यादित्याशंक्याह । स्वप्रभावमाहात्म्यादित्यादि । स्वात्मस्वरूपलंभः संसार
गच्छायां तत्पाशिविषयस्य चैतन्यस्य सत्त्वं प्राप्तं सिद्धः । यैर्नेकाभावकृतेर्हि प्रोतुपलंभः स नामात्त्वमात्मकः । अपि तत्र स
तिर्येन केयस्वाणमनुपलंभः स च यं नकाभावकृतः । अनुनुस्वनामत्वं साधयति । तन्नु सर्वतोमुखत्वं सर्वविधस्वात्मस्य
तेनमः केनापि विरतिं बहुमितः वसीयते । स्वभावेहेतोर्नाश्चेत निजमहिमपर्यस्तपुरोऽर्धकैः । स्वात्मात्मा वरपरस्ये वंहिता
यपदार्थमभिधायत्तत्तीयपदार्थलक्षणिनमाह । पाशुत्तीशवलेकर्मभागाकार्यं च न दर्विधं । पाशानां लंसमासेन धर्मिनान्वे
वर्णानिका । पाशत्वेनाभिव्यकर्षणं तत्सामान्यतोऽहं क्लिपेषु निपतेनि: । सां मायिकं च सहकर्मलक्षणं । शिवानं येते नी

परमेश्वरस्य २

केनापि प्रतिबंधकेन प्रतिबद्धं । प्रतिबंधकं तु अविद्या २   कार्मादि आगंतुको मलः १

उपयंभावः परमेश्वरस्य एकैव शक्तिः सा प्राप्तिनो समीचीनकर्मसामग्री चेत् अनुग्राहिका भवति। असमीचीनसामग्री चेत् निरोधिका। शक्तिर्भवति १

मृगें. शः तदीयं बलं रोधशक्तिर्द्वितीयः पाशः। तथा ह्यत्रैव वक्ष्यति। तासां माहेश्वरी शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा। धर्मानुवर्त्तनादे

२२ व पाश इत्युपचर्यते इति। तिरोधानस्य फलार्थिभिरिति कर्म। तस्य चानादित्वमाद्यकोटेरनुपलभ्यमानत्वात्। यतः शरीर

वतः कर्मकरणात् तच्च शरीरं कर्मारब्धं तान्यपि शरीराणि नानाकर्माणि तत्र कर्मजनितमेवं तृतीयः पाशः। मायाख्यांश

22 क्त्यात्मना प्रलये सर्वं जगत् तस्यां शेते प्रगृह्णाति निर्माति निर्माया। यथोक्तं श्रीमत्स्वायंभुवे। शक्तिरूपेण कार्याणि तल्लीनानि मं सूत्र ९४

हाप्रलये। विकृतौ व्यक्तिमायान्ति सा कार्येण कलादिना। महाप्रलयमध्यनादिकालीना। चतुर्थः पाशस्तेन रात्मनां

सहमायामयत्वं इति वेधकत्वात् पाशानां जालमिव जालं समाहतः संक्षेपाद्रक्षं पञ्चविधो धर्मो व्यापारस्तेनाय्यैवप्रद

र्शिताः। अत्र चर्यान्तलाभिधानेन न सूचिता तथापि चिदया व समवेतसंगते। अपवादार्थं च पोषसंहारः। इति च क्रमेणसा एम. २२

स्पर्शाः कृपा रक्षा तं च स्थितेः। चर्या योगक्रियापादेर्तु निर्योगमभिधास्यते। अस्य च संपदर्थं चपश्य विद्यापादे स्थितस्य

चर्यादिषा रत्नेष्वा विनियोगो विभजनमभिधास्यते तत्रादावेवं विधेन विधिना पत्निः पाशोपशमनं कृत्वा पशून्दीक्षेव स-
होमवस्था म्नामि मितिपत्तिपरमेश्वरमेव शिवेको भिधास्यते स्वर्गः । तत्फलकथनायाह । विनियोगफलं भुक्तिमुक्तिरूप-
२२ त्वं गतः । परापरविभागेन विधेयं तेनैतत्तेन कथयं । तत्र च विनियोगस्य विभजनं भुक्तिः फलं चतुर्वर्गगतः । यत्तु निष्कलतया
मुक्तिरपि च समाख्या भोगिकदीक्षादिभिः समभिलषितभोगोपभोगानन्तरं तः परस्यैव साम्याविर्भावः । तथा चोक्तं कम- श्रीते ४
दहनात्पाशः । ताश्चात्मगताः पाशा निगडैर्ददलेन स्वर्गतः । सिद्धामन्त्रैः समस्ता हि नक्ष्यन्ते क्लोद्वा सिद्धाः । भुक्त्वा भोगान्स-
शिरसैस्वे स्त्रानिकायेत्पवेत्ताः स्वलोन्कंठाः शिवपदं परं स्वर्गमानोभवन्तीति । तेन भुक्तिमुक्ती परापरविभागेन वक्तुमाभि-
धेते । तत्रापरा भुक्तिः पातालादिकलान्ताध्ववर्त्तिविविधैश्वर्यसंपन्नतत्तद्भुवनाधिपत्यं । तत्तद्भुवनवासित्वमात्रं वापरा ।
एवं परा मुक्तिः परमेश्वरसाम्यं । अपरा तु मंत्रमंत्रेश्वरत्वं । यासां तपयावद्रुमेश्वरत्वं तथा प्रेव सामः । अन्या ते भोगदर्शनेभ्यः को-

षष्टिपदार्थाभिधायकानि षष्टिप्रकरणानि सांख्ये तिष्ठन्ति । इति षष्टितन्त्रं सांख्यं २

मृगें. स्य पारमेश्वरस्य ज्ञानस्याविशेषइतिचेन्निःश्रेयसमाहात्म्ये तेषां न सांख्यमरस्मत्सार्थं कमेणतारितृणाम साधनानामुक्तिरस्ति कोविशे
२३ षः शिवागमे । तेषां न विशेषं मन्ते पूर्णानि पदार्थिका हेतुवृत्ता व्याप्ते तद्वत्स्थिते तेषां रिपुसरसहारिना पशूनां चमते एककलेकावि
(23) तपश्च नितिशुद्धादिपदार्थिका हिकाणां हारिणा हेतुश्रा द्वितयतृणां योगतारिमते यापि येनामुक्तिस्तत्साधनानि चक्षूपते
ते न : कोसौ शिवागमे विशेषइति विशेषजिज्ञासया नाद्यवमित तस्य पुनः प्रश्नः । नचांदिरिष्ठ तेन । आह तेन विशेष संभा
वनानिस्वपतः श्रोत्रं वरतत्त्वात । तानिविपर्यस्तत्वेन । तेनवश्रिशिवज्ञानमितत्पर्यन्तावरत्वेन दर्शितानां ज्ञानमिति
निरूपत्वमेतीते : तेन रागमस्क्रतामुक्तिस्तत्साधनानि च पाशाहैतुनैव वमरेषु ग्रंथस्ते वानुभाष्य दूषयिष्यं तरनिना
स्माभिः इत्य कृपणत्वेन दर्शिते । स्वमसिद्धांतः । पाशोनुमर्वदर्शितां स्कटोवस्कमं यह : उपायाः सफलास्त हेतवेस म.
वेमितं पशोः क्षणे नाराते हि हिरण्यगर्भाद्याः काणादपतंजलिकपिलप्रभृतयश्च । तेषामवर्णताः । प्रपालेनाभिमताः स्वयमेपा २३

पुरुषो जीवस्तत्प्रतिबद्धो योऽपवर्गस्तस्य यत्नज्ञानं

द्रष्ट्वर्वर्तिनो प्रकृत्यागमोपपन्नस्यैव मेघनानत्वात्तेरनवगमात्। ननु कं। तथा वस्तु हृत्वा स्वकर्मफलान्यवाप्नोति:। परमेश्वर
दृष्टेर्वस्तुक्रिमिर्मिथैव कामिनेति। तथा ज्ञानतोपरिवर्तते: कपिलोनेनिकाप्रमा। अयोभावविमुक्तो मिति भेदस्त पो. काय
23 मिति। तेषां ततः प्रमाणानि शास्त्राणि। अत एवैतेषु वक्ष्यसंग्रहोऽप्यस्फुटः पुंसतिबद्धापवर्गज्ञानेनमिल्यर्थः। एवाञ्चोपा
पाःप्रपञ्चकृतविवेकज्ञानवशात्सोऽहंनाम्ना सर्वोऽपवर्गायतनत्वात्ताशब्दः। फलानि च स्वर्गापवर्गलक्षणानि तत्स्वर्गत
द्वहस्य प्रमेवा। तथा नपावसमाप्तनिर्वाहासहत्वान्नतत्मातेभ्यो न्यशास्त्रस्यायं विशेषः। परिहृमसर्वप्रकृष्टपन: परमुण
णातीत [redacted] निरतिशयपरार्थज्ञानक्रियात्मनायमेश्वरेण इत्यादि इष्टमिति। शिवोऽनुगतेपरत्वं उपायानामपि पहि
लारीनां परिहृष्टसंवादित्वात्सारत्वं। तथा हि सद्दीक्षादिना ब्रह्महत्यादिमहापातककर्पोऽग्निनोपपन्नपातकत्वेद् इति सतो
विषस्यमारणात्मकशक्त्यापहरणवन्नपाशानां वैषकत्वव्यापार: सिद्धः। ननु कं प्रशमितनुलोमारीद्वानोब्रह्महत्यातोमु

यदि तत्समानीनाजवतितदर्यं पारीद्वा। यथा प्रथमं हि र्व्यथा घाणादि त्रिलोलनं निषेधं पश्चात्तस्येदीक्षां दत्वा ये रेव पापालेः शिष्य +भुक्ते+

=अन्यानि यानि सर्वदर्शनानि तेभ्यो दृष्टो योगापवर्गस्तत्तत्त्वकाद्यफलात्प्रकृ इति त्वचः १
=अंतनेष्ठ विद्या ४

स्तो॰ २४ यातश्चत्वपतोनानीपाहं धनविगमं विषत्तपवृद्धिश्चेति । फलं चेह्नान्तसर्वदर्शनदृशाद्योगापवर्गलक्षणमनन्तफलासक्तं ह्युक्तं
हि श्रीमन्मतंगकेऽप्यन्यन्धनाद्यादिभिः प्रलापकथाचोद्यापत्यादिभिः । लोकत्रयेऽपि सोऽहं नैव मानच्छायापरासिनः । अथवा पुण्यः
प्रदेशात्कामिच्छाकारस्ताने विधेः । भागानि । पीवेषतकानां भाग्ये नापि मह्यात्मनां । नमापत्तसहे यमाधाणने मुनिपुंगवेति ।
(24) अपवर्गो यस्मिन्दर्शने सर्वात्मागमागोचरत्वात्सर्वत्र गमप्रयोगस्तं नमामि नन्वेन सर्वेश्वरात्ततोऽपरिशुद्धान्युक्ते मुं
क्त्वा भासत्वानात्ऽकं वश्रीमद्भार्गवोक्तो । अमतं चेद्युपेतुकाधर्मा धर्मस्तपात्रगः । नेच्छन्द्वा गावः प्रोक्ताः गुणात्र पविवर्जि
तार्हितं अथ किं तस्य दर्शनानाम स्फुटत्वमित्याह । वेदान्तेषु कृष्णमासविहृतविद्या किलललितः । आत्मैवेदं जगत्सर्वं
नेह नानास्ति किंचन । तथा एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं बिंबं बहुधा यः करोति तास्ताः स्फुक्तिभिः परमात्मैवषक राम ·
त्वविद्दविज्ञानाविर्भावनितोभावप्रकृतिभूतः पारिणामिकगुणवेभवस्तते यः एकोऽपि सन्नंकरतया थं तन्नहि विषमतो २४

भाविनि नेता नानी सा चिद्रूपोपि जडदृश्यवज्ज्ञानरूपवभाति १ इतिप्रतिपत्तिवंतः ज्ञानवंत इति पाठांतर १
श्रेमि एव दृश्यत्वं ना प्रदिप्तः ३

24

लक्ष्यलोकाश्चिमे दृश्यभागे नतराउविशी पीपपावदृश्यगतोप्युदृपापमवनी निवेदांतविद्दः श्रुतिपन्नाः सएव हि सत्यात्म वि
ज्ञानरूपमेवा ज्ञानदृश्यालोकत्रकुले तु गगनानिव । यतोनात्मकेवलतयमितमुण्यदृश्योक्त । नतु नतोन्यस्तस्थ किंचिदस्ति तिष्ठते । ग
त्येवतथा नयावित्रि अत्तावाक्तिने: समत्वात्रद्वैतवर्तिभासस्याद्वैतं द्वादित्ता नवतत्र्शांततत्वात । नपावाहृतवचमगगोम
तेर्हीः । यथाविरुद्धमाकाशानि मितरपप्रकृतोजनः । संकीर्णमिव मात्राभिश्चित्राभिरभिमन्यते । तथैव्दममृतं ब्र
ह्मनिर्विकारमविद्यया । कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपेण वर्तते इति । एवं चाभिन्नमेवेदं प्रपंचरूपमात्मलक्षणामन
न्तं हि संसारधर्मैः सुखदुःखादिभिर्योगः परमात्मा तद्धर्मरवीमः प्रतिबिंबभेदरूपाधिभिरभिन्नोपि भिन्नरूपगति
भाति । तथा च श्रुतिः यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः
क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति । तदेतदुपपादयतोपन्नः । प्रतीतिमात्रमेवेदं निष्प्रपंचः किंचिदेवन । ईशसृष्टप्रपंचमुपपत्तिप

धा२

सुखेनाङ्गीक्रियतां१

मू.गं. पौलोचनपरिहारेणापद्येतरं गीक्रियतेकां ममैव निष्ठुनां। ननु प्रामाणिकश्रीलावण्यात्मतिलकमात्रमेवैतत्। ननु रेह रुद्द
२५ ष्टौ तारिहैर्भवेः। तस्मात् त्रिस्वरूपः किं निर्वचनं किमाश्रयः। प्रमाणानि वेदवनो हि निःस्वरूपतः ततस्तमेव प्रत्यवस्थापनसमर्था
(25) भवति नान्यथा। अत्र प्रमाणत्रयागमस्तावद्भु निरूप्यः स्वदर्शितत्वेन ॥ अथ प्रमाणान्तरात्मा प्रमेयतं प्रपद्यते। यदेतदु
भयं तत्र वस्तुरूपमपि स्थितं। परिहृतमात्मममस्याहृद्यं परमार्थतः परमात्मन एव स्वसत्ता न यावि विधेन प्रमाणेन तत्प्रपीय
माणं मनोनिर्मितेन प्रदीपेन संतमसावस्थितपदार्थप्रविवेचनशापं। अपास्तमेव प्रमाणं। एवं तर्हि स परमात्मा प्रमेय
त्वेन स्थितः। प्रमाणं हि प्रमेयं परिच्छिंदत्, न प्रमाणतामासादयति। तत्र यथा प्रमाणतैव नास्य न स्यात्। किं वा न किं
भवत। यदेतन्न हि तत्प्रमाणप्रमेयलक्षणं। तत्र प्रमातृप्रमित्यात्मकमन्यदपि द्वयमसौ समस्तव्यपेक्षत्वान्न स्थि एव
तमेव। न हि प्रमातारं कर्तारमन्तरेण प्रमाणप्रमेययोः क्वचित् किंचित्करत्वं कारणकर्मणोः क्रियासिद्धौ कर्त्रधीनत्वात् २५

षमिनिरपेक्षिकायाह्यपोह्यापाकरणेम: इत्युगेगान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलभ्यत इति चेत्तदप्यसत् यंमाविपर्ययहानात्पाद

25 :। चेतनत्वे वैवं विभागः सर्वोपि अवहारः परिसमाप्यत इति किंचान तस्य तथा इ। यदेतन हानिरेवंसावि निष्प्रमाणकतान्यथा

भोगसाम्यावि मोक्षो न पौनःपुन्यवान्नवादिभि:। प्रमाणत्वमेप्यव्यवहारांगीकरणेन तद्द्वैतहानिरतः स्वांशमुपगमविरो

धः तदप्यन्यहेतुनिष्प्रमाणकत्वे किंच भोगसाम्यमपि मोक्षस्याप्यमवादिभिरनभ्युपगतो दोषोपसज्जेत। सर्वैरेवात्म

वादिभिः प्रत्यक्षविरोधभीरुभिरीक्ष्यमाणं भोगवैचित्र्यमवश्याभ्युपेयं। आत्मनोचप्रक्रियेत्यस्य निश्रेयसमहेतुतोपेव

शात्रागांयश्चेत्रे:। तदिहइ। नारदेन कस्यचिन्मापनं चैव स्मृतं विभुः। तथानकर्तृत्वं न कर्मणां त्वभ्युपगमात् हिंचित्फ

लदापि नोपपत्ति नियतत्वं तत्फलत्वेन भोगप्रतिनियमकारिणां कर्मणामेवाभावाद्भोगसाम्यप्रसंगो दुर्निवारः। आत्म

नानात्वेहि कश्चिदुःखितः कश्चित्सुखितस्तद्भोगवैचित्र्यमुपपन्नं। नान्यथा। एकत्वे तु सार्वत्रिकाः सर्वमेव सुखैर्दुःखैर्वा निरंशो

मृगें· परमात्मनिष्प्रतिलयोमोहस्तत्कारणसंपत्तेरेव प्रादुर्भावः पुनस्त्वमेव स्वरतिमेयं गतानुगतिका। ततुमोक्षः तथाहि तत्र भवा
२६ नवधूतापर्यः। तस्मात्ते [illegible]स्वरूपविश्रान्तिनिष्पत्त्याश्रयपिण्डरूपः। भवन्ते नाविसंवादः मां भमारवधृत्य। इति तत्स्वमेवात्मा
(26) वा तत्तद्रूपापानामात्मावाच्य रेखातथ्यः श्रीतत्वा मन्त [illegible] पारत्यारीनामानर्थकामपि तावद्यमपरमात्मनश्चेतनतात्रुतन वि
श्वात्मतिहेतुत्वेचेतनाचेतनत्वंशाम्भे। कार्यकारणभावानपातपराङ्मुः नरहितद्रूपिणोभावात्मरहितद्रूपहि कारण
णि। तत्तस्य विरुद्धयोरन्योन्याभिभवैकेन त्मलाभाद्भावाभावयोरिवैकस्मिन्काले चेतनाचेतनस्वभावयोः परमा
त्मन्यवस्थानेनोपपद्यते। यथाहि तत्रभवान्वैरश्वनेरः। विरुद्धावेककालेस्थितौ धर्माविकाश्रयं गतौ। इतरेतरनाशाति
कुरुतो लोपमात्मनः इति। नत्वास्यानेगत्वा केनचिदंशेन चेतनत्वं केनचिच्चाचेतनत्वं पुनः। सांगत्वात्मुपगमे [illegible] ठका पाम·
स्थूलादिवत्कार्यत्वात्परमकारणताहानिः। किंच। यद्यपि दानन्यकारणं तत्र चेतनं। यथामृदादि। अचेतनस्थापपर २६

मात्मा उपादानकारणात्वात् तेन तन्नैनात्मोपादानकारणत्वं । यत्त्वेतेन नैको हेतुरतिरेके न चेतनानां कारणत्वमचेतन
नरविनिर्वचि वेचयन्ति: । यो वैतन्मात्रगुणमेवात्मनुद्धिमकर्तृत्व विशिष्टतत्स्मृत्यादेर्विवनत्वकार्यजनने सामर्थ्यमपि तत्त्वा
26 हृकत्वेन त्वत्वं वेद्यमिदानीमात्मानोभोक्तात्वेन तत्र नरत्वयं ने तेषु मायत्वात् तयाद्विवद्वेतना: प्रसज्ज्ये तस्यानेकदा
मात्रपरमात्मा देतस्यानुपपत्ति: । यो वै वेदान्तवादिनां मतेनि गञ्जते कापि लोकात्मकार्जितुलविवेकता
नास्ति श्रेयमात्मा निर्धर्मविध्याति । पप्यावाहु: । एवं तत्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषात् । एकान्तिकमात्यं
तिकद्युभयं कैवल्यमापोनीति । कस्तित्याह । यत्रात्मैकान्तो हितशक्तिस्तव क्लोपनोजनपंतीमरूणां । श्रेयो ये
केचिद्रुषमाणो नुशोतेजगृहासनां भुक्तभोगामजोमत्यदिति । तत्र हेणिनिराकर्तुमाह । सा त्वज्ञाने पिमिथ्यात्वं कार्यका र
णबुद्धि तः । सा त्वज्ञाने येनात्मसम्यकृतं । यत्कार्यमायोद्भूतकल्पाजनिनिमेत्रभावने कारणबुद्धिः । प्रामकारणतावनः ।

मूलं· मूलप्रकृतिरविकृतिरिति हि तेषामभ्युपगमः। कलादीनां तन्मात्राणां पृथक्पृथगुपलम्भमानत्वयोनेनानां कारणभूत
२७ स्य जगत्त्रिविधभूतसमापात्मनो नवगमात्। अत्र च क्वचित्। गुणानां तत्त्वोर्ध्वभोग्यस्य कर्मणोऽनुपलब्धितः। केवलमपि
सांख्यानां नैवं पुरुषमसंहत्य पादिकिं तत्र [illegible] पमर्थः। एवं कापिलैः परमकारणतया पार्थिकल्पितानाम्त्वा रत्नत
(27) मो लक्षणगुणत्रयसाम्यात्मिका प्रकृतिरिष्यापत्त्वा वत्तगुणोभ्यो नन्तं गुणा एव प्रकृतिरिति ते हि प्रतिजानते। गुणाम्भो
नन्यत्वे चावश्यमनेकत्वमपत्याः। एवं चैतन्येऽमस्यानेकं तत्कारणानां तत्र पूर्वकं पथानं तन्त्रयो शक्तिं ज्ञावासित्वेव कारणं तत्र
पूर्वकत्वेन परमकारणता। अस्त्वेते ये प्रख्याः। एवं तद्दृष्टदृष्टयोः संयोगः संसारहेतुः तत्सर्वकष्ट्वविपयोगोऽपवर्गकार
णमिति निरुच्यते तत्र संयोगस्त्वविद्याप्रधानयोर्दृष्टदृश्यलक्षणयोरेवानेपारस्परा श्लेषरूपः। अमकोरणमूर्त्तित्वेनतात्वा एम·
स्यानुपपत्तिः। प्रधानं चेतनस्तत्त्वतो दृश्यमयत्वात्मत्वेन तत्स्वेष्टत्वात्। तत्र दृष्टदृश्यकारणादिहेतुपेणापरिणतेः। दृष्टान्त इष्टं शक्तोति २७

27

।न तस्य कथमनयोराद्यः संयोगः । न ह्यनागतस्य कथंतस्यर्वकोवियोगः । एवं च संयोगवियोगानुपपत्तेरकारणत्वमेव युक्त
मार्थं प्रतिप्रधानस्यैतत्स्वमिथ्यात्वमेतद् । यस्मात्तस्याकर्तुरस्माद्य अकर्तृभावादेतस्य । अभोक्तुः पुरुषस्य भोगापत्तेने
नहेतुर्न भोगमात्रं नैरात्म्यं द्विभोक्तव्यां दिप्सार्थे भोगेन च हेतुःस्वेच्छया मैनाफलेन च किं प्रयोजनं । यतस्तस्यास्य भोग
स्य द्विकारणतस्मात्तन सहितेतिलि । अतो भोक्तृत्वमपन्होतुमशक्यं । यस्य भोक्ता सकथमकर्ता । अकर्तृत्विकारणा
द्दिसंवेद्यस्य निरर्थकत्वात् । इक्रियात्मकत्वमेव स्वरूपं चेतनस्य । तेनास्य कर्तृत्वनिराससहृत्त्वपरिनिरस्तं । संवेद्य
स्यापि क्रियात्मनः कर्तृत्वानपगमात् । न ह्यक्रियः संवेदनं चाप्युपपद्यते । तस्य सांख्यतानस्य मिथ्यात्वमाहुः । त्वात्तस्या
रणविरतिः । अचेतनमपि प्रधानं तुद्दिष्टतत्कर्तृत्वं प्रेरणां विना स्यात्तत्रे कथं कार्यकरणोपवर्तते । न ह्येतत्संधानमूल
स्य तद्दिमतोपि गुणकीरस्येवास्या लेलनेप्रवृत्तिर्युक्ता किंपुनः परिणामिनो जडस्य । यस्मादचेतनः पुरुषः स नतदधीनो

मृगे. १८

(28)

न्यक्तैर्निश्चक्रुरिति स्थानांगे पञ्चास्ति हृचिता । रत्नागीमनेकांतवादि विनिरुक्तरणायपञ्चास्तिकायानां पूर्वपक्षापि तदुच्यते । तत्र

नवपदार्थास्तु जीवाजीवास्रवाः । संवरनिर्जराबंधमोक्षाख्या भावाः । एषां द्वादशलोकस्थितानां तेषु सर्वे नैकांतिकानन्तः । त

त्र तावज्जीवपदार्थस्तत्र ज्ञानादीनां जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषितः । विविधज्ञानभावनादिसिद्धमुक्तबंधभेदात । अजीवाना

दिसिद्धो हि नृजीवास्तिकायाद्यः । वर्णितमोहादिविशेषाभक्तः । तत्र हृतस्तु बंधः । अजीवपदार्थोपि पुद्गलाकाशधर्मा

धर्मास्तिकायस्वतभेदैर्भिन्नः । अत्रापि पृथिव्यादिमहाभूतानि च स्थावराः तत्र गुल्मादिलतादिरूपस्थावरं । जङ्गमं

तु नरपशुपक्ष्यादिभेदभिन्नं जंगमं चेति षट्स्वकायाः पञ्चपुद्गलास्तिकायः । आकाशास्तिकायो द्विरूपः । लोकाकाशास्ति

कायो लोकाकाशास्तिकायश्चेति । लोकानामंतरवकाशं लोकाकाशमिति स्मृतं । अलोकाकाशास्तिकाय राम.

स्वर्गादिस्तेषां सकार्न्नितः । धर्मास्तिकायः पुद्गलास्तिकायादिस्तोभ्य हेतुः । अधर्मास्तिकायस्तेषां स्थितिहेतुः सतिवं १८

28

धर्मादिनि। अथ समस्तावजीवपदार्थस्य नवप्रकाराः। आस्रवस्य स्वहस्तादीदिपि पंचकस्तपथ्या सेवयन्तिः। तथा चाहुः। इति
ः पंचविकल्पा। शुभाशुभाच हस्तादिर्वर्गस्य। येषा स्ववलनस्वं पंत ततो मा विहास्यवेः चोकरतिति। इदृपसंपमलब्धवाति
छेध्यानमात्स्वयनिरोधात्मकत्वात संवृणोत्यास्रवमिति संवरः। तस्य शिलाशापनकेशोल्लुंछनादिरूपः संवपानिर्जी
र्णवीर्यकर्मनिर्जराशाहे। लोचनेति। नानाविधसंसारणकारणांमोहादिरष्टविधोगणाः स्वातंत्र्याविधायातदहेतत्वाद्बंधः।
उक्तं च। मोहादिकोगणाष्टविधबंधोजीवस्यकल्पितः। लोहपंजरसंबद्धपथ्यादिसंजलाशये। अलावुकमधोयाति तद्
जीवः सर्वेभवरतित्रयोणांमर्द्धावरणतात्त्वातेऽयसंपामावृद्धं पदस्मादनेमोक्षः। यदाहुः। लोहपंजरविच्छेदात्तलवते
लाबुकं यथा। आरोहति तथा मोक्षं जीवोमोहादिसंत्तपात्। नित्यबोधस्वलाधेस्वधर्मोमुक्तः सतिमुनीति। एते च समप
दार्थाः स्याद्वादानुगताः। तथाहि। देहपरिणामस्सर्वजीवः किमस्तु नवेतिपः पर्यनुयुक्तैः केतं वस्यनेकांतवादोऽनुपगंतव्यः।

मूटी· स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति चावक्तव्यं । स्यान्नास्ति चावक्तव्यं च स्यादस्ति च नास्ति चावक्त
१९ व्यं चेति । अत्र हि एष सर्वत्र पोऽस्यं तन्नन्तरं स्मन्न पा समाधेयं । तत्र वाच्य न पा वाच्य न पापि च विरोध स्थाने क्षय उनोपा इति
सप्तभंग्यन्तो पद्रत्नाद्भवतामनेषामिह किं ततः । यत्स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादिति प्रकल्पि मिथ्यामतेजगत्सर्वं मि
(29) ति । ननु च अनेकान्तवादिनां तावदेकान्ताभ्युपगमात् अपसिद्धान्तनानेकान्तवादोऽभ्युपगतव्यः । तथा च सति सर्व एवैकान्त
इति । कुतः सर्वत्र सप्तभंगी । नैष दोषः । अनेकान्तवादे एकान्ताभ्युपगमात् । यतः स्यादनेकान्तः । स्यादेकान्तः । स्या
दनेकान्तश्चैकान्तश्च । स्यादवक्तव्यः । स्यादेकान्तश्चावक्तव्यश्च । स्यादनेकान्तश्चावक्तव्यश्च । स्यादेकान्तश्चानेकान्तश्चाव
क्तव्यश्चेति । नरेन्द्रस्य शतो दूषयितुमाह । तेरेव मतैरेकान्तादिति केनचित्प्रणीते । स्यादस्ति स्यान्नास्ति वेति पदं कं तत्र संग सप·
ते । न हि एष देववल्लभस्यार्थक्रियाकारितया सत्त्वेनावगम्यते तत्र एको मेवास्तत्त्वे नैकान्ततः कश्चिद्दृश्यवेति कः किल १९

उद्भ्रांतमतिः पुनः परस्माद्रूपेसहितिनियस्य पक्षारिणिघटादेः नापसत्तानित्यत्वं कुर्यात्। अथ सति च तस्मिन्बाह्योपा
ध्याविरहिणि समस्तां निश्चिनुयात्। विधिनिषेधरूपयोर्भावाभावयोः परस्परपरिहारेणैवात्मलाभात्। अभावो हि
29 तदहंभवलब्धजन्मापि परितेनैवभावेन सहितस्यास्तत्तदानीमभाव एव न स्यात्। न तु परमर्दनेनैव तत्स्य स्वरूपसिद्धेः। एवं
भावोपि परिस्फुरतिप्रहेणाभावेनाव्यतिरिक्तो भवेत्तर्हि भाव एव न भवेत्। न च घटरूपेणात्मनास्ति घटः परा
त्मना पटरूपेणात्मनास्तीति समस्तं सुस्थम्। ननु तद्युक्तं। किं किलेनाभावतामाश्रितिपटादिरितं सा तथा घटः परात्मना न भवति
घटेनापटेनास्ति नहि इतरेतरमिमततमेव। अथ तदात्मकत्वे न तज्ज्ञाविघमानत्वान्नदा। द्विघमानोपि घटोसत एवेति सिद्धसा
ध्यते। तदाह। सदसत्सदसदसत्सदसच्चेतदेवं सिद्धं साध्यता। ननु स्वात्मनापि घटः स्वसामर्थ्यक्रियांकरोत्येवं परात्मना
पि तत्कार्यं कुर्यान्न च करोति। ततः परात्मना नास्ति पटादिस्वात्मनापि पटात्मकत्वेन स्यान्नदा स्वकार्यमपि न कुर्यात्तस्माद्धस्ति

मू॰ग॰ वनाक्लिवेद्रुक्तो । तेनैव तद्वृत्तमघटत्वं च परस्परमभिन्नं । भेदे हि तद्घटाभिधानानुवृत्तिर्न स्यात् घटस्याघटस्वे भिन्नमामा
२॰ नाधिकरणएव च नभवेत । अक्लिवेनत्वस्यातुभ्यणान्मकोसौ कभेणा तच्छब्दाभिधेयता पुरुरूस्यात् घटस्याघटस्वेनाधिक
:एणरणपुक्तो । यतो नाक्लिकं स्विरमरः तथाहि । अघटशौ घटो न भवतीति अस्य अनुपशक्ति भेदो वा स्यात् घटस्य तस्य : प्रट
(30) तियोगितापर्युदासः । अघटे घटस्याघटस्वस्याद्भिन्नके घटाघटयोः स्थाने का तद्घटस्याभाव एव घटस्याभिन्न ।
एवं चेच्छमाणो सर्पाभावेपि सर्प एव स्यात् । तथा च सति सर्पो दृष्ट्वा तरभावादपि भयं स्यात् । सर्पनिः सर्पश्चापोः
सम एकोपलंभोऽपवेत । पटुहासपत्तेपि घटस्ता दृश्य दृघटत्वं भिन्नमेव परत्वादिकं कथ्यते । तद्घटस्ताद्भिन्नं । भेदे हि
घटादिदृष्टिपरवृत्ताभिधानानुवृत्तिर्न स्यात् । घटाद्वाविपि स्वेच्छत्वपपत्त्वन स्यात । तस्मान्न घटाघटयोर्भेद इति न राम॰
स्तरस्तोऽरकाश्चपत्तेः । किंच अस्योपघटनीयं तत्तुल्यमिति पितृवत्तेऽपेक्षा: । नेकत्वत इत्येव नत: । किञ्च तमेतो भयं नतत: । घटत्वम २॰

द्रमछ्वृतिषेधं श्रेष्ठा श्रेष्ठतमं वक्ता तद्यपि न हि द्विष्टो नैकवाभिद्रुधति । तस्मापि मित्रविषयता न । नहि प्रेक्षाश्रेष्ठं नरेव
श्रेष्ठमिति तवक्तुं शक्यं । अथ मेव हिमावतो मेरुः । यद्धि हृत्स्थधर्माधारः । अथ यमते यन्न तच्छ्रेष्ठा श्रेष्ठतमं तदेकत्र संभवत्येव । अ
२९ पेक्षावशात् । यथा पं देवदेवतोपनत इन्द्रस्य कायाद्यपि हृष्टः । नैवापेक्षया तु नीलरूपं रक्तिम् । एवं न हीन्द्रियस्य इन्द्रस्याश्रेष्ठत्वं । नैवम्
व श्रेष्ठत्वमित्युभयं । ननु तस्यापेक्षातः । एवं मित्रत्वं परिपन्थित्वं यथापेक्षिकत्वादस्मत । अपेक्षाहितामनवस्थता । तस्मात् कि
लवत्कानः स्मृतिम स्मृतेः किं प्रयोजनं । सिद्धसत्ताकत्वेनानपेक्षत्वात् । तथा चाह । संस्थसर्वो निराशंसो भावः कथमपे
क्षतां इति । न चालम्बुसत्ता केवलमपेक्षायाः किमपि करणीयमस्ति । तस्मात् सत्ताद्वैतनद्पेक्षानुपपत्तेः । तदिदमु
मुक्तं । अपेक्षा न सतो सिद्धा सिद्धापि नाम सत्ताभिमित । न चैवं नकर्थं चिदपि सद्वसतो रपेक्षापत्तिः । अथ चेन्नस्म
द्भवे सत्त्वकं कर्तारोपितः । तत्कर्मसंकरमपायत्वापित्वं च तेन गुः । सा मा नेतारसेवं यत्ता नामाभावात्स्वेतरः । तस्य द्वासर्व

मृगें·
३१

(31)

सहस्थत्वेनाभिमतस्य व्यापकत्वात्तदुक्तलाञ्छनैः सहकर्मसंकरः शंकातो। व्यापकत्वे हि विश्वकीर्णानां कर्मणां मोक्षस्थि
तिनियमः किंकृतः। अव्यापकानां तु तेषां शरीरकव्यवस्थितो मोक्षादिव्यवस्था पर्याप्त एव तत्त्रिपाम करतिकमेसंकाशम पादव्या
पकत्वेऽयच्चेतनत्वं उक्तं रूपः जगुः ऋजुः। कृत एषां संबन्धस्थितिरनिमित्तो हि। सामान्येन तत्संबन्धहानाभावात्। सामान्येनस्य नादि
कालीनेन च आत्मनो व्यापकत्वेन परः संबन्धः सर्वकालभावित्वेन तस्याः। एवमस्य तत्त्वेन तत्कालेऽवस्थानात् तथा हि प
तानपि ... नेत्र समग्रवत्वेन तेषां पुद्गलत्वाद्धिनां नास्ति। परिदृष्टत्वे तत्त्वे एषां स्थानत्वात्तदा नैव समग्रक्रमेण कल्पिताः। मो
त्वादिपाशावत्समस्तेऽव्यापकस्वभावस्यात्मनः स्वभावत एव व्यापकत्वाभ्युपगमो यत्तस्य विरुद्धत्वात्। तथा हि य
द्यव्यापकः सोऽनेकधर्मसारूप्यभवेत्। सविकारत्वादिधर्मी चेतनोऽशोभ्यं परम्। प्राकृत्वं संसाराव स्थानामव्यापकी राम·
यः सकर्यमोऽव्यापकः। अव्यापकत्वे चेतनानीमप्यभ्युपगन्तुम युक्तं एव हि सामान्यप्रक्रियोर्विशेषः स्यात्। अपि तथा ३१

विशेषधर्मस्यविकाससंकोचवद्धर्मित्वमनुगम्यते।यद्गतसंसर्गोनसंकोचयेत्तिष्ठन्तोविकसन्तीस्थितेविशेषणगणामिलितने
उत्पाद्यतेकश्चिदेवसंततिःप्रकाशान्तरविनाशकत्वेविरोधिसद्भावेसद्योऽस्मान्तमनुपलब्धावपिविशेषकं।तस्मान्नापार्थिवंकारणंशीतस्पर्श
गुणक्रियानिरोधकरणापाद्य।यत्पुनःपार्थिवपरितापनाभिव्यापकंऽवितर्कमित्युगणद्वयोःसमवायंचतादृशंतत्रगुणानांततः।कस्य
31 सोविनिवर्तितेरेकसंयोगजापतः।सामुक्तिकंवैरताल्पानतोगुरुकेःस्त्रीकोर्णिकाद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवा
यानांषण्णांपदार्थानांसाधर्म्यवैधर्म्यतत्त्वज्ञानंनिःश्रेयसहेतुरित्यभ्युपगमात्।द्रव्यादिपदार्थषट्कस्ययथावद्व्या
नादेतानन्निःश्रेयसंगणादिदोषोपशमेजुष्टिसाधकुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणांनवानामात्मगुणा
नांदेहसंयोगजन्मानकर्मणांनिःश्रेयसोपायुक्तिःसातुपायापुरांसस्थित्यात्मनस्तादृशाक्रतस्यकिंचिद्धतोपरमाणु
उत्पत्तिरूपांगीक्रियते।ततःशरीरेऽपिकिंनष्टकःकल्प्यते।तथापिदुःखाद्युत्पत्तिवारणेजातानादिविनाशकैतत्वादिति

सू॰ ३२

32

[illegible]

षविषयाश्रयानेकाकारा विवर्त्तन्ते परस्परमः। तत्र च पक्षे संहताः क्रियन्ते इति। सूत्रं केन एवल्लक्षणिकेन तथाणश्चशाहन्तस्य
इदशापराणगोलनिश्चमाद्विकल्पेन हिष्टं पमधानोप्यन्तरत्वविधाजनिकालेपमात्महष्टिः। तदुक्तं। मिथ्याज्ञानाद्धोह्रण
र्थं चोपक्लेशकाणि भोक्तरीति। आत्मग्रहेहि ह्मनिन इन्नचपरत्वाभिमानान्त्वपरभेदः। तत्र ध्वगणगद्वेषाद्यनर्थाद्वा
द्वान्मग्र ह्रोचेद्रुहाति भगवत्ता हृगतेनैव रात्मभावनेन दृष्टा। यदुक्तं। आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात्परि
32 ग्रहद्वेषौ। अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते इति। नचाभ्युपगतस्याप्यात्मनो नित्यत्वं घटते यत्सत्तत्सर्वं क्ष
णिकं। अक्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियानुपपत्तेः सत्त्वापायश्चासिद्धत्वात्। तदुक्तं। अर्थक्रियासमर्थं यत्
तदत्र परमार्थसत्। अक्षणिकेषु क्रमाक्रमविरोधतस्त्विति। तथाहि। नित्यो भावः क्रमेण वार्थक्रियां
कुर्याद्यौगपद्येन वा तत्र न तावत्क्रमेण कर्त्तुमुपपद्यते। यस्मात्स्वरूपमयं युक्तोऽनुक्रमेतत्रैकसद्भावः सहकालान्तानिर्वि

मृगे॰ न्यामर्थक्रियां न हानीमेव किं न करोति। न ह्यस्माववबरां नरकरणीयं स्वभावां नरेण कर्पान स्वभावसेकस्पला
३३ न स्वभावामयथा भावेहि न हतोपितरेथतिका हिनाशनसतत्वानिसानं। अथोथने। मपदार्थो र्थक्रियांकरोते
वपहि महकारिणो सम्निहिता: स्वत्वरस्त त्रिधा नाटकुर्वीण स्थना स्योपालंभ योग्यतामिति। नैवं। महकारिणा
(33) स्या किं चित्कणमेव क्रियमर्थसा नपेक्षते। किंचित्कारत्वे हपतं किंचित्कुर्वतिनतन्नतोः यतिरिक्तं। व्यतिरिक्तं
वा यति रिक्तकारणो किं न स्यनदपेक्षणा। नहयतिरिक्तकारणो महेव महकारिभि: क्रियत इ सापातं। नचा
स्थिरस्य कारणा सुपपनं। नस्व भावस्य मतत्व महेतुमपए वोमने: क्रनस्य वकतुमशका नाना। अयास्थिरस्वभा
नस्यास्य महकारिणो निराशया धानं कुर्वतिपेन कालांतरे र्थक्रियां करोती ति। एतस्यमत। यस्मादनाहितानि शय-
शयानस्वभावा दाहितानिशयो नपएवेति स्थिरैक स्वभावते वतुं द्यति। तथाहि। महकारिम्यो निशयो मनोमपूर्वो ३३

33

सत्त्वानाहि नानिशरणस्वभावः स्वतन्त्रच्छिन्नशोप्युपगंतव्यः । तस्मान्नस्वास्वभावत्वेन नाशहेतोरपिनस्याः किंचित्क

रत्वात् । विनस्वरोऽद्वस्वभावत्वेनापेक्ष्यात्तस्य स्वस्वभावस्याविशेषात्स्थितिः क्षणाभिनिक्षणिकतानेवं न नित्यस्य

क्रमेणार्थक्रिया । नापि युगपत्करणमुपपद्यते । पक्ष्मयोगपद्येन निर्वर्तितार्थक्रियोपि न स्यात् स्वभावान्तरवि

मेत । निष्ट्रेकस्वभावत्वात्स्वभावविरतौ स्वभावहानिः क्षणिकत्वमेव । अथ नोसत्स्वभावांतरयोगः । किं तु न ना

करोत्येवापेकार्यमसतपेक्षिणकः क्रतस्यपत्कर्तुमशक्यत्वमेव । तस्य पुर्कौ । तस्यतावदर्थक्रियामकुर्वतो स्मै

स्वभावावर्णएवेदुर्लभत्वात् । अर्थक्रियासमर्थयद्व्यपरमार्थसदिस्तक्षणिकतानात् । अर्थक्रियाकरणलक्षणान्तस्वभ

वान्तरकरणात्मकस्वभावोन्यएवेति । कथमस्य न स्वभावांतरयोगः । पारिच्छयोगपद्येनापि कुर्वन्न नवरतं करो

तिनरास्वभावाद्विशेषात् सर्वदास वीर्यक्रियाकरणप्रसंगइति । क्षणिकमेवेदं संवेदनं प्रकृतं । न तु तद्यतिरिक्तनि

मृगें. सात्मसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः। सिद्धान्तस्तु तत्र स्वकर्मणो भोगाहृतीनां अभवस्तुतेः। नैतेन क्षणिकत्वं संवेदनस्य
३५ नैरात्म्यभावनाभ्युपगमेनैव न युक्तं। स्वसंवेदनसिद्धस्य स्थिरस्यापरोक्षस्यात्मनः प्रकाशनात्। न च सदृशपरा
परक्षणोत्पत्तिनिमित्तत्वेनात्मनो हेतुत्वमध्यारोपितमिति युक्तं। न च युक्तं। स्वात्मनि क्रियाविरोधादध्यारोपानुपपत्तेः। पर
(35) स्थिरत्वभंगसाधनार्थं यत्क्षणिकस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधात्सत्त्वापादनं वा सिद्धसाधनमस्त्वक्षणिक
मित्यनुमापनं यदनेनोक्तं। तत्स्वसंवेदनलक्षणप्रमाणबाधितत्वादयुक्तं। यत्क्षणिकस्य सतः सर्वस्य संवेदनस्या
नुभवसिद्धत्वात्। यदनेकान्तिकं च सर्वस्य सतः क्षणिकत्वेन व्याप्तिग्रहदर्शने सति। क्षणिकस्य परमार्थसतो वैध
र्म्यदृष्टान्तस्यात्मनो गवादि। तथा स्पर्शनेन न दृष्टोः। केवलान्वयिनो गमकत्वाभावाद्धि हेतुस्त्वा पर सत्तारव्यो हे राम
तुः। साध्यविपर्ययेणाक्षणिकत्वेनार्थक्रियाकारित्वादहेतोः सिद्धत्वादैकान्तिकता पर्यवसानं तद्धा सिसाधना ३५

34

र्थं नित्यस्य कर्मयोगस्य श्रेयस्त्वमर्थं क्रियमाणेऽपि हि निःश्रेयसं । तस्य प्रयोजनं सिद्धानां पुंसां । न हि नित्यः कश्चित् स्थितो
मविज्ञातमुपगतोऽप्रत्यवायहेतुः सिद्धस्य तत । न चानित्यस्यापि [illegible] कर्मणो नैकदेशस्त्वं [illegible]
स्वकाशयतो [illegible] कथं [illegible] न च [illegible] सर्वकर्मणां [illegible] कश्चित् हि [illegible] न [illegible] लोके सर्वेषु नैक
त्वानि निर्वर्तयितुं क्रियमाणानुष्ठानं [illegible] न [illegible] कर्मणो [illegible] निष्पन्नं [illegible] निर्वर्त्य
नहि [illegible] मधारोपानुपपत्ते [illegible] एव [illegible] नार्थक्रियानुष्ठानम संबद्धं । [illegible]
चाविद्यासेवाबोधस्यात्मस्वरूपत्वेनाभ्यासाभिव्युत्पन्नानां [illegible] न कर्म [illegible]
दुपलभ्यते । तस्मान्न कर्मानुष्ठानं दर्शनाभ्यासानुपपत्तेर्वक्तुं सिद्धमेवास्य विदात्मनः [illegible] । [illegible]
कत्वमयुक्तं । कर्मणो योगानन्तरं तत्त्वविनिवृत्तानेककर्मयोगानुपपत्तेः [illegible] बहिर्मुखैकाक्षयादिकर्मकृते ।

मृगें. तमेव तस्य भोक्तारमुपलभामहे। तच्च दृष्टकल्पनायुक्तिमतीयमुभयजन्मनि शरीरादिभिरेव भिन्न एक एव
३५ भोक्ताभ्युपगम्यते तत्र हि कर्मफलभोगो निर्बाधो भवति। यत्पुनरेवं रेनाप्येकं कर्मानेन कृतमन्यस्यैव तत्फले
न स्वर्गादिनायोगः इत्यकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गो दुर्निवारः। उक्तं च श्रीमन्मतङ्गे। कृतमेकेन यत्कर्म
(35) तद्द्वितीयं कथं परः कथं। या भोक्तियुक्तिरेवास्तीति। ननु नापेक्षं हेतुः ऐहिकस्य कर्मणो लब्धशरीरेणात्मनानस्ता
ते न परत्र भोगोपपत्तेः। तस्य पुनरात्मशरीरस्यान्तानन्तस्यानस्यामङ्गश्च भावान्न कर्मफलभोगान्यथानुप
पत्तानिभिन्नस्तानस्तानभिन्नस्त्वात्मा स्वकर्मफलभोगस्यानुपपत्तेः मस्तिष्कं संवेदनस्य। यत्पुनस्तत्रापि कं संवेदन
मित्युच्यते। तत्राह। अतीतानुभवस्मृतेः। अतीतः समतिक्रान्तो यस्यानुभवस्तस्य स्मरणान्न। पशुहिंसास्व रा म.
भावप्रभवकालान्तसंधानात्माभ्युपगम्यते तदानुभूतविषयाणां संबोधरूपस्मरणमुपपद्यते। न तु तत्क्षणिकत्वे ३५

35

न दृश्यात्मनालक्षणं त्वेतेन हायवदुःखादिसंवेदनं वर्तमानेन कालान्तरभाविना वा लक्षणेन स्मर्तुं शक्यं । तस्मात्मतात
।यथा नेदं स्वदेहात्पृथग्भूतं तेन तस्य नः स्मरति । इष्टपते वृंशे शराघातभूतं यो वन स्त्रा विरुध वस्त्रा हस्मर्पमाणं । सा चैपमतीत
त्वभवस्मृतिं तल्लाक्षणिकत्वं विज्ञानस्य निरस्यति । न तत्स्थिरात्मभावमात्मानमनुमापयति । तस्य स्वसंवेदनसिद्धस्यात्मानु
भूते कर्तृमाणत्वात् । न देवं कर्मोपभोगार्हता तातुभवस्मृतेश्च न लाक्षणिकत्वमुपपद्यते विनः । न हि स्थिरनिरन्व
येनाशेन स्मृतेर्नापि कर्मणः । स्वत्वयनिपतत्स्मर्षपवत्स्वत्वात्पितास्य विद्युत्मेव विनश्यत्स्ववितानेन लक्षणेषु चोक्त
भवस्मृतेश्च न लाक्षणिकत्वमुपपद्यते विनः । न हि स्थिरनिरन्वयेनाशेन स्मृतेर्नापि कर्मणः । स्वत्वयनिपतत्स्म
र्षपवत्स्वत्वात्पितास्य विद्युत्मेव विनश्यत्स्ववितानेन लक्षणेषु चोक्तवत्स्मृतेरवस्थितेरुपपत्तिः कल्प्यते । नापि कर्मण
इष्टलक्षणीकफलस्य नाशालीकृत स्थितिनालक्षणभंगाभिनिवेशेन । किं वा पदपदार्थरोषः । यद्युत विनाशलक्षणोपे

मृ॰ तिनपुक्तावणुपलवं । नवात्मात्तु भवः कश्चिद्भावस्थावं ततः । ३३ इत्यन्तं ततिमभुमाद्रोभवतो योहः स्यानपरिद्वा
३६ शरीरणनिर्वाणाह्वयः । यद्येपक्षे स्वपरिकल्पितसमशक्तिसम्पण्णविनाशितलक्षणासोपलवस्यभुक्तावप्युपशमः । द्वि
(38) तीयेतुशरीरणनिर्वाणाह्वयत्वात् । स्वेच्छया स्वभवतः कश्चिद्भ्रष्टुभवेनाम्नाति नयाविधात्मकेदनविनाशात्मका
त्माष्टकप्रत्यादिनामणिहुलभा ओहात्से मायावस्थावस्तोगतानामिति । एतमेवंविधमोह्लिस्यपा । तदि
पतावेदानसांख्यमहसमराथिकादिमतेष्वमर्वदर्शिष्वपि तेनतात्कमंपरहस्यास्फुटत्वमसंवदतोचोद्यावद
र्शनोनतन्नामण्येवानिनितनदभिनिवेशिनांननिरासितशापानिश्चयहपोगरति । वक्रमाह । आघृतानमूढानां
न मतमाश्रित्यदुर्द्धियः । अपवर्गमभीप्संतिलयोनास्यावकार्थिनः । शिवशक्तिविधेस्वृत्याद्नुपाद्दपसततेमल रूप॰
कर्ममायापारोवेधेपरमार्थपेषांनासमववोधः तेषामज्ञानमूढानांदर्शनांनाशपलोन्नुणांस्वबंधिमतंशास्त्रमाश्रित्य ३६

कुशलमनसोपि मुक्तिमिच्छन्ति तेन च योगारम्भार्थिनः कीर्तितोर्वे ह्रिं लिङ्ग वक्तिपणाश्रयैर्भ्रमास्तयातेविफ
36 लक्षे शाम्भवं तीतर्पः । तथा हि । पक्षेव लं पुंप्रकृतोर्विवेका योवा सर्वत्र समता विगमः । यथा काश्चित् मुक्तयः । पाश
जन्मालालाः सर्वामेरमाणां निहत्य । पोरेनन्कपिलकालिनं पुंप्रकृतोर्विवेकात् केवलं पावसर्व त्वल्लिदं ये संनिम
ताहितविकल्पग्रहातोमतित्रिस्रयाभिः । पास्वपारजन्माः काश्चित् लांवरणादिभिर्मुक्तयोभ्युपगताः । यथाऽऽर्हताः । ईश
क्तेनसमभवन्ध्यकृतेः पाशाः कृपाणा निहत्यमकराधजेति हि लोपारति । यथा वा कालैकवादिनां । कालः सृज
तिभूतानि कालः संहरति प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रम इति । यथा वा केषांचित् । चित्तमेव हि
संसारो रागादिक्लेशदूषितं । तदेव तद्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते इति । एताः किल सत्कान्ति कालतुष्टादीनां बं
धकत्वेन पाशाहृद् वा भाव्या न मायुक्तयः तत्रागमे मेरमाणां निर्विनश्यन्तीत्यर्थः । पड़के श्रीमत्कतेन । तस्मात्स्य

नात्मपरं य योजनाव: प्रतिष्ठित:। न तेमुक्ता मुनिध्या च पुनरावर्तयोगतिमिति। तथा उपादनेमुक्तीनां न पुनरावर्तनं ध्रुवमिति।। तेषां तु यथाविधि निस्साध्या
स न्यायो न वि इं १

मृगें. मानशरीरेन्द्रियलक्षणमचेतनं तस्मात् तस्यैतेनम्ततानवद्यां तत्संततिरंत: करणमावृणोति। अपि तु तेषु क्रमेणाविवेकश्च
३७ यत्नात्मरमेश्वराणां उपहासरहितोकस्मिंश्चिद्धरिणिकाले पाशं इति। तथा चोक्तं श्रीमत्सौरूपाणां मेश्वरे। नमोहं णाज्ञ्यु
तत्वं: सात्वमर्थान्तराचनेन। मुक्ताश्च ताः रुद्रस्यापि शिवस्यापि शिवव्यापिनाय इति। अन्यत्र च संघतां तं तोत्वा पाशुकं: माशु
कवरुद्रममत्वेनतत: क्रियते हितद्र्यपमिहुत्यपो: सिद्धिमुक्तो रिसाह्राशैवसिद्धो भानितमुद्धौ तत्वेशोपुत्कः: सहोपुंव
तेभ्येति नार्थ:। विद्यान्योन्यं न विष्टमथाशासर्व शानानीशित: सर्वदा त्व। रुद्र शास्त्रेप: सिद्धसविविधभुवनो
पपञ्चविविधैश्वर्यविनाशितत्वज्ञा भाकमवौत्कर्षशालीभवति। तथा चोक्तं। रुद्रमतिणो रे:। पञ्चाहारास्मं भ
गवतिपामशिवेनुपमसप्त्यपवचिर्तं। तस्माहात्म्यं सिद्धं हतवेधनमंरत्नेभवती ति। न च रुद्राणां नरपतिपत्रवत्सलाम्
पवं। विद्विनोशपक्षतिशुद्धविवेकाद्यात्मनोमोहत्स्येवगुणानवधिरुक्तं। पत्नाम्मिन्दर्शनेमुक्त: सर्वधकारणा ३७

37

णां मलकर्ममायापरमेश्वरनिरोधशक्तीनामुपरताधिकाराणामस्तु नः सर्गआरंभे नाधोमेति। न संसारी भवती
37 त्यर्थः। किं तर्हि समकरोतीत्याह विश्वानर्थानिति। आविर्भूतनिरतिशयपरमवीर्यतत्वकर्तृत्वतः शिवसमा
नमहिमत्वात् तेन सामान्यविशिष्टतमवर्णिपिसम्युक्तान्मान किंचित्करोति। कारणीयाभावात्। एवं चेन्मु
क्तेः पूर्वमपि किं विल्करोभूताभक्तस्वतन्त्रपरमेशितकोसमुक्तोविशेषः। अयं विशेषः। यतः सर्वस्यानेन परमे
श्वरेणाश्वनीशितः अयेशितस्तदानामसौ भवति। किं केचिदेवकालमपेक्ष्य। नेत्याह सर्वदेति। सर्वकालं तदव
स्थेरकः। शिवभट्टारको भवतीत्यर्थः। अहं विपाकं तात्मन भट्टनारायणपादाः। अविशेते नापिमगेन्द्रंत्तौ दि
तीयप्रकाणे तेरेवे दर्शितानां तत्पाद्मत्तं तत्रं किन्तु त्वाक्यफलेन त्याधनोपायश्चास्मिन् नेशाहेयानि
पायतत्स्तकः। हानोपादेयानामीशितत्वाद्व्यक्तं त्वयत्कारणोपसंहारोसर्वशासनमित्येन स्वचितं सम्पर्थ्यप्रनी

स्पं. स्वार्थं परार्थं च पदार्थं पिण्डमात्रम् अथ वक्तृकारणं तत्रोपक्रमे पञ्चप्रकारः संबन्धो वाच्यः। तथा चोक्तं श्रीमत्सो
३८ क्षेत्र यन्नेतं प्रसरलाक्षतं तन्त्रेष वर्तते। उक्तमत्रास्य संबन्धः पञ्चधा समवस्थितः। तन्त्रवक्तृपारम्पर्या द्वा
(38) त्सा स्वकारणात्तथा। परत्वाच्चेति। तत्र वक्तृतः पतिपशुपाशात्मकस्य पदार्थत्रयस्यापि पदार्थं च तत्परमि
त्यनेनोपक्रमान्तः। सोऽयं तत्र निरूपितो लक्षणः संबन्धः। सोऽत्र वक्तृ सर्वज्ञः सर्वविच्छिव इत्यनेनोक्तः। तत्कालक
स्तेन तस्य भावसिद्धेर्न भविनत्वं जगत्कृते त्वादिभिर्वाक्यैः। कारणाक्तिकोपि विद्यापादाख्येन प्रकरणेन। पारलौ
किकफलपूर्वपरत्वं तेन सर्वेश्वरानन्दहेतुना शिवेन तात्वतः। एतेनैवक्रमेण विद्यापादे तत्पादस्य संबन्धपञ्चकमनुसंधेयं।
अथोपलभ्येत्याद्विवक्षाकार्यत्वधर्मकम्। कर्ता मे स्याज्ञानां मोविशिष्टमनुमानतः। यथा शब्दो ह्यधिकारार्थः। अत्र एष
चाहपतिपदार्थपरीक्षादिविकिप्रतिरथ्यर्थः। अत्र च तत्र कारणस्य वनादीनां भावानां सन्निवेशविशिष्टत्वेन कार्यत्वं बुधाः ३८

38

ग्रनुमानेनैषां बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वं प्रतीयत इति तात्पर्यं। ननु देहस्यैव तावत्कार्यत्वमसिद्धं न हि कश्चित्कदाचिद्दे
हः केनचित्क्रियमाणो दृष्टः। सत्यं। केनचित्क्रियमाणत्वं देहस्य न दृष्टमिति कर्तृदर्शनापह्नवो न युक्तः। तथाप्युपे
यत्वेन दर्शनाविषयत्वात्। देहस्य तु क्रियमाणत्वं कथं न दृष्टं। अपूर्वाभावित्वमेव हि कार्यत्वं तच्च देहस्योपलभ्यत
एव। तथा हि। शुक्रशोणितकललाद्युपादानादेहस्य उपचयपरिणतिधातुवर्गतया प्रतिमासोपचीयमानो गर्भस्थो दे
हः प्रतीयत इति कृतमेव कार्यत्वमप्रतिक्रमेत। किंच सन्निवेशविशेषवत्त्वाद्धि न स्वात्मवद्देहादेः कार्यत्वमपह्नो
तुमशक्यं। यद्यत्सन्निवेशविशेषवद्धि तत्तत्कार्यं यथा घटादि। तथा चैते देहादयः पदार्थाः। तस्मादेतेऽपि
कार्याः। एवं च सति देहादिवस्तुजातं धर्मि बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकमिति साध्यो धर्मः। कार्यत्वात्। यद्यत्कार्यं तत्त
द्बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकं दृष्टं यथा घटादि। यत्तु नैवंविधं न तत्कार्यं यथात्मादि। ननु घुणाक्षरं कार्यमपि न बुद्धिमत्कर्तृपू

मृगें·
३९

र्वकर्तृमत्त्वान्मानैकान्तिकः कार्यत्वहेतुः । नैवं तत्र कार्यत्वमप्येवानन्वयात् । यद्येष्टं संवादमात्रमेवं क्षित्यादिषु गुणस्य
कर्तृतानन्वयविशिष्टसन्निवेशात्राननिर्मितो । महत्सन्निवेशस्तथान्यया स्यापरिमर्षितः स्वभावत एको पपद्यते । न
नु तद्भावे भावानन्वयभावे चाभावात्तद्गुणकर्तृकमेवास्तां । यद्येवं तत्र यथाव्याप्तिर्नैभावादन्वयव्याप्तिर्नैवास्तामसा
नभिव्यक्तेरव्यवधानेन गुणान्तरस्य बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वमसाति कुतः कार्यत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं । नत्वा
यमकृष्टजातैः शाल्यादिभिर्व्यभिचारिभिर्वानैकान्तिकः । तेषु सकर्तृभावस्यानिश्चयात् । तेषां च पक्षीभू
तत्वात् । न तत्सिद्ध्यासिद्धस्य परिहार्यतामात्रेण पदिर्हेत्वाभासानां निरासः । तर्हि न केवलहेतवो हेत्वाभास
: । भवेद्धेतत्पक्षे कार्यत्वे हेतुरसिद्धव्यभिचारः । स्यान्नयानन्वयात् दृष्टान्तीकृतदृष्टकर्तृकघटादिवन्निरिक्तावैलोक्यम
कोह्यं यद्विवन्नत्वनुकारणभ्रुवनादेरनाभावाद्धर्मितः कर्तृपूर्वकाः । कार्यत्वात्तत्पलभ्यमानकर्तृकघटादि ३९

त्यनुमाने क्रियमाणे किमत्र दृष्टान्तशिष्यते । यत्र कार्यत्वस्य व्याप्तिर्न सिद्धा स्यात् । तेन यावतानुमानेपृ एव घटादिदृष्टां
ते धर्मी सदृष्टकर्तृकत्वात्रतावत्तित्वाधिपिविते स्वानिर्वृतः । तस्य ठकुंभकारकार्यत्वेनेशस्य सर्वकर्तृत्वं श्रये स्वाकर्तृ
त्वं दृष्टान्तधर्मिणो घटादेर्दृष्टं तत्साध्यश्चेत् दृष्टान्तः । एतावता धस्वेन हि घटादिकमर्थं कुलालाघनपव्यतिरेकानुविधा
39 यिनमीश्वराकर्तृकत्वेनकस्विद्दृष्यावेति । विरुद्धस्वापहेतुः । यादृशो हि घटादेः कर्ता कुलालादिः क्लेशादिमागनीशोवि
नश्वरश्वतादृग्जगतोपि कर्ता स्यादिति । तदुक्तं नैमित्तिनीये: कुंभकाराधिष्ठाने घटादौ परिदृश्यते । नेश्वराधिष्ठित
त्वं स्यादृत्तिवेत्साध्यहीनता । यथा सिद्धेवद्दृष्टान्ते भवेद्धेतोर्विरुद्धता । अनीश्वराविनाशादिकर्तृकत्वं प्रसज्यत इति ।
साध्ये पक्षर्वद्दीयावकाशोपपद्यत्वाभिमतसिविपक्षे स्वाधिष्ठानमुपगम्यते । यावतापि तु कुंभादीनां कर्तारः कु
लालादयस्तेपि तत्तत्वे न तत्ताउ शद्दीनशक्तापतत्तत्कार्यनिर्वर्तनसमर्था भवन्तीति ब्रूमः । तज्जत्वैव दृष्टं यकुलाल

न्या० नैवतथाप्यस्मिन्द्वावेभावावान्तरभावेना भावा वा दृष्टिघटादिकार्यमात्तमीश्वराधिष्ठितमिति कुम्भकारादृष्टं किं न स्यात्। भगवता
५० तावन्मात्रि ह सर्वेनेन च सिद्धं क्षिपिशाखेषु द्वष्टुमायातां मर्वद्भिः। समाविष्टं च भूतानि धारणाप्रदेमोजना। पुष्पाणि चेतोष
40 धीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः इति। नन्वस्तित्ति विनाप्यस्याम्बपाभूतं चराचरमिति। क्षमावपि। यो हृद्देश्वरो यो श्वरस्त
पश्चोपधीकपाहृद्धो विश्वोश्रुत्वाविवेशोति। अन्नएवमवतुद्धालितः स्वतोतिविशेषोपिनिरस्तः। अतोमन्तुल्योशो
पमालमनहितलड्ड़ लपोः। ईश्वरस्ये तो गच्छेत्स्वर्गं वाश्वभ्रमेव वा। इत्येवं विधायाः स्वतन्त्रतायाः सिद्धत्वात्। नच
पं विरुद्धो हेतुः। विपर्यये व्याप्त्यभावात्। तथा हि धर्मिणि घटादौ हेतुसाध्येन तु बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वेन व्याप्तेः सिद्धत्वा
न तु बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वविशिष्टेशरीरिणि विपक्षाद्व्यावृत्तौ विरुद्धत्वमते दः सपक्षे ननिवृत्तोपि विपक्षमेव गम०
व्याप्नोति। यथा नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति। तद्बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वं च घटादौ कुम्भकारकार्यत्वात्सिद्धमिति काश्मीरम ५०

हृता। नन्वसर्व एव दृष्टान्तधर्माः साध्यधर्मिणि विकाप्यन्तुमानेभवंति। येनानोऽन्वयविनाशपारिकल्पनेऽकत्वसंगः स्यात्।
तथा हि नित्यः शब्दः कृतकत्वाद्घटादिवदित्यत्रापि घटस्य कुंभकारकार्यत्वंगो हि स पारिवर्तुल्यादयो घटधर्माः किमि
40 ति न भवन्ति। तिमव द्विर्वकाष्ठ्यपि तिनकि विरे तनत। नन्वेतत्कार्यत्वमविशेषेणाभिमतारणोद्दिनवः। कार्यस्यानेकक
त्वमपि साधयन्तीति धर्मिस्वरूपविपरीतसाधनत्वाद्विरुद्धाः। तथा चमेऽनेकः। सन्निवेशादिमत्सर्वं बुद्धिमद्धेतुकमपरि
दृष्टसन्निवेशादेः कार्यत्वात्कुतः। यथा घटपटादीनां तद्विनिर्माणायापि। दृश्यन्ते नगतिः प्राप्तउपकारोपकारादि
। तस्य युक्तौ। यथा हि नो कार्याणामनेकत्वत्वविशिष्टितानामपि एकस्तूपनीछात्रवर्त्तनेविना। निष्प्रसरशीलान्। तदेवं
कार्यत्वहेतुना जगतो बुद्धिमत्कर्तृपूर्वकत्वसिद्धौ पीतनन्वे द्विविधमेव पारके ज्ञातानक्रियाशक्तियुक्तः कर्तास्मद
स्मदादिकार्यविलक्षणक्षित्यादिकार्यविशेषजननकत्वानादिविशेषाकाम्योपयुक्तः। नैतत्स्वसिद्धं यस्मात्तैर्विशिष्टं का

पर्यपक्का

मृगें. ४१

(41)

पिवैकिस्या दृष्टे लोकस्थितानामपि । लोक एव हि सविशिष्टं कार्यं दृष्ट्वा विशिष्टमेकं कारणमनुमीयते । न विचित्रभावना
दिवक्तविचित्रलेपादिकलाकलापसामग्र्यन्तामन्तरेण मनुपपन्नमौ दर्शनं पदं च दृष्टानन्तरं कर्त्रनुपपन्नं दृष्ट्वा वैलक्षण्यादि विशिष्टम
व सीयते । प्रत्यक्षा । पद्यमानादृशानव कार्यं तत्कारणं तत्प्रमाणः कार्यं धूमादिप्रवर्तितपेन प्रकारेण । विशिष्टस्य गतत्वेन त
तुल्यं गर्वादिनत्पानरूपरूपाद्यवतित्वेन न चोपलब्धं । प्रदर्शनं च तापरीदिनान्वयेन विशिष्टं । पावकसरिमाणं तन्तुनर
दृष्ट्वा कारणं तु दर्शिनं दृष्टादृष्टं तेषां तत्कारणं वाह्निलक्षणं । तथैव तिर्यक्तांसं गच्छतां न स्थितत्वं निविशेषं नान्यस्याहाग
गतत्वानादर्शनं च नावत्स्वमाणकं वालवद्रव्येन यथानुमीयते । एवं नगत्वं लक्षणकार्यस्य तन्त्रमवकारणं कार्यवैचित्र्य
मुपलब्धं तन्नविशेषविषयनिरपेक्षत्वादवतानविशिष्टपुरुषकं कारणमनुमीयते । तथा नितां कालान्तरव्यवहितानता एम. ४१
न पदं दृष्टागमक्रमाक्रमसमुपलब्धे क्रमाद्युत्पत्तिशक्तिमतः । पत्स्यामूनामवन सम्भूतानामवनेनतत्काले नाव छेदः

र्दर्शनं न्यतेः । एतत्पूर्वापरकोटिद्वयविरहात्कालानवच्छिन्नमतो विमर्शः । किं च ननु कथं विश्वस्थितिः । अपि तु चैतन्यमात्रमित्या
दिदेशानवच्छिन्नत्वात्सर्वगं सर्वज्ञं तत्कार्योपलक्षितं च विभुः । तथा क्रमयौगपद्याभ्यां तत्तु कारणात्कार्योत्सो मात्रेणाक्रमेण
41 युगपच्चोऽस्मादिकपाशक्तायुक्तो । ननु जगत्स्थितिः स्थितास्तिकानक्रिणनाकरणाकाक्रियानान्तच्छिद्रक्रियावत्त्वात्
नतिद्व्यापिकारणेन भवितव्यमित्याह । तस्माच्छक्तिकारणं येन दृष्टानाकाराकृतिः । अनागामिचतनतत्पंकार्यस्या
नादिरूपत्वेऽपि तेः । एतस्मात्कारणात्क्रियानं संभवति अनन्तस्य भगवतः किमप्यवशेषं कारणमस्ति । न चाकृतस्य सर्गा
देरनादित्वेनावस्थानादित्यागापि । अनागतत्वे । अथ किं तत्कारणमित्युच्यते । कालो वनशक्तोन्नन्तक्रिया नित्यत्वेनावि
त । शक्तिरूपा सा विश्वेशितः कारणं न पेतत्क्रियाविष्टा इनाति । तत्र इच्छाविरहितेति वस्ताम । उक्तं च श्रीमत्किरणे ।
छवकारणं वत्तवाश्रयपद्मासयोगिनोप तेनात् । शक्तिस्तु चेतनं तत्या । न हि चित्स्वभावस्याचिद्रूपा शक्तिर्भवति । प

तिरेव वाच्य ज्ञात्वा एतत्कल्पनेनाक्त । पुंविनातसोऽन्वास्थापितकार्याणि षाञ्चित्पलभ्यते । तत्राघात्मनापाराथ्य
प्रवृत्तानां न प्रेक्षणापेक्षास्ति च । अतः किमीश्वरोऽस्ति नेति । कापिलाः । नास्ति । यथा परिणामैकस्वभावेनतत्रान्न नतः ।
५२ श्रेयान पेक्षणीनाहिंसामयी प्रवृत्तं कुरु । महदादिविकारोऽयं परिणामस्वभावकं । त्रिगुणात्मप्रधानं चेतनेन कात्स्न्यम
नीश्वरं इति । परिहारा गुरुमतमेवेदं तच्च यद्भूतेऽपत्व मध्यमिति । अणोः पुरुषादेवविविक्तं तपा विदित्वा ब्रह्मणा विश्वमा
दुर्भोगादिवामविष्णाति । किमीश्वरोऽस्ति नेति । तस्माद्धि हिनीनभूतानां कर्मणां मायादीनां चाचेतनानां तु सूक्ष्मदृष्टि
तानां सत्त्वादिक्रतापुपपत्रमिष्टकान्तास्य कृते रथो त्वकमनि वृत्यर्थं कार्ये पुरुषे निर्भितरामयुक्ता । तस्याश्चाचेतन
नादेः तत्कालस्य चेतनधर्मत्वात् तत्रधस्यापि परिणामित्वाघनेकदोषापत्तेनानास्तिजस्य वाभिमतचित्तदानेऽनि
हेतनिपातस्य चाउपपत्तेरास्य वशतानास्ति । तिनम्मयलयफर्तत्व निरासे मति पारिशेष्यान्महेश्वरस्यैवेन स्थितिम

मृगें. मादिकार्यमितिपणिरिशोआङ्गमानमनवद्यमितिगमकमेतत्। स्वमिहानीतिविचार्यते। परिहृतावसरमेष्वाः कारु
४२ णाभ्येमारितनोन्नि हार्थणा जगतां स्थितिजन्मादौ प्रवर्तते। ननु किमर्थं प्रवर्तते सो मायिके शुद्धः से शुवन्नकानिमान्या
तिनो नियोजयति। अपि तेषेवं विव एव स्वभावः। तस्मुक्तमणिजं तेऽकिं ते मारयती मार्हः। मुक्तस्य शिवएव मतः। प्र
(43) तं। कारुण्यादेव भगवान्यामोऽनुग्रहीतं प्रवर्तते न पशुः। तं मोहादिना निरयाद्युपभोगेन वा तानं पोजयति। त
त्रिनकर्मान्त्रलपवशात्। ननु कर्मापेक्षितपारंमार्त्रस्य स्वातंत्र्यहानिरित्याशंकनीयं। कारुण्यापेक्षया कर्तुः स्वातं
त्र्यव्याघातादर्शनात्। नागामिकापेक्षस्यापि तः प्रकाशादिदानवत्। यतश्चोक्तं मितहदृष्टमणेः। तत्र ज्ञानापेक्षो मतेक
त्रणादिव्यपोहनाता। कर्तुः स्वातंत्र्य मेवं तदिनकर्माद्यपेक्षितेति। नवात्र कृत्यकर्मणः स्वया भवति। तत्र योनिश राम
। ऐषु भोगसुक्त। विचित्रकर्मस्वपतनस्तत्स्वामादाय ऋद्धक्रमेण पारिपाकवशात् प्रवृत्तशक्तिपात पमारितमलस्या ४२

मातुग्रहस्य नैतेनिर्निरूप्ततमसमलगाशत्वाराविभूतसर्वार्थतत्वकर्मत्वस्यग्रहकात्मनः संसार्यतोहेतोः परतत्स्याभावा
च्छित्वलक्षणएवंभगवानभगवति। नन्वेषशोभिवास्यक्रान्तितमभवभोगोपभोगहेतुर्भवतीतिभावः। एतदपि स्वरूपकर्तृक
43 त्वमेवजगतोघटपिठमवतुमानेशनिसमाधानमाहिपति। संबंधग्रहणोबाधामानत्वामेतिकरणचित्ता। नत्वस
स्थितितत्वादेः कार्यत्वाविनाभावलक्षणसंबंधोपादिकवाचित्वगतकर्त्रीमत्वकेनचित्पद्धौतःस्यात्। नैवेतर
त्वमानेसिद्धेतत्संबंधसौवत्वग्रहणात्कथंनास्यवाधेति। परिकल्प्यचिन्मतंस्यात्तदिदमप्यसोपपत्यउपोदगारसाहस्या
पासापिधूमोनोगितेमाहानसादितः। सैषावाधासर्वस्याप्यनुमानवादिनःअसक्ता। तथाहि। महानसादिगता
नांविशिष्टदेशकालाकारणामेवधूमानिलव्यक्तीनांसंबंधग्रहणेधूमसामान्यस्यपर्वतादौवह्निमात्रानुमानमपि
त्वदृष्टीतसंबंधेवधूमव्यक्तिःकथंनव्याप्तिवद्वत्ह्यात्मकतमयोरितिसंबंधग्रहपर्यनुयोगःसमानः। ननुअपवस्था

न्या॰ तुभयोर्द्देषः परिहारश्च वाच्यम् । नैकः पूर्वपक्षो क्षयमाणाद्गर्यपि निष्प्रयति । नैतस्मात्कमेवबोध्यं । अथ यन्नमम
४४ त्रसेवबन्हिमात्रादिना भाव्यलक्षणः संबंधो गृहीतस्तद्दिहापि कार्यमात्रात्कर्तृमात्रानुमानमदुष्टं । अनयासर्वे
नुमानोच्छेदप्रसंगात् । तदुक्तं । साध्यसाधनसामान्येनाभावनिश्चयात् । यद्वृत्तिरनुमानस्यानर्थाय तत्कथं स्यादिति । हंत
44 चाविचित्रतत्तत्कर्माशयाधिवासितभोक्तृभोगतस्माधनतदुपादानादिविशेषतः कर्तृत्वानुमानान्तरेणानुमीय
तदतिनकश्चिद्दोषः । तदिदमुक्तं तत्रभवद्भट्टसमितिपादैः । भवभोक्तृभोगसाधनतदुपादानादिविशेषो विजानातितं
मृते भवेश्चन्द्रो हीरं स्कर्माशयविपाकः क्लिष्टेति । अकृतेहीश्वरः कर्ता । सतत न मावदशरीरः प्रसेतव्यः । कार्यशरीर
युक्तो न कर्त्रावाप्तेः सेदेवयदित्यादिना देहविरहितः कर्तृता यो गस्योक्तत्वात् । तथाहि लोके घटघटकुम्भकारादृष्टं कार्यं । एव
घटपदादिकार्यगतिवत्कर्मक्षिप्यमाणादृष्टं । नाशरीरेणोति । किञ्चातः । सोपसंहारेण । एवं च समस्तमपादिवात्के ४४

44

शा। इत्युक्तो सर्वज्ञः परिमितशक्तिरीशाद्यवच्छिन्नः सोपि स्वात्मः शारीरतात्मा मोती निष्कलः पतिः। मितो तत्त्व। मूलाधारं भ
वान्ताक्षं वपुर्नेता हृदो यमोः। अतः। एषोपिता वत्स्व देहस्य हृदो हृत्कर्णतं इदृशमिति कार्पशाः। रपुक्तेन फचर्याचासमिस्तु मे
मधुपरमाणित्वम्ः। तत्। एवतेपि भगवतो न प्रागुक्तदेवप्रसंगः कृतः स्मात्। मूलाधारं भवारित्निः। मूलं मलः सर्वानर्थमू
लत्वात्। अविद्या वृत्तिरुत्पन्नानिपापमूलत्वाद् इति। पर्यायेः समाप्तत्वाच्च अतः स्तूहमात्कर्मीणो प्रक्तिश्च
तद् समभवात् इति परमेश्व रस्य मलकर्मादिपाशजालेसंभवति। परिमितं सा कृतेवपुः कल्प्यते। अपि तु शाक्तमिति शा
क्तिस्तेः सद्योजाताद्यभिः पंचभिर्मन्त्रैः स्वेच्छादिनिर्मितमपरिमितसामर्थ्यमहिंग्देशकालाकारैरवच्छिन्नमनुप
ममहिमनेष्ठी। तत्स्मर्यादिशां। सहस्रां। अतएव हिततद्वपुः पंचभिर्मन्त्रैः पंचकृत्योपयोगिभिः ईशानसत्पुरुषाघोरवा
माजेर्मलकादिको। पञ्चाक्रमयतत्पदति योमा वाहना तत्त्वाणोसन्निल स्वाम कृत्य पंचके। वपुषमु पयोगोपयोगेरीशानादि

मृ॰ ४५
(45)

भिः पंचभिर्मंत्रैः पंचेत्थं सिद्धिर्निर्मितमनुपरिमितमात्मत्वमूर्द्धादिवृत्तेर्विसद्योजातमनत्याद्याहृदाः । तद्वत् ईशानादि आपितवर्तितव
पुःशरस्यानन्तर्ग्रता । भक्तान्तग्रहणाय तेन हृदाकाशग्रहणात्साङ्गमेव पदेषु वक्ता तान् पाति मन्त्रो मन्त्रसमूहस्य कोशः । स्वैकस्य तु
लक्षणं तस्य हृदि चैतन्यमात्मनित्यमिति । अथ कथं भगवतः ईशानमूर्द्धत्वमित्याह । यतो ऽनन्तगत्वं शक्तेर्निरतिशयत्वेन । मम
हृदम्भसि ना मूर्द्धनावस्पन्दनतो ऽपि तत्तत्त्वं तेन सर्वस्मात् तस्योत्तमत्वं मूर्द्धस्थितत्वात् सर्वोत्तमत्वाद्धृदयत्वात्तथा
विनासने स्वरूपविधानकं विश्वव्यापीशा । सद्यश्च मा गत्वात् स्वर्गं तत्त्वं मूर्द्धस्यमूर्द्धा । तपःप्रमार्थिनो हृदावपक्षः । तत्र
रूपवक्त्रं क्रमावचेष्टा । तस्य तत्स्वतत्पुरुषादिप्रभृतिस्थात्पुरुषलिपि नमः । तत्राणां तु मन्त्राणां प्रमाणत्वे तत्पुरुषवक्त्रकः । तस्य तत्सामान्यविशेषरूपः शुद्धिः । तस्यास्तु विपक्षमानत्वाद्रूपभेदोऽधिष्ठानभावेनोपहितस्तत्पुरुषः । तत्पुरुषा स्वात्मैवापेक्षमाणितत्त्वकलापानां तदासीन्महत्त्वतामात्मने । तत्पुरुषस्तत्पदापत्सरतस्तयोरपत्यात्पवनान्तर्गामित्वं तत्पुरुषवक्त्रकः । यो राम॰ ४५

तेनज्ञाणेनहृद्गतानि हृत्कमितिसमभिश्रीयत इति श्रूयते। यथोक्तं हृदयतत्त्वं तत्कमाह। हृदयं वो ध्रुवं पर्याप्तः सोस्याघोरः शिवो यः
परिगृहस्याघोरत्वात् ह्रोणे क्रियया वारनः। हृदयमाशापो वो ध्रुवं ज्ञिय पर्यायः। शिवो वो यो प्रस्ताद् भगवतः तस्माद्घोर हृ
दयः। ननु घोरमश्रेयोस्य पयद्युच्यते न त्वघोरस्य पताकयं देवस्येमां हृपरिग्रहस्याघोरत्वादिति येयं परमेश्वरस्याघोरस्य परि
ग्रहस्य तस्य नान्यत्र हृद्गतानामर्थ्यस्याशङ्का ह्याधिकारनिकृत्य संसृत्यात्वा ह्योरशाक्तेर्देव उ
45 पचारद्युच्यते। न यावो केवल विषये वत्संलीनानधी यः पातयत्ताण्। कथ्याणन्याः समालिंग्य घोरतपोपशक्ताक्ति।
कामरेवत्र प्रतममभिधत्ते। कामस्त्रिवर्गकामत्वाद्हृस्यस्वभावतः। यामधामय स्वयं पश्यामो कामयत्र स्वकः। धर्मार्थ
काममन्त्रसतोन त्रिवर्गशाखलोभ्यवमत्वयोनिःशिक्षितातिशमः। स्वभावेनरहस्योगृह्योमावः। कथ्यते। दृश्यं इत्यगतयोः
तत्पोर्थवरदर्पविग्रहकरोतिवामधामेति। हृदि वर्धितोर्थ्यु सर्वत्वादेव रा हूनतेनोभिमतं। तेनवाममधर्ज्ञने यानिवमन

मू॰ गं॰ शिलं पवेन स्फुटमयकरणमसेनितामरेवशास्य: परमेश्वर:। सयो ज्ञानमूर्त्तित्वे नित्याणोति। सयो ज्ञानमूर्त्तिप: संभवति प
४६ सोच्छानत्वेन सयोगाभिधान:। सयो मूर्त्तिर्गिणिनां वाणिषन्ने सयो मूर्त्ति: क्रतवो योगान्मूर्त्ते:। परमेष्ठ्यादिकर्मप्रत्य
पाक्षिषमेवात्मनोनानात्मामूर्त्तेपोनानारूनि सयोज्ञानमूर्त्तिर्देवः। पद्मासनिधीनाशकरणो। सधेननेनपेक्षयोनाना नि
46 बन्नविषयहमिति। पद्मयोगिनां नानन्तसमाधिभाजां सद्यत्नत्वंगपूर्वीर्धिवने। योक्तवन्मेवमपस्वमूर्त्तिसदृशीनंतु
सपारूपतीसचित्तत्वसमतामिर्पं नकालात्मयोमूर्त्तित्वं। नन्वगोयुग्मं नानसवेरूत्वाद्दिस्यर्थ:। एतदेवरूपणि
।रस्यंशाक्ति: कुर्वतोरहक्रमेरेत्याभावादुच्यतेहृदयशौ:। नमाभेदापेक्षितामारूप:। ततोऽपिसोना: कृत्यमेरेनमाड्ढ:
।परमार्थत: परमेश्वरस्याशरीरत्वात्सक्रियरूदेहकार्य कार्यतीदेहाख्यपोना। नमाध्येकसाग्रपिकृत्यमेदाद्दा गण॰
मादिमेरेभिन्नत्वं। पयावान्हशक्तेर्दाक्षकारणताभावीविषपेदारूपकाराशवकरणांन्दोणमनेकत्वं। वक्रतएक ४६

मृगें. कृतं। तच्चैवं सेवं स्थितं तत्सर्वात्मर्थः। एकस्मादेव शक्तेर्धर्मादिरिक्तस्य वशाद्धर्मादिभेदभिन्नत्वमित्युक्तं। तावच्छक्तिः सर्वज्ञान

५७ क्रियारूपा शिवत्वस्य सर्वाणूनां विषयता नेष्यता घटितया कृत्वा तिष्ठता नुग्रहे हि नानन्तस्य मानाभवं नीतिरिप्युत्तरेण

कार्यमप्येवं धाता विज्ञाता न केवला नामैतेन परिणका यत्र सोऽन्त नाम न्यो म्या नाम षट्कंमं त्र को टिसमकर्पशिवारं वामा

(47) दिशक्तिनवकप्रयुक्तं च करोति निग्रहेऽपि समकोटिरिं ख्याता तानी मंत्राणामनन्तेशाख्यमहेश्वरस्वभीशिना दृश्यते वक्र

मारभ्यते। तेषामनन्तः सूक्ष्मश्च तथा चैव शिवोत्तमः। एकनेत्रैकरुद्रौ च त्रिमूर्तिश्चामितद्युतिः। श्रीकण्ठश्च शिखं

डी च राजराजेश्वरेश्वराः। एतानालोकेशा रुद्राः। तेषां राजानः शतरुद्राः। तदा मण्डलिप्रभृतीनामष्ट

न ईश्वराः प्रभवः। विद्यामहेश्वरा इति पावनं। एते च ईश्वरासानंमणीतान्निबोधया। पासेषितः। अधिकारमलांशाव राम.

शेषात्किंचिदवशेनानपरमेश्वरस्य सामान्येन सोऽन्येशेषाः। अथैषामष्टानामपि सर्वतत्त्व सर्वकर्तृत्वसमपक्वात्किंचिद्विशे ५७

नहेयत्वप्रतकाश्रीह्रिस्थोषटस्मात् । सर्वेत्त्वास्थितोगोपितितो मतं मलांशतः । परस्मात् विशिष्यं तेमंत्राश्चैवमघ स्थिताः ।
पद्मपितेर्वेमर्वार्थे हृक्किपाः तथापिकेकस्यस्वत्वाधोगर्तितोनिपोस्मात् स्तिवेर्पतालतागमत्वोशवशेषात्स्थोवस्थि
47 तानामेवापूर्वस्थमवेस्य कलपाकर्तृत्वस्यत्वनतमिनिपरस्मात् विशेषः । तदुक्तं । पोहिपमाद्गुणोस्फुटः सतस्माद्
र्धमिथ्यातरी । तेन केवलमेतएव विशिष्यंते । णावत्तस्थोवर्तितोमंत्राद्यपेवमेवपरस्मात्विशेषभाजः । तानेवमंत्रानि
शिनष्टि । तेवमंत्रेश्वरास्थिता । शिवशक्तिश्चवोदिताः । कुर्वन्तानुग्रहं पुंसां पदापेक्षां सप्तुमते । तेचमंत्राः परापरमंत्रेश्वराख्य
रूपाः शिवशक्त्याआपादिताः पोग्यतानुग्रहेक हारिकेपांसिरनुग्रहं कुर्वन्ति । तद्योग्यतानपेक्षं । अनेन शंखगा
तायथोक्तं हं सापेक्षं तत्वर्थमाविलेधनिष्कृताधिकारां । स्थितं तेन शिवं विशातिमेश्वरं । तेषां सप्तकोटिसंख्यातानां मं
त्राणामंत्रप्रणोक्तं गणमनुग्रहीतृणां ईश्वरारमाश्रयतेनापेक्ष्यमाणमायासमपेक्षनेनश्चिततत्वापेक्षमाचापिधिकाराणा

मृगें॰
४८

स्वापेक्षमखिलेमाणीयेषु नित्यमधिकारमनुयायाथात्म्यग्रहलक्षणां निर्वर्त्यस्थितिकालस्यान्ते माणीशस्वाधनोपपादमप
मपेक्ष्य स्वामिनि तिमवेन्द्रैः सह तेनैव शिवसमा पुंसं गच्छन्ति । अपरस्मादीस्र कालान्तैर्न्याहः । विना धिकरणे कान्यस्य धान विकृतौ
यः । कृतानधिकारमाशेषमपेक्षितत्वाधमं हतौ । श्रीमत्परमेश्वरमाशेषमनिपत्रपवपरमेश्वरस्यानुग्रहेच्छानन्तेनानिष्ठि
पेक्ष्य विनाधिकारणेनेतावार्पलक्षणामधिकरणामनपेक्ष्य ततवा नावास्तो विकृतिस्वानिश्चयानविकृतिः । एतदेवोपपाद्य
स्यात्रयः सर्वेषु माणीयेष्वेषु नित्यमधिकारं कृत्वा स्वस्याधिकारतो ग्रहमाणेष्मास्य संहृतौ समाप्तो ऽयेपेति । अपरत्वस्यानन्ते तत्
नेमवद्धिः सधर्मणो तिः पदैः नानाकृतेनन्दाद्यं संजाणं शिवसमाहृतान् पुंसः । यत्तदुह्यपातिहि विनारेशिकम्
र्तिं स्वगुरुमीशेनेतिरः स्यं संजातस्त्वामपेक्ष्य स्वाणन्नकुमाहः । ततोनेनाध्यमियक्तः । पतीनां ग्रेथितत्वतः । कलाद्यास्वे राम॰
हेलानाकरोत्यष्टादशानां तं । तत्र सामकमा कम्पादिश्रमाणाद्रतिष्ठतरसंतविश्रां नारगुसंघातं मन्यातत्वं ऽहसमाणांन ४८

स्माहृष्टितत्वतत्स्वरूपाधिकारिणां कलाद्यात्मशरीराणां मेरुत्वादीनां पतीनामपशाधिकं शान्तमनन्तेशाद्यभिधानकः
पामेश्वरः करोति। कलाद्यात्मशरीरत्वमेषां करोतीत्यर्थः। ननु चात्र शाधिकं वामक्षमं माणाधिकारिणां विषये स्व
48 रूपाणामिन्यादिना सात्राल्मा मेश्वरत्वेन शरीरत्वमेषामुक्तं। स्वन्तेन तद्यभिधानकः सभगवतेन सत्कारणमुक्त्यन्तरं निर्विद
यः। नैवं। यतो नेत्रादीनामेव कलादियोगकारणे कर्तृत्वं नतु परमेश्वरस्य। तदेवं धीनिरोधः कर्तृत्वे को नेत्रोमिते न
भुवितिश्च क्ते। तस्तु कलादियोगिनो भोगभुजस्तान्नात्मात्मगुरुत्वाती तितत्कश्चिद्दोषः। तेषु नेषां विविधेयोक्तार
रत्नाद्। नानपाविशयभगवा न्तोऽनन्तोत्तु वनाधिपा न्त्वाः। तेभ्यः सर्वमिदं तेषां शक्तिः कर्मनिर्वन्ता। नानपि मेरुलि
प्रभृतीनप्यन्वधिष्ठापसपरमेश्वरो नामनपि प्रलय भृतीन्समलाभुवनेशान्तेन्द्रियकरकिञ्चाशक्तीकरोतीति पूर्वत्तो
क्तमेवेयः। किं विधानि स्यात्। तेभ्यः सर्वमिदं जगत्प्राव रंजनमनन्तमाविर्भवतीति विशेषः। तेषां शक्तिः कर्मनि

मृगें ५९

49

[illegible]

५९

नाडीतः सर्गाभिर्विनियम्य शास्त्रीरितानां क्रियाः। ननु यता सृष्टिस्थितिनाशरूपां संहारं वक्रमाह। भोगसाधनमात्रेण
कल्पकाकारणं संपूर्णं। तत्र मात्स्यकर्मा कर्मविश्रमापातनिष्ठते। भवितां भवविलिप्तानां सर्वभूतानां हितोपतः। स्थितं तेनो
गमाश्वनं तन्तुकरणाश्चवनापुण्यसं हृत्वा कारणे मायाख्येली नेकलातत्त्वमायाख्येका। णभेत निर्दिहितात्मज्ञानमपि
ष्ठापसंसारिणां भवाद्विश्रमणं ज्ञानानां विश्रमार्थमवतिष्ठते। निहत्यपाशानां त्ला त्ला क्रोनीसर्थः। कुतः इत्याह। भ
49 वेष्वतिह्निकोपतः। परमात्मसर्वेषां भूतानां हितायावतिष्ठते। परमेश्वरः स्वेदापनोदाय श्रान्ते स्वापलक्षणमेवांकरोति।
ततः स्वापावसाने मायापुनः सर्गमावर्तते। तस्य मायाकालप्रमाणानां स्वाप स्यां ते भूयः सृष्टिं वह् हृष्टं स्वेपाभि
ख्यास्विष्ठते। तत्स्वापे पिक्रियाहि शास्त्रपालनं कार्यनिष्ठा हेतोः कुर्वतीनां हास्वापे पास्ते वोधयन्तो धर्मेण्यानां
ध्यानहरणानां स्वपक्रमितकर्म। मायाशक्तीर्यत्किंणोण्णः स्वकर्मवशात्सर्वप्रपद्यन्ते वक्तव्यानां। जायस्यस्था पामिवस्वाप

मृगें॰ वस्त्वायामपि मलपरिपाकतारतम्यापेक्षया बोधनार्हान्बोधयन्रोधनार्हान्रोधयन्शक्त्याहं वक्ष्ये कर्मिणां कर्माणि पाशाना
५० मपन्त्यागाशक्तीश्च प्रसवाभिमुखीः कुर्वन्संदर्शितरचितत्वभावभूतभुवनात्मकं पथा वक्ष्यमाणोपपन्नात्मेपर्येति। नन्व
स्मदादिवत्पापावच्छेदेभ्यो हेयपक्षमवतीति चेदत्राह:। नहि पतितानगतस्याशिष्टिं शिक्षितत्रिधं सत्ताशोभाकर्तृत्वमिहोक्तामिति
(50) वकारणोपसंहारः॥ इति महाविद्याकण्ठात्मजेन भट्टनारायणकण्ठविरचितायां मृगेन्द्रवृत्तौ नोवतत्वर्थप्रकरणं। अथ मूलसूत्रो
पात्तसर्वकृत्यप्रतिपत्तिपरायेस्थानेग्रहतिरोभावाख्यकर्मद्वयमपि शिवस्याभिधातुं प्रकरणान्तरं। अथ पञ्चमोऽत्र:
पदार्थिकस्य संवेद्योऽस्यैवाकारणकस्य विधापहाव्येन प्रकरणेनेतु:। नन्वात्मकोऽपि न गतस्याशिष्टिं शिक्षितत्रिधं स
तिरोभावविमुक्तये: कृत्यमित्याहिभिर्जीके: पारलिक:। उक्त: शोधयन्बोधयन्योग्यानिति पूर्वपटल एवोपक्रान्त:। न ग्यम:
म: शक्त्याधिकारस्य निवृत्तेत्तमस्यानुग्रहो। यन्नाति हक्रियानेतं न गाह्यकारणो: शिवः। नमेमामलस्यात्रेश्च भगव ५०

50

त्वं वैधिन्या वा मा व्यापाचो मालाधिकारोन्यस्मा च न थ्या ह तत्वं । तस्य निरूढेर्विहितस्मा घा मोपरि वश्रुतिः । केवलमाभिडत्वो

भावः । तथा चोक्तं श्रीमत्स्वायंभुवे । हीनो नन्त्विमच्यामास्मासं निखिलं समन्वीति । न स्वातन्त्र्यायुक्तो स्वात्मनगाडुक्रण

प्रवृत्तः पुमेष्य रोहक्रिया नेत्यमणोरा त्मनः प्रकटीकरोति । यमोरेकानंतपोई क्रियापोर्मलावच्छन्नेनाग्रहस्तानेस

योस्त नारिणतेरव णोपनमाहमिथ्यकिः क्रियते नत्वपूर्वमास्वस्मकं । व स्यामश्वसत्कार्यवादे । यानिमोच

पतित्वाणशिवाः सघोमवंतिते । स हतो वा सवइत्ना वणवः पतपोयवा । त्वापाव स्थितान्या मामेश्वरानुग्र

हान्निते वनत्का लयवशिवाः संपवं ते नन्वधिकारिणो मवंति । तेषां मलं शाखशेषते : प्रेर्यत्वेन शिवतापाग

नात्तहनीवाधिकारिणामनुग्रहपोगात् । किंच महासिद्धेवाणन्विमोचपति । तेपि सघपवशिवाः संपद्यंते नथ्यतिरे

केण । अणवेन्यनपोः सप्तिसहाकालपोर्जनपरिपाकवेल ह्मणमस्तान्ते राशिवत्वव्यक्तानिरधिकारमूर्त्तिभाजः

मृगें.
५२
(51)

साधिकाराः पतितत्वोगिनो वा आत्मानो भवंतीत्यर्थः । तत्र संहारेणैकमधिकारस्थानानुग्रहक्लेनेत्यदानीं रुद्राणकस्येशो
त्वधिकारिणो भविताराः । सर्गस्थितिसाधिकारानुग्रहानुग्रहीता । एतत्पदं इति । एतदुक्तं भवति स्वाधिकारान्नो भवंती
ति । अथ सृष्टिसंहारकालत्वेनोक्तानमपि कथमनुग्राह्याणां शिवत्वं लभ्यत इति चेत् । लभ्यत एव । मलपरिपाकस्य
तमेश्वरानुग्रहस्य चानियतकालत्वात् । अत एव संसर्गसंहारस्थापकालेऽप्यनुग्रहीतानां शुद्धिविशेषतत्काष्ठिति
कालानुग्रहीतानां न हि विशेषमाह । तदसंज्ञपतीशानन्देभ्यो भवतीति । स्थितौ पाननुग्रहस्थानिमुक्तमाहुरापवि
त्वतः । शुद्धविकारिणः परमेश्वरः स्थितिकाले वित्वतत्त्वरितानां तद्ध्यानवशान्मरणं विनिश्चेतव्यविषयपाशसंपवि
नानुग्रहकानामनुग्रहस्थानितत्संहतीश्वराहिताक्षिसंपातवेलक्षणं तंत्रादिकारिणामहं कोरिसंखातां
नामंत्राणां तत्सतीनां च विधिस्मरणमी शानस्पर्शेरस्य शब्दवशान्तरेहणास्य संबोधयं समंतनरतितत्वस्मातः स
तम. ५२

51

त्मालोकादिरूपयोगिनो भवंतीत्यर्थः। ननु शक्तिपातनिरोधानंतपरमात्मकं चेन्नहि तदिति रोधः कथं ते परस्माद्रूपेकांशरी
रिणां शक्तिः पततस्पि निरूपते। तेषां तत्स्थितिगमो यत्र कंचुकौद्देशो भवस्थितो। भक्तिश्च शिवभक्तेषु श्रद्धा तत्स्थास्तके
विधौ। अनेनानुमितिः शिवहेतोः स्वतन्त्रमिच्छया पापि। अत्र गिरीणां तावृत्तभिः शक्तिपातस्फुटलिंसत्वाद्धरी। वंतां
येषां परमेश्वरीशक्तिरनुत्तरविभागावपतति। तेषां तस्मात्तेषु तत्कृतं। समाहितः। परमेश्वरभक्तिः परेषु भ
क्तिः। तत्त्वार्थकेशावेश्रद्धा चेति लिंगचिह्नं। अनेनैवंविधेन तत्कथंचनावेशितस्य समाप्तिरिति हेतोः पाशजा
लस्य सत्वमुद्दीनामपनुमाने। पूर्वोक्तानां चिह्नानामेवमेतत्स्पतिपत्तेः पाशाधेष्विसमापोघं मंत्रमत्तपोपयनुमि
त्वंतीतिभावः। नन्वेवमेवेनानेनाशेषेण शक्तिपातः निश्चयेन समनंतरं शिवमिहता वदिरं कैवल्यपामिकारणं लिंग
मेन किं न निश्चीयते। पूर्वोक्तं। न ह्यत्र स्वपकारेणानापकारेण कृपयति। यतः समः सर्वभूतेषु जीवन्मुक्तः सदा तरति। तथाहि।

मृगें॰ परस्य दृग्योगसिद्धानां कर्मव्यक्तिदृष्टं समं जोष्ट्रादिफलयोग्यानां साधिकाराणां पुंव्यक्तिपुरुषाणां साधिकारत्वे शिवत्वाभ्युपगमे न तु
५२ पशुत्वं । परस्य दृग्भिः पाशैर्वेष्टितानि स्वतन्त्रत्वेन व्यपदेशलिङ्गम् । शिवाणी तेन पशोर्नेयमिश्रः । सततगुणसमाहात्म्याच्छादितप्रमा
तेषां पशुकर्मप्रमाणसुखकार्यकारणभावावेष्टाभावसमाह्वकौ मलहतत्वाच्च क्तिदृष्टसमभिनितनापकारिणिकौ धत्व
क्तिर्नाणुपक्षाश्रितिणोशीजित्यक्लिमोपघ्याद्येवेतद्धेतुनामा भिनिवृत्तते । तत्पुनरपि विशेषः । परस्याधिकारवतीषु
शक्तिषु विषये पूर्णपरमहीनादेर्लौकिकधर्मसमर्पितरीत्या शिवधर्मसमर्पितत्वेनाशिवहमाणा हि शिष्याद्यदरस्य च
तत्रसस्थास्मिथीनि श्रद्धास्मनोवेलतणा तपणो तंत्रीमत्सस्मसाधुवेपोपज्ञाभिलषतभोगास्ते तत्रैव निपो
जित । सिद्धि माघ्रंग सामर्थ्यादिति । तस्मात्तुणपाद्दवैलतणात्मेव महेश्वरादिरस्याभिलमाणा ओष्ठफलयो । एक ·
णतां पत्रेम्य एव शासात्मकमथफलादि तं पंचाष्टकादिपरापरविकाररोगेनतायोग्यतां च निश्चेत कर्मव्यक्ति ५२

52

पेक्षणतोप्युल्लिखितो भक्तिश्रुस्वामि व्यक्तितारतम्यादुत्कृष्टमध्यमापकृष्टमध्यमापकृष्टत्वात्साधिकाराणवर्गपदभाज
इत्यनुग्राह्यापेक्षया मन्त्राणवः। एवं च तत्साधिकारव्यक्तित्रयं दर्शितं। ननु इह पारमार्थिकः कश्चिन्नस्यात्तिसिद्धिर्विलक्षि
तः। मध्यमापकृष्टयोर्द्वयोरुत्कर्षं धोर्दर्शितः। परस्य यावत्यनपायस्वात्मस्वरूपस्तत्संभवेन च कश्चिद्व्यक्तिकरोत्तरपः
नत्वनेन तस्मैवापवर्गस्य शमिः तत्रापि प्रत्युत समस्ताधिकार्यधिकारस्समाभिमतं तत्रोक्तं तत्स्वामः। अप्येवं नाम
तमेनस्मिन्ह्येवचिये। एवं हि त्रितं साधिकारणपाशुके रिमाह। ईश्वरयोनिर्वृत्तेरधोऽपि कृतेनमः। एतेः। भवंसेनानिलि
52 गानि किंचिच्छिष्टेवदेहिनो। नमः एतेः किपाहृत्‌ निरोहृद्भेदेननाथस्य पद्मोधकृतंनास्मि किंचित्रिकृते धनिरू
तेमनागवशिष्टत्वमतेनचिन्हता रजस्यां शाश्चितो भवन्ति। अत एवं योग्यताऽनपमप्येतन्त्समती। मन्त्रमहेश्वराः। स्वापेक्ष
मनुग्रहात्तिसाधिकारमिदं एतदत्र। एतद्योग्यताऽनपमनपेक्षैवस्वापेक्षमनुग्रहात्। आणवमिति ज्ञाताविकल्पवचनेनापि

मृगें. ५२

53

स्य तावद्विचित्रेणानुग्रहेणैव विचित्रमणूनां तदिहाणोर्न कर्तृत्वमिति भावः । यच्चैवं तदाह । साधिकाराण्मलं यतः । यस्माद्योग्यतार्ह
पमधिकारापेक्षं । न च तदानीमधिकारो योग्यतामपेक्षते । सर्गमूलेऽस्मिन्पाशे स्वापकेऽपि समूहे मो । भविष्यत्सम
र्गादिषु हानोपादाने च स्वसामर्थ्यलक्षणपोंते तो यस्मांच्छेतमं हतौ पानन्तुशक्त्या नित्ये शिवाः सर्वज्ञत्वापादकत्वानुग्र
हीता भवन्ति । अपेक्ष्यमाणशक्त्या तोऽभि यस्यामकं । न तोऽनुग्रहं च दर्शितमाह । यद्यपा सक्रियते तद्विधो योऽनुग्र
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] एम
[illegible] ५२

वर्णापि तन्मात्र । तथा बीजं शालिरेः पाचयमानि वेशना तत्र । भगवतः शक्रः सर्वकार्ये भवततः । तामिः शारीरद्वि
ज्ञानस्य पुत्रोगंगकारणं कर्मरे दृष्टानां तत्त्वापेणा वर्णांतः फलदानेनुकूलमायाद्रूपनियम्यात् न पोषणं गमनस्य
घः स्यात् हे ष्वसारिणः । योग्यतापायचैक्तस्य संगमेपारकं पाकाले संस्कारमभनन्दनात् हेतुभूतं नैनत्कर्म सद्यन्त्वनो
53 हीनकारो बंधमिवनस्यात्रमवेष्फलदर्शिनिर्थीनः । पद्मः श्रद्धा मयाक्तं हाशितका रिद्धं सहपि स्वकार्य संपा
दनाशक्तं योग्यतां गम्यमानं कस्यानाम्नारदनादिति । एवं सहरूप कर्मापि शक्तं तत्फलदानाशक्तं । यतः पाकापेक्षं । पा
कस्थास्यानत्वतः स भवतीत्याह । पाकार्हमपि तत्पक्तेनेशान्यात्मनामात्मना । धर्मस्य मानमेवापेक्ष सर्वस्य पाशिण
मितः । पाकयोग्यमपि तत्त्वपमात्मा न मान्मना नपावयित्वमीशः । सर्वस्मैवाह्यपरिणामिनो बस्कन्नः सीतादेरि
वापेक्षा सारयोग्धर्मः पक्किमपेक्षपरिणामिनं नान्यथा । परिणामविनाश्च कर्मणो पायापेक्षो विपाकः । येन

भ.गी. सापाशक्तीर्थक्रियेषणाः स्वकर्मैत्रित्येतरदपि च कामितं । तस्मादपि परित्याग मित्याह । नैव सांमलमापाकर्मणांपरिश्रा
५८ मकृतममनोशेनहुशक्तोपि सुकं । इशतोमदुष्ट । इशरणावतोनिमर्वशानिपर्दिकेभरतेकश्नि किंपः स्मारणान
तद्दिपता तावत्सर्वकर्मत्वपरमेश्व । ख्यपुनित्यहितं । श्रुतएवचास्यसर्वहतं निद्धतीत्याह । सर्वतः सर्वकर्मत्वात्मा
(54) धकोगफलेः सह । पोपज्ञानातिकृतकेम मरहेवेति स्थितं । सर्वकर्मत्वादेहेभ्यः समर्वहतं । सर्वविषयेसानेविना
सर्वकर्मत्वानुपपत्तेः । योहिपत्राक्रियामिदिं तदंगानितसकलानिवमानानितस्ये वर्तिचेन्नतत्कारकोपयोग
मिसंधानवन्नतत्रतत्कर्तत्वं घृटते । कुविदादेरिवपटादिकृतौ । अतः । पत्नतत्त्वातः सततकार्यकरणायत्नाले । वालि
शारंवमापविधाघुपग्गासरते ननस्थितमित्याहमिवाशिति । तस्मात्स्वानूतिमूमतात्रर्येनेकमपेहते । नत्रसं एम्
रापिकं तस्मादिपरीतेन त्राचित्वा । शिवस्यतस्सर्वतत्त्वमना धावंरणशमतात्रर्ये नेकापेक्षं । नापिसंसारिण ५८

54

रवसंतापविपर्ययानध्यवसायप्रकोपत एव हेतोः। तथा हि। पानि अंन कमीलं तेष्वृत ताम्न लशाक्तिभिः। यथं नक
स्यानुरोधेन ता निस्तुर्यां ह्नात्यपि। पानि किल ज्ञानानि मलशान्ताष्वृत लाझोग निष्पादनाय च्येन कं कलाय पेत्तं ने।
तानि च्येनकस्य कलादेः स्वलभ्य काशकरणानेयानि विषयं नन भो नितेय विमर्षव्यापारान् वेत्य पिभ वंति। नैवेश्वरं ता
नमेवं विधं पूर्वोक्ता देवादतिशय नत्वा स्फारणात्। तथा चोक्तं श्रीकिरणे। अनादिमलसंकृतत्वात् सर्वज्ञोसौ नतः
शिवइति। यतस्त्वेवं अतः। नाथ लं नाणि नह्लें गं नशा वृ मपि शां कां। ज्ञानेन माभा निति विमलं सर्वं दा सर्वं वस्तु ग। अ
ज्ञस्य च्युपेतं हिताने ग्रस्यहं। अन्नेवा पारणात्। तद्भावे भावो नद्भावे भावात् उपविश्यापिता स्वव्याहृतेन मपि स्यात्तान
वेवं शांभवं ज्ञानं अतो नग्रस्यहे। नाणान्तु पानिकं। नस्य सत्या ताधीन वृत्तित्वात्। शाद्वं तेन ते द्रूणपास्ते। अतं नपरो
तार्थ विषयत्वात्तस्यानवकिंचिद् गवतः पशोस्तु। अतः सर्वविषयं नस्यतानं प्रकाशते। न तु पंचेवं क्रमात्त्रिंपं चदूगि नादिनाम्॥

मृगें. यतनए वागमेष्वी श्वरस्य शरीरेन्द्रिययोगः। तत्सद्भावेपि कस्मात्र तस्याथ पेत्तेरीश्वरस्य ज्ञानक्रिये नास्य ज्ञानक्रियोपयोगि
५५ शरीरेन्द्रिययोगः। तस्मात्तन एव सर्वार्थक्रियाशक्तिमत्वादिष्टामात्रे तोन सर्गस्थित्यादिकरणः समतानभक्तानुग्रह
णार्थं वाकारग्रहणं। अन्यथा निराकारेण्या नयुगाघयोगा तपदुक्तेश्रीमतो क्षरे. साधकस्य तु लक्षार्थं तस्य रूपमिद
55 मुक्तं। सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरो मुखमिति। तदेके विशिणानेत्वा इहानस्य यपघनोकर्तृत्वेनेदं मित्रत्वानेद
देवोपचारतः। यथा वा स्थितवत्स्वभावा सात्मन स्तावदशीर सेक स्य ता नस्य हेणा नेत्वा इणाधिभेदात्कृतमोपचारिक
मानेसं। शास्त्रात्मनोपि सैतो भेदाद्भवेन्नभेदास्य वर्णेपि तभेदात्तेषां वपदाप। नाहोता मेवानेत्य। सर्वज्ञानक्रिया
रूपा शक्तिरेकैव शाल्लिनरस नपाईशा तस्मा ज्ञानादपि चित्रतालक्ष तत्वमपि तयेवोपचाराद्वाने त्यशक्ति पद्यतेत्रय राम.
निर्वर्त्तितार्थोपसंहारायव्याख्येयोपसेणपवायं श्लोकः सत्तासहरूपकरणार्थविशेषद्दृगिमर्ले शादिनामितिरिति ५५

येविदुरीशानतत्त्वं। तेमोचयंतिमध्ये नोभवपंकमग्नां नोविलनोरणुरूपाः पशुपाशारूपं। अथोपलभ्य देहादिष्वस्तु कार्य
त्वधर्मकं। कर्त्तारमस्वतंत्रानीमदमाहितानावरीस्व स्वसत्तामाधिता। नित्यकालानवछेद्यहेतुमात्रप्रदेशगं। कर्माक्ष
ममभुसत्वे: कर्माधुमलिशक्तिमदितितत्त्वरूपमुक्तं। कारणं चेनशक्तानलक्षिकिर्नाचेननाचित रत्नेन कारणं कलि
तं। विनिपातफलेभुक्तिर्भुक्तिरथन्तु ततः स्वभुनार्थः श्रेयोजननमुपवर्णितं। नगजन्मस्थितिबंधं सतितेभाव
विघ्नरूपः। कृत्यमित्यनेन पंचविधं विधेयमुक्तं। कृत्वा सत्तानेनाध्यस्तं नापितत्त्वेंगमित्यादिना निर्णीतमि
55 त्येताभिः सत्तात्मरूपकारणार्थविधेयदृग्भिः संदेयोक्ताभिरीशानतत्त्वं येविदुः ज्ञात्वंतितेगुरुषाः संसारकर्दम
निमग्नान्संसारिणो मोचयंति। नतुविलनोरणुपशुरूपपाशरूपं वाईश्वरं येविदुः। यथाद्यात्मेवेदेहसंबंधमुक्तस्तएवे
दृक्संबंधमितिसंबंधिविषयदृष्टरूपेश्वरवादिनः कर्मकालाद्यक्तादिपाशरूपेश्वरवादिनोवापशुत्वं नात्मपमेयानाद्यतानि

मृगें॰ संग्रत्वेनाकिंचित्कारत्वोत्वात्मायामांवचनमाशनएकवीरार्यत्वात्तन्नस्तंपोगेविपोगोदेवानिगलाद्विवशणपे
५६ त्वेसतीमनीश्वरत्वात्तस्याविधेश्वरावबोधास्यमोचनेसकललोकोपद्दामावहूयतः॥१३॥१३॥ इदानीमनंतर
प्रकरणोपक्रममाणात्मतत्वोपदेशापपोह्नतः॥ भट्टविद्याकंठात्मजनमहनारायणकंठकृतौमृगेंद्रवृत्तौविद्या
पदार्थप्रकरणंपंचमं॥ अथ विश्वनिमित्तस्याप्यात्मनोलक्षणमाहात्म्यनः। नदीक्षोजोगतनुपांजनपापुहुशङ्का
ते। अपीदानींपाश्चात्यपरलोकनस्वचितोमिथानस्यात्मनोलक्षणमुच्यतेऽनिष्टरलिकपाकरणोकोसंबं
धोत्नेपोत्नोत्रारप्रस्तुशाग्वदुत्रेपाः। पतिपटलमुच्यमानात्रतिपोनहत्नामावहूनि। विश्वस्यजगतोनिमित्तं
सर्वज्ञेनहेतुणत्मातद्भागसाधनापनतुकरणोमुवनादीनामुत्पत्तेः। तस्यात्मनोलक्षणमीश्वरोत्मानंतामेवसाक्षाद्राम
मंकथ्यते। तत्र यद्यपितेनस्वभावसिद्धेनभवितव्यंजगत्कृतेसर्वेश्वरसिद्धत्रुपंगमोचेतमंदकृकिपाप्तेतरत्वा ५६
त्मा

त्वानि सर्वत्र। सर्वत्र स्थपनोपुक्तो श्रूयते सर्वलोपत्व मित्यादिनोक्त सापेक्ष विनकल्पं। तथाप्युद्देशः। लोपयोन्निकत
त्व हप संहेपड्यते। कार्यलिङ्गादिकि नैश सक्तकर्तृ र्गो पपुञ्ज ते। न तार्थमप्यपि चाद्भावा त्रानर्थं कर्तृ गौरवात्। का
र्य त्वं नाव तिस्मादेश सत्रिवे शाद्दिमत्वे नया काथितं। तस्य चैकन्नोपाएका भिर्ष्युक्ति भिरीशः सिद्ध:। तत्तु कार्यत
ड्डपयोगिवासात। लोपयोग्यनुपयोग्यलोपयोगि वेति न ततार: प्रहाः। तत्र नेता व दी स्वरोपयोगि। नहि रूशिप्यादि
भि ताप्स्वात्मन्यर्थ किपाकावि किपते। तिलपी पूर्ण स्वस्य तात। न च न ताल्लित्यादिकार्य हि ताद्यर्थमेव क्रियते।
नेषा साचेत त्माकरणी यस्याभावात्तेन नस्याद्ध धर्मादि वत्सर्व गेष्वसो: करणीयस्त्व वति न पटादे:। नचैतत्का
र्य मनर्थकं। कर्तृ गौरवात्। मामा मे नापि कर्त्रीयत्कार्यं क्रियते तत्त्रानर्थकं भवति किं पुनः परमेश्वरव्यापारि
ते नेग न्कर्तृ भिष्वि स्यादिभि:। तत्कार्यकरणो वंश्यपोजनं शाक्कैर्दर्शितं। परिशेष्यायमर्थः तत। तल्लिमादि कार्य

च

५२

मृगें कस्मात्तत्परस्मात् । तेन बलः स्वपरलक्षणोः । कर्तृकार्ययोः परभेदः ज्ञानक्रियाभिधानः स्वेच्छतः पश्चात्स्मे सार्थः । अथ चात्र की
५७ च्छायपयात्मनि निरासापरमार्थंकारेण पर्षेदिहत्वादित्वास्मार्थाः स्वात्मरूपो नरु । न त्तु लभ्यमानरूपो जना नो हितादी
(57) नांपरार्थत्वमस्ति । तत्त्वरूपः कार्यएव । परमात्मकाश्चो परपोगिनस्त्रृ रूपिव्यमे ओवापवस्तस्मात्त्रहितमादीनां
परार्थत्वेनात्मनामनुमाने । अथवो नं । कार्याप्यविस्मारार्थस्तत्वोचनिपथेनादिहोपिपरार्थएव । अथचेतमाना
शरीरादिश्वाहिति । तस्माप्या मार्थ्य पारार्थ्यस्तनरामुपपद्यते । ननश्चेदेहस्पतित्यादीनां चपरार्थत्वातन्मात्मेव
चपुकोपपन्नः नपुरेहाहम्पत्रपदिवेतनसंस्यात्रूस्पादेतदेवंरूपस्यादिचतुर्भूतविकाकेषाणादिकारणीभूते
गर्भादेसंविदुद्भवः । किंएवादिष्व्यविकामहशात्सत्यतिवत । तथाहि । कृशोहं स्थूलोहमिति शरीरएवा राम
हंवस्पादृष्टः । नवनघरितिरकश्चात्मोपलभ्यतो देहस्यात्मेतस्यात्त्वेवेषाणामितरादिवयापतनिरुक्त ५७

[illegible]
[illegible]
[illegible]
57 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

58

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
58 [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मृगें॰ भकभूतमस्तेपिनैचेतनत्वं सचेतनाभ्यां वस्तूनां च सकलसामग्री न सावेपि कदाचिदेतत्स्यात् संभवतात्स्मात्स्तितस्त्वमनेकानि
५८ कमेण। नन्वेवं वस्तूनां परिणामसैवेशिष्ट्यादेतत्संभवत्वं तत्वापि विषपरिणाममाभावान्तरे स्तिगमात् हेतुरूपाभावर्धस्तित्वन
रपिवावृत्तिकभूमिकपेवाशकाते। परिणामस्यवैशिष्ट्यादेत्तिवेत्कोमारोपेव नाथवस्त्वाभेदाद्वा न नन्वेवं वस्त्वाविशेष
(59) भेदेन वहेत्वांमेकभूतपरिणामे सत्संस्तन नन्वेवंविशिष्टाद्विषं वस्त्वाणां च चैतन्यमस्ति नन्वेवा विधभूतपरिणामसं
ततन्त्र हेतुपरं शीकृत्याघने कार्यएकारकाभिसक्रमान्निहिविलानानिपूर्वपूर्वनिरोधेस न्नतरोन्न गतिपरिणाम
वैशिष्ट्याद्देव भवेति। नान्यतरेहि तिनेर्हेतावन्यद्वैतमाभिवितिचोद्यं। अत्र परिहारः। नन्वस्ति तत्र। तदेतिस्वयंर्थसक
मसंबेहेन विशेषस्य परिणामपित्वाभ्युपगमे सतिस्मृतिर्न विकल्पते। परिणामविशेषाणां क्रमभाविनां भिन्नता। णम॰
ता। अत्र विहितस्मान् विहितस्य वायेनासमारणान्तं। नह्यन्तुभूतं देवेहेतावभूतं वाचैवापि हितास्मेर्नुशक्यं। एवं मायाभूतस्य ५८

ति: किं न: छिन्नमिति येन नष्टपश्चकस्मिन्नाहु। नापेक्षं तद्वतीनत्वात्स्मर्त्तव्यापेतगोत्सत्कः। सकललोकस्य सिद्धस्मृत्यपट्टे २
वस्त्वावन्न शक्तः। स्मृतिश्चेन्न पुण्यपदृते रेहस्यासकृत्सरिणामिवेपि हकलभावस्तदन्यत्र त्वर्थमेवनिषेधोनन्वद्रानस्या
न एवानुभवितास्मि चानुमेयानास्यादिति। अत्र तदस्य स्मात्स्मृत्यन्यथानुपपत्तिलब्धादपि हेतोर्दूषणस्य: स्मर्त्तानातीति
59 न वचनीयं। किमेभि: परानुमानामहिष्णोर्वीर्य्यैर्हन्त्वादिविनिमितिरिति पतत्सूत्रीर्गीकस्यानिष्ठोरपि दुर्गतस्य हे गतस्य मिथ्यावला
देवानुमानेष्वानि मनुवर्मानि। तथाहि तेनवत्तात्कस्मात्तावत्रिनापि चत्र्मर्म्महाभूतत्वात्मिति कृतत्वात्तत्वानुगमे
मृमाषाणादिहस्त्वागरलहाणात्पृथिवीजलादिस्वभरः। सास्तित्वप्रज्ञादिर्नादिहश्रस्यगुणमेदेन सर्वप्रमाणेनाणा वृगादिहंतुश
कं। तस्य प्रतिनियतत्वात्किंहेतोर्नाशोषक्यायं तत्तपदार्थविषयान्यगृहीतान्मतात्। यथा पित्र्यत्र काठिन्यं सा पृथिवी
स्थलोपलं तानि स्थितस्य पिवीतामावेकाठिन्यस्यामावोवाद्याहाभिवा। पत्र द्वयस्य संतत्रले। तैलघृततैलादेरप्युदकत्वादिना
पर्व

मृगे. यत्त्वपक्षवृत्तित्वमनुमानांगं कल्पनीयं। धर्मिणि च हेतुधीकृतेन तत्साध्यकाठिन्यादेः पृथिव्यादिधर्मत्वनिश्चयात्पृथिव्यादि
६० भूतचतुष्टयात्त्वमपि नानुमानं विना व्यंग्यं शक्यं। किं च तत्त्वं हेतुप्रमाणेनानुमानमितिप्रमाणप्रमाणविज्ञानाऽस्य
मर्हति निश्चेतुं। यथा हि धर्मकीर्तिः। प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः। प्रमाणान्तरसद्भाव इति। न परः प्रत्यक्षमि-
60 च्छत्यनुमानं स्वतन्त्रतापन्नार्थे हेतुविशेषानुमाने च कारणं भेदर्शितं। न तत्स्वसंवेदनसिद्धत्वेनापरोक्षस्यात्मनः सा-
धनापत्तेः प्रमाणानां तस्यानुपयोगात्। यदाहुः। स्वानुभूतौ प्रमाणानां परिनिष्ठासमापनात्। स्वतन्त्रत्वपैव यात्मसिद्धिः किं-
न चान्यैः प्रमाणैरिति। गतमेतत्। यद्वपरिणामस्यैव शिष्याद्भिरिति वेन स्मृतिज्ञानेन स्वेदं मेय प्रसिद्धाकांक्षिनहेतृतश
वात्मच्छायां स्वस्य तां संवेदनं मवेपि परिणामस्यैव शिष्याद्भिरिति स्वतस्वभावपरिणामः कल्पनपरमतेशकृणाव्या ग्म.
ख्यापसमाधीयते। यत्तु तन्निष्ठं स्वपतीन्नतान्तं। न ह्येवं क्रियाविमर्शसिद्धं यद्‌तास्ता स्वात्मनामसंवेदनमस्ति स्वतस्तु ना ६०

ताः स्वपितृहत्यातीनमेनतनः। पवित्रैर्नीवैवृष्टिकाष्ठादाविव संवित्काश्येवेति तस्मादिदं हृदयमः स्मर्तोत्तीर्णो नेत्रमपि व्याख्या
यमानेन कश्चिद्दोषः। एवं परत्वप्रदार्थ्यप्रसाध्यतद्विशेषणं क्रमाद्दनायायको नत्रा। निकोनेकोनापि नज्ञायकः। नाक
र्तामिन्नविधोगीपाशांते शिवनाक्षतेः। सचात्मा नाप्यायकोनापि न ज्ञायकः। देशकालाभ्यामनवच्छिन्नत्वात्। तदाह।
60
अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद्देशकालतः। तन्नित्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुनित्यतेति। तथा मावेकः। एकोऽवशास्य
वेश्वतानन्यस्येति ज्ञानिनां ब्रह्मविदामिवतन्त्रमताणां कारणानि देशनानिनिपमदर्शनस्य पुरुष वर्जितत्वाप्रकस्याप्यन्हे
तमदशक्ता ता त। नच तेनापाधिक वैशेषिकाणामिव जडः। नापि सांख्यानामिवाकर्ता। नच केषांचिद्धिया गंतव्यानि
त्यपृक्तः कृतइत्याह। पाशांते शिवनाक्षतेः पाशानाम विद्यादीनामंते तत्सन्निबंधकत्वस्यापगमे परमेश्वरान्मनः शिव
तव्यक्तिः श्रूयते। तथा चोक्तं। आत्मा त्वमलमायाख्यकर्मबंधविमुक्तये। यत्क्रूपेच शिवस्य साशिकाहानेस्पर्शतर

मृगें. ति । न च तच्छिवत्वमव्यापकत्वादिधर्मयुक्तं । तत्र फलं तावदिष्टं तं वा नित्यं कार्यं वा नानर्च्छेद्यो हेतुमत्वाच्च देहवत् । आगमिष्यादिनापस्तुतत्वादि-
६१ लक्षणत्वेसोपपादितत्वात् । न च व्यापकत्वनित्यत्वादेरुक्तत्वात्तेषां त्याज्यत्वं मार्पणस्थापानमभावृत्तिमेतच्च । अथ सङ्गमातत्संभवसो-
पपारपिच्चमाणत्वादिति ॥ ६ ॥ विद्याकंठमनोर्भरवापपणकंठत्वक्रतोशृंगेडरीकाणां पत्युः पदार्थनिर्णयकरणायाष्ट ॥
शिवः पूर्वं यत्प्रासितत्त्वाणोः पाशजालमपोहति । निःशेषमलसन्दोपान्तादशपारोऽस्माल त्रणामसदर्थत्रपारसवशिष्टम-
नेनेदानीं तोपक्रान्तपादपदार्थलक्षणं पिठे च करणात्रयं । अत्र च सोऽत्र पाकरणिकपारलिकणा दार्थिकाः सत्त्वं भावः स-
मष्टाः । तानात्मकस्तु पारतीरावत्वे कर्मणा पाकार्यं चतुर्विधं । पाशजालं समासेन धर्मा नाम्नैव कीर्तिताः । हि मि-
नीकैस्तु संक्षेपः । अथ याविद्यादयः पाशाः कथ्यन्ते लेशतोऽधुना । येषामपापेपत्नपोभवं तन्निराग्नतोमलः । अथ येति परात् रामं॰
दार्थारने नरमविद्यायत्ता नमं जनमणावः पाशाख्यो हि ये पानेकर्ममायापारे धशक्तारव्याः पाशाः अथ नारदानां लेशतः सं ६१

61

देवतः कण्ठे तो येका मपगमे पशुं त्वा न्मुक्ता यत्राव: स्वात्मा नोन गतः पतयो भवेन्नि । तत्र शिवमयस्त्वानधी नत्वा तेष्वामि
यक्तिर्युक्ता स्मनां पतिनं । विशेषशुद्धाधिका भन्नां तेषु चविधक्रमकालिनं । अथ पुंकेः याक्कु तोऽवसीपते पाशि नतम
लोरिति चेत । तावच्छिपयोः सर्वार्थतायाहते: । अन्यथा हि पाशाभावे पारतं त्र्यं च कथं किं निर्बंधने । तत्राभावि के चेन्नु
क्तेषु मुक्तेषु ॥ निवर्तते । पाशा हि तस्य हिपुंसो न च व्यतां । अनवधुत्व चाकिंतर्ते पारतंत्र्यं । पदेनिच्छतोऽप्यस्मानिष्टवा
प्नि रिष्टव्यापातेऽत्र भवति । अथ यदनन्तेनास्य तत्सारतंत्र्यं पाशकृतं तत्र पि तत्त्वाभाविकमिति नित्यं हिंस्रकाणुषु मुक्ते
शाश्वस्य निरंशस्य निर्वर्णगतपाशो हि मुक्तराश्री लोके प्रसिद्धः । एतदेवाघोरपादाः । वंधमूलस्य शिता हृष्टा व स्वस्य वश
ताएतावतीते बन्धनं मुक्तत्वे वद्धमुक्तयो: । एतदेव मतद्वद्ध स्व वद्धत्वे । पत्राजितत्वेम मपाशितत्व यपता । तत्वेपा
मस्त्वरापत्तलपित्वर्य: । मुक्तस्यैतावदेव तत्त्वं मुक्तत्वं । पदवृत्तापगमात्तद्धीशितत्वं । त्वा ते आमि वक्ति: । तथा हि लोके

मृगें० पिचेयरहितोवशीवङ्कस्त्वरवस्यरस्तृपनेकिमनरत्वाहून्तत्रालेयन्तत्वं । नत्र स्पाद्दनोपरितत्रात्मनरष्टया स्मारोपातेऽन
६२ ह्कतेगमपतीतिशेषः । नद्युक्तस्य स्वातंत्र्या यातोभवतीति । नचनरात्मनो नाहि काली नतपाहान क्रियाशक्तिव
त्रिस मे छ्यो । अनिष्टचकंगात् । तथाहि तस्मिन्नित्ये चिदाहितत्वं । अन्ति । साधनमंदो हेतुर्योनिमनपायिना । तस्मिन्न
62 त्मनः पारतंत्र्यनित्यमुपगम्यमाने कदाचिदपि न स्वतंत्रता स्यात् । किंसाधनफलावः परे रपीश्वरान पोगादिरनर्थकः । स्वा
तंत्र्याभिव्यक्त्याभावात् । भेदेनात्मनो वस्तु तत्पारतंत्र्ये तत्तिरोहितमलमनपायिना । निरार्थताम्नीश्वरेतसागतेच्छ्रितिहेतुर्मनिरि
तिभावः । नत्रा । त्त्विन्नमेननाशक्तेनपारतंत्र्यं । पाशाख्यं नेनारथः । स किल त्मा । नित्यव्यापकचिच्छक्तिनिधिप्रत्य
सिद्धये । पाशवंशाभवेनापि नात्रिथमस्य पावले । यदि ह्यणु । नापि विद्योपरुद्धचिच्छक्तिर्न भवेन्नदानी नित्यव्यापक एम०
चिच्छक्तात्सरत्नेमस्यपिकयंभवाचस्थापां भोगलसत्यासार्थस्यनिवृत्तेपरशोररपाशवेषश्रुतिकलादुत्तेनत्रेस ६२

सामर्थ्यस्यानभिव्यक्त्यपेक्षत्वात् । किं निमित्तं च कथं शांभवं बलमन्वेषि । नान्यथा वालेश्वतीक्ष्णत्वे । पाशानभ्युपगमे मतिस्वभा
वत एवामलविज्ञानाकलप्रलयाकलानि इत्येषामस्मिन्नर्थे कानि तपन्न्यास्याः । इत्थं परिशेषात् पाशेभ्य एवाणवोऽनन्तसमवेता इति । न
62 स्यात्किमप्यस्याणिमादिगुणक्रियाशक्तिनिरोधकं । पाशस्य तथाभावे । स्वातंत्र्यादागतैः । नरादयो वा परमाणवः । पंचस्रोतोमिश्रांकुरः । प
रिपूर्वकृतमिश्रीतमहत्त्वपरागभिः संहरा । अत्रेत्थमस्यान्वयस्तदावरणमेवं न पंचस्रोतसि मिश्रे वेदाद्वैतवत्स्रमाणो नामभिधानमभिहितं । न
त्वपरागभिः । परागशब्देनाणवो नैभिः कदाचित्पिनद्धं । अथ केनाममभिसन्धातुं शक्यमित्याह । परासु पशवी हार सूत्र
मूर्च्छामलाञ्जनैः । अविद्यादिनिरुद्धा निपातमूलत्वेनाद्यभिः । न च तद्ध्यैकैकस्मिन्नात्मनि निमित्तमपि स्वं कमनेकाचिद
वाक्करशक्तियुक्तमित्याह । तदेकं सर्वभूतानामनादिनिविडं महत् । एतस्मात्म्यक्स्वरूपाणां ताप्यापि शक्तिसमूहवत् । तद
वारणं तदीशविषयस्यापि भूतसर्गस्यैकमेव । कस्मादित्याह चेदेववशेषणां द्वारतां तदमाह । यता दीति । यस्मात् स्वमाणापाप १

मृगें ॰ त्मानस्सर्वभूतानामनादि । नन्वपीपवंघनवद्यागंतुकमनन्तएवैकमनेकत्वं हि तस्मा चेतननाकारणानपूर्वकत्वेनानादित्वा
६३ दुपपत्तिः । ननु कारणानपूर्वकत्वेपि कलादिवन्मायापर्यणावेधकत्वादनादित्वं मलस्य भविष्यतीति चेत् । यद्यो कोशी मत्किर
णोप्यणानादिमलत्वस्य कर्मण्येवमनादित्वं । यद्यनादित्वं सिद्धं वैचित्र्यं केन हेतुना । तस्मादनादिकं कर्म मायाप्येवं भवेत्तथे
ति । तद्विरद्विणः शिवस्येव तद्वदर्वध्यामीभवगान्ते । तत्र द्वावेवानमलादिहतत्वमितिवक्ष्यामः । निर्विकल्पयत्नमप्येश्वरं स्यात्तथ्यः ।
आपकानामात्मनामावाकत्वात् । यद्वस्तात्म्यस्छेतत्स्वपरिणामकालापमारिणाशक्तिशतेनयुक्तं । तथाचोक्तं
तत्स्वपरिणामिदेव मलशक्तयोविभिन्नाः प्रत्यात्मं चैव तानहुणाशीरकारणिनि । तत्रांजने । तस्यादिस्थूमर्थगन्यानहृत्स्वकोन्यथा
। हणादिपुकानेदेवेन्मोहत्वंतद्वत्तोमृणा । ततेषामात्मनामनादिकालेस्थितमनादिरस्थं । ननादिमत्वेनस्थितं । यथैवं यान ॰
ख्यु किमाह । यमाशिवेति । पारिग्रहादिमत्वेनात्मरूपस्थितं तत्रन्मुपगम्यते । तत्रातयोगेहृत्स्वधार्मियत्सस्थानाहुः । तस्त्वेना ६३

63

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । यथानादिर्मलः पुंसां [illegible] परिकीर्तितमिति । [illegible]

[illegible] । [illegible] एकं । अनेकत्वे [illegible]

[illegible]

[illegible] शक्तिसमूह [illegible]

[illegible] । एकस्याप्यनेकाः [illegible]

मृगे. यिकत्वेन सत्वेकस्मात्तु हेतोरपरस्तेनास्मिन्सर्वेषां तत्त्वकालं शक्तिः स्वातन्त्र्यपत्युरनन्तशक्तेर्योगपद्येनोपलभ्यते तस्मात्कार्
६८ णानन्तशक्तिवक्तृत्वात्पारमेश्वर्यः । नवतत्त्वस्वरूपः स्वातन्त्र्येण हि पंचसु परं निवर्त्य । किं तर्हि । तासां मायेश्वरी शक्तिः
सर्वानुग्राहिकाशिवा । धर्मानुवर्तनेनोरप्वपाशश्च स्वपरं पति । पाश्रूतौ शवलेकर्मत्वादिना पश्चान्त्येनैनान्तरौ यकत्वपोद्दि
64 ष्टां बंधरूपं मेश्वरी शक्तिं यापारोऽलक्ष्यति । तासां नवशक्तीनां विज्ञिणां निरोधकत्वलक्षणा सदधर्मसानुवर्तनेनाद्दे
तो ः शैवी शक्तिः पाशतयोपचर्यते । न च कामच मुख्येण शते । कृत इति विशेषणं द्वारेणात्रैवहेतुः सर्वानुग्राहिकाशिवे
ति साहि सकलजनगदनुग्रहलभावत्वेन तत्स्वरूपः समाधिका । एवं च परिणामयती ताञ्छरोधांतका कैश्चित्तथा । एवं
न्मोलनमार्ध्वनेनोद्वानुग्राहिकोच्यते । परिणामशक्तिसामाजिकपरिहारार्थमिति । विक्षेपपरिणामयतीति स्वं । एवमास्त राम
ता सकचभूतगतासामस्थवंधिनीशक्तिः । पांतनतविकारकालं पावत परिणामेन पोजयतिशक्तिः कार्कीचिन्मिषा ६८

हेतुभूतपशोन्मीलनं प्रदायकोऽशक्तिरनुग्राहिकेत्युच्यते । कश्चेहेत्यमूर्द्धाभिरात्मयेहेक्यापार्ईशानः ईशानमूर्द्धादिरिति मंत्रलिं-
गं । सत्ववसकलजगदनुग्रहैकनिरतोऽनुग्रहकर्ताईश्वरोऽपि ततः ततः प्रवृत्तत्वात् परप्रेर्यः प्रकाशिकया तानभासानतयोन्मीलि-
तस्वरूपाणामणूनां वर्गाणां पशोन्मीलनमात्रपरिक्रिया सनेकरोति तदनुग्राहिका भण्यते । अवस्थितिः स्वरूपस्थितिः । शांभो-
64 श्चिदात्मतयाहं न तिरोधितपाप्मन्यः । त्रिगुणपक्षत्रसंपत्ताकिः सर्वानुग्राहिकाकारंपभूतोपकार्य्यप्रवृत्तस्यनगत्सभोः
यपकारकमाविश्यप्रवृत्तनेत्वं नेतारं । चित्तः सकलात्मानः आदिग्रहणात् चितोमलकर्ममायापात्मकाणिर्मिन-
हेतत्संर्वसर्वेशिनाहेव किलपरमेश्वरस्यानुग्रहं । तथाऽनुग्रहनमेषां विद्धितांपरपाशानां सुसकालेनघटते ।
तथा हि चितांपाशानां प्रवृत्तं यदेपाशपदस्य प्रवृत्तनिरस्कारः स्यान्नानुग्रहः । चितामनुग्रहेषत हेधानां सम्भावनामि-
तिपाद्यस्यादिरोधितानघगवरेणा मनुग्रहानुपपत्तिः । ततश्च सर्वानुग्राहिकाशक्तिरहस्याकिंस्वरूपा सर्वभूतानामनुग्र-

मृगे
६५
65

दृक्छन्नस्य पत्युरुपकारकस्यापकारकं त्वः दृश्यमाणत्वादित्याशङ्क्याह नोलमत्र शङ्क्याशङ्क्यतदृ क्रियाशक्तिना दृश्लानं च्यादित्यधिपिता
नो परमात्मनो बन्धकात्वं रेणत्वं यितव्यं पत्ने नसुक्षमिति सर्वे अपत्तः । सिद्धान्तस्तु न मोक्षकारकत्वं हतेऽमलस्याणोरनुग्रहं ।
किं तु यत्क्रियते किंचिन्न दुष्टाये न नान्यथा । सत्यं विद्वत्ता मन्त्रप्राप्तिकारणं क्रियते चाससाक्तसकालमपि तन्नानुग्रहोऽनुपप
न्नः । यत्सासाविरोधाभावात् । न नाणोरर्थयनार्थं मलस्य परिणाममह्य महद्गृहं करोति । अपितु तदनुग्रहोपायतानयोहि । पक्वि
शिष्टापेन कर्तृत्वं प्रविततं तज्ज्ञानोपायेन । अपवर्गानुग्रहः । एतत् न मोक्षाधिकारेऽत्र ममसिद्धिर्भवति कस्यचित् । अधिकारो
पितत्त्वस्के: परिणामाविर्वर्तते । सोऽपि न सिद्ध एव स्वाद्रिणो ज्यस्य शक्तिः । सर्वथा सर्वदा यस्माद्विधस्योज्यमवेतरं ।
पावत् किल मलस्याधिकारस्तावत् बद्धमुक्तिः कथंचिद्भवति । तच्चिच्छक्तिरनुभक्तिशाश्रभिधेया । यतः । अधिकारस्य नेत्र राम
के: परिणामात्समाप्यते । मलपरिणाममलं दृष्ट्वायांनिवृत्तो न तावत् भवितुं शक्तः सर्वकारण सर्वकालं व्यावेमन ६५

स्वेनेन नवयुक्तस्यन त्वकार्पणं दर्शनाना नमा स्थिरेजुग इ स्पात्र एर्याज नाशिगिणा मतमन्यते। सत्वपरीक्षमवल ई इस्यापि
ध्यानतोनस्वतोभवितं शकः। सर्वथकारेणनकं कालं वा चेतनस चेतनमयुक्तं स्वनतेन कार्य दर्शनानन। नम्मा स्थिरे द्गुग्र इस्य
65 नरं र्या जनाशिपि स्मि मम स्वचणा र्मा स्मविते धर्मि त्यथमवे धिनिनः। अथ ईतो पस्पारी हारः। पया ज्ञा एरि नो वे यस्क
रञ्जापनतो गिणाः। कोरा विष्टा धराणिता दुःखेदे ठः व ना पते। पाशाश्नतह द्भिः गा शनि बाणसुत न नत्सा शशज्ञात्र वर्ते
नहारेणनन्य ज्ञावणा रिदुः तव राणिताह्यमोणिपणा मेस्वा लाखमु रुयापिव गश्ह नत्ना द्वेउः खेदे ठाव गणते। पया वेघः स्री
रणत्वा रिनानेगिणा चय थपत्रेणि कोर्पणोने श्रभिमनास्या रोगल हणसा र्थस्य साथ कत्वा द्यथा हेत्रापिनदुः खदापि
लेने वना पते। नन्गुंत्वां मनतशकुलाहरास्य भगवतः किंपाशधर्मातुवर्तनेने नेताह। सर्वगतान्मइ शास्य नाथि स्थानेवि
हन्यते। नचथमाप्तिकर्त्तथं तस्मि त्रो रास्यमेतिमः। अविदर्धिष्ठानं भगवतो न विहन्यते। सर्वगतान्मइ शास्य नापासर्वकर्ते

मृगें० नात्र प्रयत्नकर्तृत्वं किमप्यस्ति तत्तत्र वक्तव्यमेवापि तत्त्वकर्तृत्वमधिष्ठानेनैव चेद्धेतुः सर्वं करोतीत्युक्तमीश्वरसिद्धौ उ
९९ हात्तरस्य हराकः । तस्य भावश्चोऽहास्य कर्तृत्वमित्यर्थः । न हेतुगणस्मर्वकत्रपयाहित्वं शङ्क्यः प्रमाद्यते हेतुरपरेणानुग्रहश्च द्वार्थमा
हात्मधर्मिणोऽनुग्रहो नाम परस्वधर्मानुवर्तनं । न तो क्लिष्टस्य चित्तास्तपः पत्यानानुवर्तन्ते । धर्मिणोऽनुग्राह्यस्य धर्माणां परिवृ
वर्तनं सोऽनुग्राहकस्यानुग्रहः क्रमविकस्वरस्वरूपाणां पर्यायानामविर्भावित्वतः स तिरोधातृत्वविशेषधर्मः कस्यचिदपि ध
र्मिणो नास्ति । यः परमेश्वरेणानुवर्त्यते । नाधिष्ठीयते । न स्यमर्व्याप्यकत्वात् । एवं च । तत्राधिकारनिहाराचीस्य
मत एवाते । पशोरनुग्रहो न्यायानादिर्मारिक्तिकर्मणः । गतः समासः । श्रेयोहेतवः जितेधकत्वस्वाधिकारोपसाद
नाधिकारेणैव हास्यमस्य सोमस्य संवेत्ति वीर्यसामर्थ्यप्रस्तुतस्य तथाविधस्यास्य ततः पशोर्बद्धात्मनोऽनुग्रहस्य सिद्धे । बद्ध रामः
ते । बद्धैलोभवति । निरुद्धाधिकारिणां मलशक्तिनिवर्तनं । अथास्य तमलादेः पाशजालस्य कर्मणः परिणाम ९९

66

तारेस्तादर्थ्यं । तत्स्वयोजकत्वेन स्यादनुग्रहो भवति । वस्त्वाविशेषेऽपि तमसि तिरोधायकत्वं स एव पाशानामनुग्रहस्य
र्थः । एवं वक्ष्यते किं यच्चरितमित्याह । नोऽस्तु पारिणामिकत्वधर्मेणानुवर्तनं । मलस्य साधिकारत्वानिवृत्ते तत्परिस्रुतौ ।
मलस्य साधिकारत्वे सा या व स्यां अनसाधिकारनिवृत्ते : तद्भावभाविनाशुनादिकालीनायाः परमेश्वरतिरोधशक्तेरपग
मोऽन्यस्याः परिस्रुतौ किंचित्किंचिल्लीभावेऽपि तिरोहितत्वधर्मानुवर्तनमात्मनोऽनुग्रहः परिणामित्वधर्मानुवर्तनं पा
शानामिति । उपसंहरन्नाह । एवं योगपद्येन क्रमात्तु यद्रक्षति । मायापाशः साधिकारपाः कर्मं सूक्ष्मः एवं ते । इतो
वधक्रमपाश्चात्यो योगपद्येन विस्तिरोऽनुग्रहेण विकृद्धः क्रमात्तु यदा एवं तत्तु रूपतः । मलव च मायापाशस्वकलादि
हितं तत्साधिकारसहितापाः कलाद्याविर्भावलक्षणास्तदुपसंहारात्मकश्च कर्मणोऽस्तु फलदानोन्मुख्यापादनात्म
कः सोऽयमनुग्रहो मायाकर्मणोरनुक्रोऽपि तु क्रमेणैव तेषः । सर्वथा सर्वदा पश्यादित्वयोऽयमेवेतनमितिसामान्येन सर्वस्येको

मृगें० कर्तृत्वादिति ॥ भट्टविद्याकण्ठात्मजनारायणकण्ठकृतौ मृगेन्द्रवृत्तौ वाक्याणवपाशपरीक्षाप्रकरणं समाप्तम् ॥ अथ पाश
९७ पदार्थपरीक्षाधिकारात्समनन्तरं प्ररोचनसूचितकर्मपाशपरीक्षाप्रस्तावः पदार्थोद्दिष्टं वं धात्वा स्थितोऽस्य कर्मकरणा
भिप्रेतो ऽतः ॥ अथ देहिनां शरीरार्थं सिद्ध्योगस्यानुमीयते । निमित्तमागामि भावबाधतो नानागामम् इत्तमत ॥ अथ तत्र तव
(67) रोधशक्ता त्वाप्त्यागाद्रूपविज्ञानेनेतरां । इन्द्रियान्तःकरणबाह्यकार्यैः शरीरेण च स्थूलसूक्ष्मस्वरूपेण स्थित्वा इन्द्रिया
र्थैर्विषयैर्धर्म्मविदात्मनोपयोगः तस्यागामि भावाद्यनिमित्ता तत्कारणं निमित्तमनुमीयते । ननु तन्निमित्तमीश्वर एव
कं किं विद्यते । यथैव मान्येन कारणमात्रेण साधनत्वे हि शोच्यं क्रमादि । ततः परेश एवहि निर्भिन्नोहेतुर्विद्या त्मोति कलनः ।
शक्तिमुनिपतनात्मसमं न तत्त्वात्स्वतन्त्रम् । तदेवं देहिनां शरीरार्थं शक्तितोपयोग स्यपत्या नरतिर्यगादिनिपतनं नत्वात्तत्र वर्गाद्यम
त्वात्पुत्त्वचैत्त्वं सविद्विज्ञानिद्विज्ञानां शरीराणां दृश्यत्वाद्विषयास्तु दृश्यन्ते । तत्रैतानि दृष्टेश कालादिर्वैचित्र्य ९७

तावत्सिद्धं । इंद्रियैर्विषयमपि प्राप्य प्रवृत्तानि जितत्वेन तानां वहत्स्वात्मत्वे भुजंगमानां । अत्रालोकालोकित्वस्थत्वका
रीणां ज्ञानाणां चकेषां चिद्विद्युल्लक्ष्मा मयदर्शने अंधत्वापाणामपि स्वात्मार्थदर्शित्वमिति । विषयैर्विषयं तदुपपानत्व
ध्वनिपतनजुलकणोपमो विलेपनकानां मधुरापानवकरा स्वात्मक्रूरारीणां चकामलकिं नरकस्मात्स्वात्मने म
67 धुकरस्मारस्मानामिमा हि । पतत्स्वत्वाणिकत्वमनित्यत्वादेहादेः पतत्सु शिक्षितेन पतं । नहि शरीरेंद्रियविषयाणां
साधारणं । भोगसाम्यं संगात् । पतत्स्वत्वं तत्तत्वेन तथा णिसंततत्वे न किल नन्मां नेऽपि शरीरेंद्रियादिसिद्धं ।
पर्याजातापुर्भोगयदेहः कर्मभः स्वात्मपुः परस्मोपदौ प्रत्वान्मूनस्पापितस्येव जा । निभोगदेहकर्मणीति न तत्वात्वसि
द्धेते । ततनमश्रुपसर्पितः । तास्मांश्च ततत्वा जिरेहेंद्रियपोगः क्रियते । पतत्स्वतस्मात्कारणात्तत्र देहकर्मतादृग्
णं ततदेहशत्त्रितो विचित्रया नित्वनस्वात्मत्वमात्मनि पतता भवतात्मभावितिनश्च देहेंद्रियार्था हातुं तत्समर्थितस्वरूपमनुमीयते ।

मृगें.
६८

(68)

कारणासंभविनां गुणानां कार्येष्वनुपलब्धेः। किं चाईश्वरसिद्धावेकस्मिन्नात्मन्यहङ्कारित्वमुच्यते। कर्मव्यापारजन्यत्वाद्देहस्य
त्वभावतः। ईश्वरशब्देन लक्षणयोक्तामेश्वरीरोपशक्तिर्ग्राणिधानमत्वलक्षणामाश्रित्य हृदाणकार्याचेपस्मादेवं स्वपं फलदाने
पेक्षतेतत्स्मात्स्वहंकारित्वमप्यकर्मणः। लोकेष्वाते असमावेतन्नाश्रित्य तत्कं। अनएवास्मापेक्षणमौपचारिकं नतु कुंभकारस्य
स्वतंदेवकार्योपेक्षणम् तुल्यं। अन्यथा कुंभकारस्यापि स्वतंत्रदेउघोपेक्षितो स्वाहंकारित्वं स्यात्। किंच व्यापारेण पञ्जन्यमतः
क्रियतइतिकर्ममोस्माद्यादृष्टमित्युच्यते। तच्च जनकत्वाकं भोगमथ्यात्माश्रित्य साधनं। जनकं निमित्तनपारे देहे क्रियद्भु
वनादेः। यतः कर्मफलोपभोगापेक्षतत्तन्तेतुकरणाद्रियोगो स्यादेः। यत्कृतत्वं च तत्स्येश्वर्थतिनियतकालस्य मात्रत्वेन भो
ग्यं वतत्फलद्वारेणा। किंचश्रध्यात्माश्रित्य पेमाधनं पक्षतत्त्वे या। तथात्मशब्देनोक्तः कारणतयाभिन्नकर्षणात्मान राम.
मधिकृत्यप्रवर्त्ततेऽत्मन उच्यते। यादिश्यहणाद्दकापोत्संग्रहेत। एवं च मनोवाक्कायाः साधनं यस्य तद्यथाक्रममधिष्ठेयता ६८

तुध्यान नमस्कार इत्येवण्ठपत्तनादिहृप धर्मात्मकं कर्मणस्तान्निर्दिष्टं तस्य वा हन्तद्रूप ध्याता र्थो पश्या संख्यं मनोवाक्काय
कर्मकृताः साधनं पश्यन्तद्धर्मात्मकं पदार्थाध्यात्मभूतं दैवा निर्दिष्टं तेषां भिज्ञता ध्यात्ममभिभूतमधिदैवतं च पञ्चस्वरूपखडः। प
68 पु सघते तस्य विविधस्या पिसाधने। कर्मवशाद्धि चेतः प्रसादघु ह्यगादि ध्यात्मिकं सुखदुःख पुरेति। आधिभौतिकं
वां गनाहं भोगगजेसिंहाद्यभिभवरूपं। आधिदैविकं चाभिमतानभिमतवातवर्षातपादिकृतं। तत्सगानृतपोनितादुर्मा
धर्मस्वरूपकं। तत्पेविपाकमथ्ये तितत्स्वरूपसुपतेते। मापा पांवर्तते चांते नाशुक्लपमेतित्र। नचैककर्म धर्माधर्मस्वरूपं।
समानृतवक्त्रि नित्यातन। सत्य वक्ति कर्म धर्म रूपं। अनृतं वक्ति अधर्मात्मकं। तापेव सर्वभूतैसंहारकालेविपाके परि
णाम भिततः समेतादेति। सृष्टावितिसृष्टि समनंतरमेवास्य पश्चात्तद्भोगः प्रवर्तते। अतेतव संहारे मापापां संस्का
रूपतपावर्तते नमाशुकेंअहिनश्यति। अपसंहारपाः। इतिमापादिकालां नप्रवर्तकमनादिमत। कर्मचेनकमपेतदे

मृगे. विसद्यत्वमुक्तो। इदानीं प्रतिपादितस्वरूपमेतत्कर्ममायादिकालान्तं नाधर्वनिर्देशं हृद्दिणार्थं प्रवर्तकमित्यत्रैवास्य भविष्यता मा
६२ योर्ध्वं व्रतोमतानत। तत्रैतदपि व्यापारजमंतं यापि प्रवाहनित्यतादिमत्त्वेनासो पपद्यत इति चर्चितं प्राक्। किं च एतत्क
र्म शुभस्वरूपतायास्तत्त्वं जक्ममपिमद्योधितंमेकं समारकारणमित्यर्थः। कृतं इत्याह। तद्यत्रमुक्तं पे। तस्यास्तत्वात्मक
(69) मपि कर्म सहितं मायानं तमुक्तं रूपे नापवर्गाय। तत्त्वतः स्वास्तिकं भोग्यकल्पते। कर्म क्षणान्तस्तामप्याद्यशक्तिपातात्तस्या र
समाप्तावितात्युपग्रहाणामेव केवलं। तदाह यद्यप्यमुक्तं पेदस्यपुरुषमुक्तं। तथापि कर्मणो न त्तसाम्या मुक्तेरास्त्रानतत्वात्तर प
उक्तं श्रीमत्किरणे। सदा कर्माणि संनाशे कालान्तरवशात्मतः। तीव्रशक्तिनिपातेन गुरुणा दीक्षितो ध्रुवं। सर्वज्ञः स शि
वोपहीदिति। ननु येषः। तथाविषस्य कर्मणः समतोप्यसमतं पर स्पारस्यतिव दृढशक्तित्वेनाफलत्वात्। तीत्रोन्नरकालक्ष
तकर्मवतः। एतदुक्तं भवे श्रीमतिवादेन। अतः मपि फलायनस्याद्दीक्षापर्यन्तं च बीजमिव। वलवद्विशेषशास्त्रव्यापिकात्रान्तवि ६२

हापकर्मैकं महद्विपाकं दात्मनमहन्नाणपणाकं ठक्कणो मृगो हरीकाणो कर्मविपाकप्रकरणं समाप्तं । अथ सर्वज्ञवाक्येन प्र
तिपन्नस्य लक्षणं । कथ्यते यथा पापाशस्य किंचिद्दुःखापि लेशतः । अथ शङ्कास्थाने तत्पापाशपदार्थपरीक्षाधिकारे कर्मपाश
69 विपाके नमस्कं ख्यात्मनोमापाख्ये स्पणाशस्याकम्पिस्म्हिसे लक्षणं कथ्यते । अथ स्पचानंतस्वकरणोपसंहारे मापाशरी
पहेपा सारस्लिकः संबंधो येपः परार्थ्यहिंसे वधचतुष्पठसागुक्नं । सर्वतता को नघ निपन्नसेति । पापृता शवले कर्मभा
पस्माहिंसादेहशस्त्रेण वक्तुमप्युपगतस्य किंचिद्विहितं । न हिंसफलं मापाल लक्षणं संहेपणापप विधातं शकं । तथा चोक्तं
३७ तत्रभवद्बृहस्पतिपादैः । अपि सर्वविसिद्धिवाचः लीपेस्न्दीर्घकालमनुदीर्णाः । मापापाया नंतान्नो चेत सो तसांसंखेति ।
पुनापि लेशतस्तिनागममात्रेण । केवलेन । अपि सर्वसिद्धिवाचः लीपेस्न्दीर्घकालमनुदीर्णाः । मापापामानंतान्नोचे
तसोतसांसंखेति । पुनापि लेशतस्तिनागममात्रेण । केवलेन । अपि तु स्तोकाद्यमानोपपन्नमपि न लक्षणमनुद्यते रा

मृ॰ गं॰ ७०

(70)

र्थः। ननु कथमीश्वरेच्छैव जगतः स्रष्टृशक्तिमन्त्रमहेशकार्याधिकारान्तःसंस्थितिव्यापनरूपं। तदुक्तमितितत्त्वमेकं परमकारणत्वात्तत्र
नेकत्वेऽप्यमाणा भावा इत्युक्तेः शिवमोहकत्वात्। बीजं जगतः स्रष्टृपादानकारणं विविधशक्तियुक्तं च। महत्कारिणा कर्मणा
मधिकारान्तःपातनात्। तदुक्तमणूनामधिकारिणाम्। तच्छीलमित्यमहेशकार्याधिकारान्तःसंस्थितिकर्माभावेऽपि तत्तस्मात्स्वशक्तेः। व्यापि
चैतन्यस्वभावं गतं सकार्यव्यापकत्वेन स्वरूपं तेनेत्यतान्। महामलवत्यात्मनो वैरिण्या बध्नन्त्यास्त्वेनोच्छेदनात्। तदुक्तं तत्त्वप्रकि
यायाम्। शम्भुः स्वरूपेणामायानित्यो विभुकर्तृशक्तियुक्तश्च। सृष्टिस्थितिकृतिनामाद्रितयं जगति तत्त्वानामिति। युक्तापि वेश्व
रस्य स्रष्टृत्वं श्रुतत्वात् किंचिद्दर्शयति। कर्तानुमापयेत्येव जगद्धर्मित्वा हेतुना। तेनोपादानमप्यस्तित्वप्रसक्तं उपपादितम्। सन्निवे
शादिमत्त्वात् सन्निमित्तं किल जगतः कर्तारमनुमापयति। तेनैवोत्तन्निबन्धकत्वेनोपादानमप्यनुमापयतां। तथा सत्त्विम राम॰
त्वादुपादानकारणं विनेतराकिर्दृष्टा पट्यापटादे सत्त्वाघभावे किंच। तदेव तनमेव मायाकार्यस्यापि तत्त्वदर्शनात्। ॥ ७०॥

70

सर्वहृद्दोषः कारणानियमोऽप्यस्या । तद्व्यवस्थितत्वमचेतनानां । अचेतनत्वे चेतनत्कार्यस्य फलादिहेतुत्वं भावानां । अत्र न्याये सचेतनेन
त्कार्यं फलं नैष्पन्नस्य चेतनत्वानुपगमे ह्यो कारणानियमलक्षणः. सर्वहृद्दरति । सर्वानुमानोच्छेदकः सकलव्यवहारहरः को
पि दोषः प्रसङ्गः । पापगुहिहृप्रसक्तिन स्वरत्वेऽपि नेवमाधपि हेतुरक्तिमाह । यद्यनित्यमिदं कार्यं कस्मादुत्पद्यते पुनः । अव्यापि
वेकृतत्वे तस्मात्सर्वेषां सर्वतोऽणुत्वं । जगत्संहारे पशूणां हि नकारणसमाप्यव्यवस्थापि नाशः स्यात्तेन. सर्गादौ कस्मा
दुपादानात्तदुत्पद्यते । अतो नास्य नित्यत्वं । उच्यते । सर्गादावणुपादानमपि हेतुः स्वहेतौ तिष्ठतीत्युक्तं । एवं हि सतितत्का
र्यमेव तस्याणुपादाने विनाशे समनैकदानां तारतम्यिकत्वं । तस्यापन्नादि हि तन्न वस्था स्यात् । यत्त्वनुपसंहारेण शक्तिरूपत
यात्ववस्थानेन कश्चिद्दोषः । एवमस्याप्यव्यापित्वे सर्वतोऽणुत्वस्य कार्यस्यानुसारः स्यात् । अतो व्यापकत्वमवश्यमभ्युपेयं । त
थैकत्वेऽप्यनुपपन्नमसः । पटस्यैकमचित्तत्वसमृदस्तत्वित्तिधर्मकं । नतदुत्पन्नमस्मादेकमप्युपायमतो । यद्यत्स्यैकमचेतनं घटपटादि

मृगें॰ वद्वुल्लिम द्दष्टं । दंतनोत्सन्निमत्त । न कारणानन्यं । परमकारणत्वात् । अतएकं । नहि परमकारणानि वद्भूनीभवंतीति । ननु

७१ जगदुत्पत्तौ परार्णि कल्पितपरमाणवादिवदुपादानकारणं वद्भू लत्वपरिस्यानेन तः कोदोषः । तथा हि । परत्वाद्गुणाद्दृष्टः स

(71) र्वमेकमनेकतः । वद्भूम्योपिद्दितेभ्यः परस्पैकस्योत्पन्निर्दृष्टा । नह्यत्र गत्वैवमनेकस्मात्कारणादुत्पद्यतां किं श्रेष्ठा त्म

कपरमकारणकल्पनयेति चोद्यं । अत्र परिहारः । तदप्यनेकमेकस्मादेव जीवात्मनाम्प्राप्नुते । पत्नद्धतानेकतत्वात्मकेकारणंप

रस्योक्तं तद्देनेकमप्येकस्माद्दुकूलकार्पासादिद्रव्याद्दुसन्तानादेकं । पथा नैकस्माद्दुकूलकार्पासादिद्रव्याद्देनेकाकारपटाद्यु

त्पत्तिः । एवं परमकारणात्स्वर्गक्षितिलपादयात्स्वर्गादिमायातत्वा जगदुत्पत्तिरिति न कश्चिद्दोषः । परमात्मन

एवमकारणात्रितयविद्याविर्भावतिरोभावावितियेषां पक्षः । तान्प्रतिकल्पयति । पेषां चिद्धर्मकाद्धेतोः चिद्रूपजायते । तेषां एम॰

धूमेन लिंगेन जलं किं नानुमीयते । चिन्त्यभावकाद्धेतोः परचितामप्युद्धवोप्युपगतः । तेर्धूमाज्जलानुमानं किं न क्रियते । ७१

कार्यकारणायतीतिनियमासंभवेसततत्त्वभावादपि तत्त्वभावस्योपलब्धिर्याते:। यथा न दृष्टाधूमाद्विंगात्कदाचिदपि
जलधारादिः। तथा यदि तत्त्वभावस्य ताविदं द्दाचित्त्वभावाङ्गोपलब्धिर्दृष्टा। अतत्त्वभावात्तत्त्वभावस्योपलब्धौ सर्वं सर्वस्मा
दुत्पद्येत। परमाणुकारणं नगादिजिषेषामभ्युपगमस्ता। यथा हाभूतावधिजगद्येषां कारणं परमाणवः। तेषां पूर्वोदिता
71 द्धेतोर्नीतेर्वक्तानसत्त्वता। येषां पृथिव्यादिभूतावधिस्थितं तत्परमाणवं जगत्तेषां पूर्वोदिताद्युक्त्यादिहेतूपहार्यत्वाना
त्मो उत्तरपदार्थाववोधाद्वा निम्नेपमामा सेर्द्धतो हीनसत्त्वमताववोधते स्वापनाते। ताद्दग्विधसत्त्वदर्शिन्याकुत्सापरमा
णुकारणतामभिद्धाना नतेवाच्यनामर्हन्ति। परमाणूनां केश्चित्परमाणुकैतेवनिषिद्धा। षट्केन युगपद्योगात्स
शत्वस्यापरिहार्यत्वात्। किं च यावेतन्नेमतानेकत्वाद्वरूपयदिकत्वं तेषामपि कारणपूर्वकत्वेन भाव्यमिति च। कुतः पर
मकारणता। ततश्च नतत्संकृतिलं जगतः। तदुपदत्तावन्मात्तापि तत्संवेधिस्मोरेहेद्दिपादिम्प स्तत्त्वसदृशशरीरक

मृ॰ टो॰ णाणानुसंधमानस्योपलभ्यते। ततः किमदृष्टेन मायादिना। कारणेन क्रमेणेत्याशंक्याह। शरीरादेः शरीरादिरूपस्त्रि
७२ विलासस्य। कार्यार्न्तो नाखिलध्वंसो न सर्गतो नृणां वेदे। मातापितृसंसर्गप्रभवशरीरेंद्रियादिकारणकेन तन्नाशरीरेंद्रियादि
तद्भावभावानुविधायिभावादित्यर्थः प्रसिद्धमेतदस्तु। किं तेन तस्य प्रयोजनम्। तन्त्रिविलासस्य सर्वसंहारदेहेंद्रियादिप्रस
72 तेः कीदृशी गतिः। अथ सर्गक्रमएव सर्वभावानां नाशः। न तत्र पुराणैः सर्वसंहारस्सूच्यते। तदयुक्तं। श्रुतिस्मृतीतिहा
सपुराणादिष्वसंहारप्रतिपादनस्य संहारस्यापन्होतुमशक्यत्वात्। तथाहि देवेन प्रथमसृष्टिः पितृवेष्टा। ततश्च सृष्टिसंहारौ
जगतो न संभवत्यधिकृतवाणः सर्वसत्तामेव न स्यात्। अथ कथं संहाराभावमभिदधतो मिथ्यावादित्वमित्याह। एकदेशे
पिणो धर्मः प्रतीतोपस्य धर्मिणः। सततस्य सर्वतः केनचापि मानेन निवार्यते। कोऽपि देशो मरणं दृष्टा संहृतानां शरीरिणां गण्य॰
संयोगिप्रतीयते कालोपचाराच्छेत्रमनन्तस्य। सर्वं तेन हि तस्य सर्वसः प्रमाणोपपन्नतया परिज्ञानं दुत्तिताने। एवमाह। तावा ७२

72

मृगें॰ वृत्तान्तः। एवं तच्छुक्तिरूपतया भासमानप्रमेयकारणेन गतो वस्त्वानकारणा इदं। नचोपपद्यते। नचाहि। इदमेवेदमक
७३ लनाकर्त्तृत्वा। एवमेव चैतत्तद्गीतेष्वादिकारकत्रयाणामविद्यमानपरस्यार्थिनः। नतु परमेश्वरेश्वेमतिः। परस्मात् हि सत्वेमति
(73) कारकशक्तिभिरेतत्साद्वैतोपपत्तेः। विद्यमानत्वादेव। अस्त्वेतत्तत्रैव हि कारकवत्त्वेनः साफल्येनान्यथेति। अपरिहार्यः।
उपादानत्वं सर्वस्मात्सर्वः सर्वमभीप्सितं। यथा शाकं पचतः शाकमेवेवः किं नियामकं। न चापरणामिनः किंचित्ताञ्चा
न्तरं त्वतः स्वतन्त्रः। अस्तु तत्रैव कारकवत्सुनः तदाप्तं चेन्मादेः साफल्याभ्युपगमे सर्वेभ्यो भावेभ्यः सर्वः सर्वमभीप्सि
तं किमिति नोपादयति। अथ न शक्नोति सर्वस्मात्सर्वमुपादातुं अतः शक्तस्य शक्यकार्यस्यो तन्निदर्शनात्। एवं तर्हि य
स्मादेव कारणाद्यदुत्पद्यते तस्मादेव तत्। नान्यस्मात्। तत्र किं नियामकं भवतां। न हि तस्मिन्कारणे किमप्यन्यन्नियाम राम
कं लक्षणमः। येनाभिमतेनान्यदेवान्यस्मादेवत उत्पत्त्यर्थिनो गृह्णीमहि। अथ सर्वस्मात्सर्वोत्पत्तिप्रसंगभयात्तेषु व ७३

कारणस्य तत्कार्यजननिकाशक्तिर्नान्यस्येति । तदेतत्सिद्धसाध्यतया सा हि शक्तिः स्वसिद्धसाधनता । किमनेन कार्यवत्ति निरूपण
कारणेनेति तत्तत्कार्यजननिकाशक्तिरेव निरूपिका भविष्यति । अतश्शक्तिमत्तत्त्वं नानायोगात् । तथा मध्ये तु मननं तदेव
स्योपपद्यते । यद्येवं तत्स्मिन्नेव कारणे तत्कार्यजननशक्तिमत्त्वेनाभ्युपगते शक्तिरूपतया तत्तत्कार्यमवश्यं स्थितमिति नास्मा
73 कीनमता उपवेशाः सिद्धं साध्यते भगवद्भिः । अपचयद्वृत्तिमाह । अन्यथा कारके शीतस्पर्शस्य उपपत्तिः । कार्यस्य निरोधनसमर्थस्य
वर्षणेऽपि स्थितं । एतत्सर्वमुक्तं स्यात्सुपगमे कारके ज्ञानस्थेऽपि वपुरूपि निर्णयपद्यते । अतो हि कार्यस्य चैतदाह तादृशीत्वेन नैव
रंके किल कारकाणि कृतेः । कारकत्वरूपस्य उपपन्नत्वात् । घटादिविकीर्णिर्यादिशाशानपेत्वादिकाङ्क्षितत्वेऽपि चकारकारण
मात्रं न पूर्णमद्वर्थप्रतद्योपादानत्वाक्रियाव्यपेक्षितिवि घटते । तस्मिन्स्वरूपेण सर्वचेष्टाव्याघातः । यद्यनपेक्ष्यत्वेन ग
द्याः हेतोः सा नानुशब्दान्नाममात्रकारणे कार्यजननावस्थिते । अपि तत उभाविकाशक्तिस्तत्रास्तीत्यतश्शक्तिमत्तत्त्वं नानायोगात् ।

मृगें॰ कार्यकारणयोरिति नियमसिद्धेन काचित् क्षतिरिति परामर्शापमाशंकां तं प्रत्युक्तेति। अथ यास्तु मायादिका शक्तिर्न कार्यशक्ति-
७४ रूपकं। तयोर्विशेषणं नागर्थं नैनयस्थामिति किंवदन्। अथ यत्तं शक्ति नियतं कार्यजनिका कारणे शक्तिरिति। न तच्छक्तात्मनात्मा-
र्यमवस्थितमिति। तेः तच्छब्दमात्रेण मित्रं। नार्थेन। तथ्यं स्वत्र विशेषणं भवता। यत्तु न तनुत्कार्यजनिका शक्तिः कारणे स्थि-
(74) शक्तात्मनानागतेन कार्यकारणे स्थितमिति। अथ न हि किंचिद्विशेषणानुपपत्तम्। यत एवं। तस्मात् त्रिपामिकानन्यशक्ति-
ः कारकत्वस्तु नः। सा न पश्यतीति कामं हि दृश्यतो यावद्भासते। तस्मात् स्थितमेतत्। यत्तु न तनन्यशक्तिः कारकवत्तन्नो नियामि-
कारं इमस्मात्तदेव मयधतरेति। सा च जनकशक्तिरनपश्यतीति कामं पश्यत्सिद्धा वा गम्यते। ममैव शृणु सिद्धयुधा युक्तमस्ति। स्वयं तु
न निरीक्षेत्र प्रपश्यति इति। रुद्रात्तव मत्वा बालबालिशां ग्रनास्थिता। एवं ह्येतस्मान्नो न शृणु सिद्धमिति। रुक्मपायाद्ने कुला- राम॰
लस्याप्याहरनीति। न तु शृणु सिद्धपरिग्रहः स्यात्। तं भक्तिव्याप्त्यां विना प्राप्यलभ्येत। न चापलभ्यते। तस्मात्त्वं शृणु सिद्धयोगेति। ७४

74

र्पितत्वात्ततः कुम्भकारेण क्रियते । घटलक्षणार्थान्तरं तत्र उत्पद्यमानस्य घटस्योपलम्भः । तेन तत्प्रमाणसिद्धिकारणाभावान्नैव घ-
टस्यानुपलम्भः । न च सत्तायाः । प्रागेव कुलालादस्याभिव्यञ्जनक्रियायोपलब्धियोग्यताभवनितदोपलम्भनमेव । प्रागेव
न तावदिदानीं किल मूलोदरकादिहीनं किल मूलादेः शाक्यमतेनेव प्रमाणाभ्यामनुपलब्धिर्घटस्य । तस्माद्घटस्य तत्राभिव्यक्तिर्न
त्वभिव्यक्तस्तत्रापि च कम्बुकण्ठः । तेन तदापि प्रमाणाभ्यां सत्कारणादुत्पादनग्रहणाद्दिदृक्षाद्दिदृक्षायां भवेद्दिदृक्षाभिव्यक्तिर्वा
दृश्यत्वमुक्तः । घटोऽयं तदाऽऽदिमतोऽभावस्य सत्त्वादेवं न नन्वेवमुत्पद्यते । उत्पद्यमानस्य घटादेरिति चेत्पुनः स दोषस्तदवस्थ एव स्या-
त् । तस्य क्रियेत न नन्वात्मकत्वाकारकसम्पाद्यत्वात् तेन तन्तुगताकारं पटाकारतया बोधकं । वेमादिनापनीयापटव्यक्तिः
प्रकाश्यते । तदेतत्सदाद्यैरभिव्यञ्जनमभिमतं । यत्तु रीतेस्तुवेमादिसमाश्रयात्मनावस्थितस्य तस्याभिव्यक्तिः
यतः पटाकारस्तन्तवेषु केवलं तन्तुगतमाकारं वेमादिना । कस्मात्तेनापास्यानेनतां पटस्य व्यक्तिः प्रकाश्यते नानुपलम्भमानपटान्त

८

मृगे॰ स्वात्मेश्वरत्वेनादिमः परायुत्स्वतन्त्रतियामिथ्यक्रियोपि किमकार्यं । उत पंग्वोपि वा नादिकं तार्किकं कविकल्पपरिहारो ग्रंथपि
७५ ता भीरुत्वान्निविवितः । यक्रिया हि पत्वादिमिथ्याकरमिथ्यंगता । नैवेत्याह पः किल वितर्काद्गोपेता एवं प्रकाशावन । एवं हि
प्रकाश्यप्रकाशात्मकत्वात्प्रकाशानां प्रकाश्यः । एवं मिथ्याक्रिया च क्रिया स्वभावात्रापि मिथ्याज्ञानमपेक्षतनात् इति । नैरेवं प्रकृते
75 किं सिद्धमित्याह । यथा करादिः गुरुस्य पटादेः स्तद्गुणाहतः । नाशतः क्रियते यत्क्रिः कलादेर्ग्रंथिवितत्तया । पदकटादावभिव्य
त्रस्यपटादेर्व्यक्तं न तु तद्धा स्थापनया न्यायविधिमानस्य व्यक्तिः क्रियते । अपि तु सर्वत्र पटादिरिव व्यज्यते । एवं प्रकृते हा का
लेशनात्ममनालीनं कलादिकार्यमर्ह्यते ग्रंथिनः । ग्रंथिनता देवेश आपारैरणाभिव्यज्यते इति मायाख्यपरमकारणा
भिव्यक्तिः । पर्ह्यविद्याकं दात्मनि नमहेना रापणाकं दन्तो मृगे इत्युक्तो ग्रंथिन तत्त्वपरीक्षा प्रकरणं नवमं ॥ प्रकाशमानं ग्रंथि राम॰
तत्त्वं पाणपदत्कार्यभूतं कलादिकमभिधातुमनेकेषुप्रकरणांतरमाह । अस्य च प्राक्तनेऽवमं वेत्यपंचकं तेषु । ग्रंथिनस्तं ७५

कलाकालनियतिरागविद्यामायान्तः। गुणाधीशावेशविनाहमात्राभूतानन्तक्रमात्। मायातत्त्वाश्रयमतः कलाभिधेययोः कला
नियत्योः कालस्य पुरुषस्येति क्रमस्य संस्पृष्टस्य पदेनोक्तत्वविशेषस्याभिव्यक्तिः। कलानन्तरं विद्यारागावयवानामात्म
शरीरेन्द्रियप्रकृतिस्थकाल्या। तस्मात्प्रकाशात्मा गुणाः। तेभ्यो बुद्धिः। तस्या अहंकारः। तस्मात्तैजसादाभ्यां बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च। वैका
75 रिकात्कर्मेन्द्रियाणि भूतादेः संज्ञामात्राशयेनो दृष्टानि तन्मात्राणि। तेभ्यो भूतानि तस्मादनुक्रमात् नाममन्त्र इति प्रतिपत्तिः
ऽभिव्यंग्यं। विवर्तते दृष्टमिदं यथा परमार्थो घटादीनां नाना पदार्थान् क्रियाहेतोः कादाचित्कत्वेन नोच्यते। अथ तत्त्वानि व्यभिचरितानि ते
शरीराद्यात्मनां देहादिरूपेषु स्थितानां घटादीनां स्वस्थानेन कलादिकार्यं व्यनक्ति। तेषां परं तेषामवस्थानां तत्र कला
दे विद्यारागादिरूपेण व्यनक्ति। तथा स्वात्मकारणाद् अभिव्यक्तं परमार्थवाचकेन स्वकारणेषु नयति। देहादिरूपसिद्धो यो जगति तत्त्वादि
रूपेणोक्तत्वात्। कलातत्त्वकार्यात्मा तेषां भोक्तृभोग्यशक्तिमत्। तत्सदृश्यत्वं तथाविधं नाभासि। नियतरूपत्वात्। तदर्थमाहकं तत्त्वक

मृ.तं. ७६

76

त्मत्वं तेजसं स्फुरऽस्मायां विलोम्यकृतक्लेशरूपांगं यथाऽज्ञानतामुणोणात्मनः शिवशक्तिवद्यद्यपि नित्या व्यापिका च कर्तृशक्तिः स्व
कीया तथापि विधत्तसंस्रवणात्तत्प्राप्ता नाऽभिमलावृतत्वात्क्रियापि यैर्थर्थं पुनर्निरोधहासाभावः तिरोधानं स्यादग्रहणा हेतुं समर्थकं कला
ख्यं तत्त्वं । हृत्तिभोगसाधनार्थमधोवर्तिनो भागानिति हृदोनंते शः मायाविलोम सहसको भुक्ती कलाकृतते तु भिव्यनक्त्यतः ।
एकमात्कलाख्यं तत्त्वं पंचदशांगं स्यात्मनः कर्तृत्वस्यसमर्थनं तेनैव व्याहृतत्वात्रैयसोनेनानुज्ञेगिन तकर्तृभावः सर्वज्ञितः स
र्वेः स्यात् । तेनसर्वत्वे वा स्यात् सर्वमलानि । कारणेनाणोः कर्तृत्वेन च कारणे हेतत्वात् । एतदेवाह । तेनेत्यादि पकलेन तदस्य
हृदि तेरणोः प्रकाशयत्यं कर्तृत्वं विद्यादीति मिंगनं । मकर्षागंकोमहे स्यात्तस्तत्वात्तस्मिन्नाणाः सवाभिसुत्वं कालेः मिम
लितं विहेकेणात्मनस्तेनतैजसेन कलाख्येन तत्त्वेनाकिंचित्प्रकाशकाणिताद्दी पवापेक्षा निर्विदन्तमो निर्भिद्यैकदेशंच राम
करपति । मलाविष्ठितो कर्तृत्वं तं महृणो हृत्पनी । तिर्णावना । कलाशव्देनोहेशसद्देविपत्तिरुण्लाघवाद्युपलक्षिता । तेपोह्य ७६

कलानिवृत्तेरानर्थकल्ला शास्त्राभिधेयतां वक्रमाह । कलेत्येषयोगाद्वः संख्यानेत्येतयोश्च नतः शेषान्यासंत्वेतयोश्च काकवर्तिनी

नमस्तः कला । कलनं त्येषसंख्यानार्थवृत्तिकोधाद्वः कलहेपरत्वेतयोन्यास्यणार्थवृत्तिरयोधातः । तत्रैकदेशेनमसोमलस्य

76 ह्मेपणांशोत्मासणां कुर्वाणापाः कलायाः ह्मेपार्थवृत्तिप्रकृतिधृतः प्रथमः । द्वितीयस्क संख्यानार्थवृत्तिः कलनादिपत्रेण

निपमनात्कलाशस्त्रापरपर्यायाणामिपतेः । इत्यनीमात्मनः कलायास्त्रकर्तृकारकं कलामभिधातुमाह । इमेत्तउभयं

पा विश्वस्य भूतानमवस्थितं । भोगक्रिया विधेयेनोर्दिनग्रः कर्तृकारकं । तं तोरनामारितभोगसाधनोपभोगक्रियाविधि

त्सिम्नुमाधारत्वेनवशेनकेनचकारेणएनशात्मकलात्वं कर्तृकारकं । निनगुणपादिरिशागुरवः तोर्हिभोक्तृतयाक

र्तृत्वेनात्मोक्तः । तस्यकर्तृशक्तेरूपोद्गलकलात्कारकंहेतुः कश्चीकला । त्वकोस्यानतस्यायानास्यं कर्तृत्वकारकं तस्मिन्नु

धारादिरिसगुणत्वातोर्हिभोक्तृतयाकर्तृत्वेनात्मोक्तः । तस्यकर्तृशक्तेरूपोद्गलकलात्कारकंहेतुः कर्त्रीपोज्ञारिमहा

मृगें॰ यो ऽनभिमतार्थिनां नतत्वा एव वश्यो ऽकृशदेहे ऽवशमाणानां । कथं चैनं तद्रूपं स्थितं निमित्ताद्यां संभूतानन्तरवैरकी भूपालहितत्व

७७ मिति कामनिपात्त्वन्त । उक्तं च दृष्टमिति पादैः । मंत्रो ऽर्थिनां स्मितिस्थैषां साहि गौप्यं चेतनेनेति । किं चैतामन्त्रणो नैव ज्ञा यो नां

निमवहितं कथंचित् । विद्यानन्तस्याप्यपादं वक्तुमाह । एवं चक्रिणां शक्तिर्दिदृक्षोर्गोचरे दृशः । मन्त्रानुग्रहायैतां स्वयं इ

77 च्छमशकुलं । नेदं यत्नोपपित्वेशः कलामेवजनितस्मां । नत्वेविद्याख्यमहत्तत्त्व करणं परमात्मनः । उक्तं नयकारणत्व

त्का क्रियाशक्तिर्यस्मात्तया विद्योपयोगं चांशतिर्विवितनविषयं तेषामाख्यदृष्टमिति दृशोतानेत्यानुग्रहायैतां मन्त्रेता

नानेशकानुग्रहमपेक्ष्यतरजितानामर्था । स्वयं दृष्टुमशकुवत्रिविशेषणमावेन हेतु भावमासः । स्वयं वो द्रुमसमर्थता दि

तार्थः । नेदं यत्नेनेश कलानन्ता विर्भावेन महायत्तो यजन समनेन नाम्नि पुंसां कृता धात्मनः परं कष्टकारणं विद्याख्यं ताम ·

हृष्टं वा नेषा नैतं वा स्वसामान्या यस्मिंबोपकाकित्वातता । नदेनेनितना नेश कोरैः करणवहिः कालेयोगतनिरुपामय ७७

77

त्वं पदुक्तं तेन यत्काशते तेन ज्ञानशक्तिश्च रोहिणी विना सर्वकार्यनिष्पादमेवैति विवर्तयं। तेन विद्याख्येन तत्त्वेन यत्कार्यं कला

तत्कालं नरात्मा भिन्नं नकेन नवैर्नुद्धाद्विघ्नः। कर्म्मादिर्धर्मध्यासं नि वर्त्य प्रकलविद्विषणा तत्कार्यात्मक विषयान्यत्वेनास्य पद

परिमिति। स्वस्व वाङ्तविद्विषयं चितिविवित्तयस्य विषयत्वेनत्वद्विहं तु द्विमत्वमेवैति ज्ञाना। ति विद्याख्येन करणेन किंतव

तिविचित्त स्वकं स्नादि बाह्यविषयाभोग्यरूपातुद्धिः शुध्यते। पदार्हत्वस्कनेदनः। तुद्धिर्विषयाकाराण्हं त्वादिरूपा समास

तोभोग्येति। तथा। सविवत्स्वकाशस्योपादानाय महात्म्यापि कर्मत्वात्। कारणानां नरस्यापेक्षः। शक्तोयाद्दपिद्धमात्मा

नमिति। तत्तत्ता भिव्यक्त्यर्थमाह। तस्याभिव्यक्तविद्धक्ति दृश्यार्था अपिपासितः। नेति तं जनकं गुणं तस्मादेषा सकलस्वप्नः

। तेन विद्याख्येन तत्त्वेनाभिव्यक्तस्वानशक्तिस्तादृशार्थोपागुरपिपासितो संज्ञाभाभिलाषः सचैतितभोग्याहारणायग

छति। यतत्त्वाभिलाषस्तेन नकें रागं तत्तत्वकलातत्त्वमवनर्गी लोकेनेतरानाह। समर्ज। तेन रंजितो भोग्यमलीमस

मृगें०
७८
(78)

पिण्डहेतुः। आद्यैर्नवधर्मानातो विरागमभिगच्छति। तेन रागेण रञ्जितो निर्वाणाभिषङ्गः सोऽशुद्धो लिप्तस्तममपि मायीयमोगमभि-
लषन्नुपादत्ते। नैव च प्रधानेऽणुर्विरमते। तत्रालिङ्गनकर्मणि तत्वक्षेत्रस्थितेऽणुरेव। कालेनैव निरूपणापादः। इति च विशेषः
कारणैः कार्यहेतो समेतैर्वेनः। भोगभूमिषु नाणुर्भवे। भोगान्कालान्त र्भवन्ति नः। इमे च प्रकृतीना माकल्पो नैजितत्कार्यैः स सप्रवृत्तो भो-
गो युक्तः। नाशुद्धः कालेनावच्छिन्न स्वाद्यर्थमोगप्रपिण्डस्य वेद्यः। स्वाधिकृत्य भोगास्तु द्वे। केऽपि द्वे इत्याह। भोवनदेहस-
ञ्ज्ञितैः कारणैर्दृष्टो द्विधा द्विविधैः। कर्मेन्द्रियैः त्रिविधैर्नाना कारणैन मलिनैस्ताक्षिणा तानष्टानोः। कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियाणां मनोऽन्ता-
करणैः। करणोऽस्मात्। कार्यहेतोर्विशुद्धिकोऽनिप्रमाणमेषां चेष्टा प्रयोगात् अभूतनन्माप्यात्मकः कार्यश्रयः क्षेत्रसङ्द्रि-
ः उक्तं च वेदकने देहेन। एतत्कार्यदेहशा कारणो न विशेष कार्यतैवेष्टं। अविभुत्वात् करणानि तत् कार्यमधिष्ठापयेदेव तेषु। तदेव-
ञ्चापको सोऽकालो नामकृतत्ववत्ततः। किं कारणं तीव्रतो व्यते। तथा हि सर्वप्राणार्थः कालो मायामधुद्भवः। कर्मणः तत्त्वमनु ७८

स्यानन्तरं त्रिपञ्चस्यानिपतनं परं त्रुटिलवनिमेषमुहूर्तादिः स्वस्वप्रमाणानुसार्येनिमिमेनयः सकालः मुहूर्तमात्रे ऽहं ध्याम
तीत्याहिदिनातिनत्सर्पाश्विवर्तिनो यस्मा इवतिरुमापाणनुमन्त्रः पशुलेन मूलेन पुरुकमात्मानं कल्पकालः स्तुयते । परा
क्तः । न लयं च श्रमावेगसदृशीभिः प्रवृत्तिभिः । सकालः कलयं स्तावत्कालात्यो लमते तनतदिति । कीदृशं पशुं कलयति
78 स्माह । यावत्तु सप्तानन्ततिपस्मानिपतनं । निपतेः सप्तस्थाने स्वकारणाद्विभिन्नक्रिः । ततश्चारम्भणा वक्षं हारमसो पशुं क
मेन निनेतस्त्रुलड्डुः स्तोपभोगे निपच्छति । तथापि कालस्य व्यापारः । तस्य कलनमात्र एव व्यापारः तात्पर्यन्ताता । अत्र पराशंका ।
समाधनस्य भोगस्य कर्मतन्त्रत्वात्तत्पुनः । केचित्त्रिगुणमकं कर्मपरस्य रतिनियते । अत्र शं तावद्भोगस्तत्साधना निय
मो कृतः कर्माधीनानि । तदपेक्षो विना भोगं वे नियमासात्तुपपन्ने इति सूक्तं । तत्त्रिगुणमकत्वं च तत्सेवम विष्णाति । ततस्तु पद
न्यात्तत्प्रमाणं तन्त्वे कल्पने तद्रतिनियतेति विश्वपोनन्तनात्रेदभिको भवतिति । तथा चोक्तं । यस्माच्चापेनयगणाचपदार्थ

मृगें॰ ७२

(79)

पच्चपावच्चपउचपउभारउभमात्मकर्म। तस्माद्योते न च तथा च तत्र हान ततत्त्वतावच्च तत्त्व विभाग तव शाड्डपे ति आपा त्परिहारः। भो
गोर्थः सर्वतत्तानो मोपि कर्मनिबंधनः। कर्मैव तस्तु शरीरादि तत्तः सर्वथा पार्थकं। मा भूद्विपत्तितत्त्वं तत्र स्तामसि भोगसाधना
नि। तत्तानि कर्मनिबंधनानेव। तेषां चावश्यं कर्मापेक्षित्वात् कर्मैव केवलं भोगसाधनमस्तु। पक्षितानामान्यकिं विकारीणि
तथा च समानिशरीरादिपरिणामादेः सर्वस्यानर्थकं। अपरे शरीरस्यापेक्षत्वं तस्तु सामर्थ्य साधकं। ननु शरीरस्यापेक्षत्वं कर्मण उत्तण
र्थसाधनसमर्थं न केवलेन स्वेच्छं नरकं। किं तर्हि सामग्र्येव कार्यजनिके त्युच्यते। ततो नियतिमायेक्षमनःकर्मविपा
कं। एवं तर्हि नायादेहेहिपादिभिः स्वरूपार्थपरस्पृष्टैः तत्कर्मउत्तणार्थसाधनहेतुं। एवं स्वकार्यविष्यादक निय
तितत्त्वमायेक्षत्वं विपाम कम क्लिष्टितिनकाश्चिद्देषः। उत्तरतत्त्व एवा भूतं स्वपत्त्यपनिबंधने। अपरकं प्रधानादेर्योवनक
इत्येपं। सं हारसमये परस्ते तेशनाथेनाविद्यापितत्तत्त्व स्मादेकमाण तत्तास्तस्तत्त्वमापि भूदित्यर्थः। उत्तस्वपनिबंधनमपि एम ७२

79

मृगें. इहं कारणोत्तमात्रपंचकस्यैवं समानानां तेषां कार्यत्वे नीलाद्युद्भवे हेतोर्गोचरस्तन्नतस्य कारणं । यथा हि तस्य कांचनस्त्वा
८० देरुत्तरकालभाविन्यः कटिसूत्रकत्वांगादिरूपाः कटककुंडलाद्यावस्था आत्मिकावाच्यर्थक्रियाः शक्तिरूपतयास्थिताः ।
एवं शब्दात्मना स्थितस्तस्य कार्यजनकत्वाच्चारित्रेऽपि समकरणस्य गुणतत्वमात्रकात्तुद्भवः । ततोऽनुग्राहु
(80) णाद्यानंत्येऽपि सत्त्वे समत्वमः । तद्देवेत्प्यः स्वकाणाद्याः स्वसिद्धाय विभूमा । ततः शक्तित्वमात्मात्मायानिकान्तेनाहंत्वमा
त्रभावत्वस्य प्रसिद्धिः तापात्तुद्देहरूद्भवहेतोर्गोचरांतरत्वं समताक्ष्मत्वमोहरूपसजीजनदिति पूर्वोक्तसंबंधः । तेषां च समत्वादीनां
प्रकाशत्वं त्रिविधमात्मिकाभ्रिस्वोद्वेगं गाढत्वेन प्रथितत्वाद्वितीयाः । अणोरुणाभ्यत्वात्प्येकं ततत्वनरविप्रयोगतः ।
एकैकस्यांतिरेकात्मनाधिक्यनिःप्रधनात् त्रेतापि वरस्य गुणविप्रयोगाद्गुणानां तत्वमेकं तेषां । ननु एवैकैकस्य अतिरेकाभावाद्गुणा राम.
नामपि वैतत्समताः । इत्याहुरपि त्रमेषां समत्वादीनां कार्यस्वरूपेण तत्वविप्रयोगादेकमेव तत्त्वमित्याह एकैकस्यातिरेकादिना एषां ८०

गुणानामिदं सात्विकमिदं राजसमिदं तामसमिति तादिकार्यैकैकस्मान्निर्दिष्टाधिकारे तत्कौ । अधिकश्रीत्रसत्वं यस्य समा
त्विकः प्रदार्थः । एवं ज्ञानस्य तामसो विनेयो । इत्यं चर्मजितां नन्दलिनगतस्मिन्न क्वापि चिदृषे तं । प्रत्यग्मात्मगुणोर्थ स्मिन्न
कोनाभिप्रकोपणाः । अस्मिन्नर्थे नितान्तं गवेतनेवक्तनं किं दर्पस्थितिप्रदर्शनं येषामेव वाभिप्रकोमात्रं हृदे नः एकपद
80 सत्वादिगुणाः । उक्तमन्निमग्नादिर्वृत्तिभक्ता हि गुणानां वपावितं सर्वजगदिति तानि मूर्तिः एवं गुणानल प्रकाशबुद्धिनत्वं व कु
मारहा । बुद्धिनत्वे नत्ता नानाभावप्रत्ययपलक्षणं । परं तदात्मनो भोग्यं वस्तु माणाद्यमेकान्तं । वस्तु माला लक्षणा धर्मादि
भावाभावानाच विपर्ययाश्चकाराद्यः प्रत्ययाः । तत्र बुद्धिलिंगं सत्तामात्रकं यस्य तदभिधानम् मानेवैधेर्मित्यर्थः संकल्पनात्मप
रकं बुद्धितत्वं पांच क्रमात्मधर्म हि तमात्मनो भोग्यं विषयाणां भोग्यत्वेपि तस्मिन्निर्विंविनत्वे मास्त्विकस्थलानादप्रकल्पत्वं
प्रतेः उक्तं च तत्र भगवन्मधोस्मो नित्याः बुद्धिर्विषयाकाराद्यावस्थायी समानसत्वो भोग्यपेति । भावानां कुमारहाभावा

मृगें० तुष्टिरुक्ता । धर्मज्ञानवैराग्यभूतयः । सात्त्विका यत्स्वरूपैर्नैराग्यतुष्टस्तत्तापकाः । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यास्तुष्टिरूपा भावसं
८२ तपा विज्ञेयाः । भावयन्ति प्रतीतिलिङ्गं तेन भावा इति स्मृताः । एते च सात्त्विका बोद्धव्याः ॥ तत्स्वरूपेण विपर्ययेणोक्तास्ते रागतुष्टत्वैः
राग्यविवर्जितास्तामसाः । अधर्माज्ञानानैश्वर्यरूपाः । अवैराग्यलक्षणस्तु भावो राजसः । प्रमाणं स्मृतं । प्रमाणास्तद्रूपा द्वा
नात्तिष्टौ नव च तद्गुणाः । तम पञ्चविपर्यया नाम । सिद्ध्याद्याः वर्गयोगने । ते धर्मादिरूपा हानमुपसन्निवेशितर्पणाने समाप्यन्ते । अ
त्राप्यनाम्न्यस्तपा दृष्टाः किं पुनरेतस्मात् । अष्टौ न चैतावन्ति । अष्टविधा सिद्धिर्नवविधा तुष्टिर्विपर्ययास्तु ममायालन्नगणा । उक्तानसंतौ
। ऊह शब्दो ध्यायनं दुःखविघातत्रयं सुहृत्प्राप्तिः । दानं च सिद्धयोऽष्टौ विनिमयाख्याख्यानिकाख्यमत्तः पञ्च्येतपादानका
लभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमाः पञ्च च नव तुष्टयो भिहिताः इति । नव तुष्टयः । समाप्ताविंशतिसंख्याभवेति । तावत्
त्स्वयासंख्याताशक्तिः कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियमनसां विघाताएकादश । वाधिर्यमान्ध्यमघ्रातत्वमूकता तेजसा च पाठुम्ना
राम ८२

ह्को घ्नकोणपानि लङ्को योऽहंकरणेऽपि गुणा इति । तुष्टिवधास्त्वष्टागुकानां तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययाः सप्तदशोत्तराविंशतिः ।
तथा चाहुः कापिलाः । एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा । सप्तदशवधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् । इति । प
ञ्चविपर्ज्या नाऽइति । विपर्ययभेदाज्ञानो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्राख्याः । एते पञ्च । मिह्का पाष्टो । तथा नवा अ
४१ शक्तयोऽष्टाविंशतिरित्येवं वर्गशः वर्गक्रमेण पञ्चाशत्प्रत्ययाः । ये चैते संख्याने प्रतिपादिताः भावाः प्रत्ययास्ते
षां लेशात्प्रतिपाद्यन्ते । किं तादृशा इ । सांसिद्धिकाश्चैन । यिकाः प्राकृताश्च भवन्त्यगोः । एते भावाः सांसिद्धिकाः प्रि
हाश्चित्रा यासंस्मर्पणत्वोर्धवं । ते । अथ तेषां सांसिद्धिकानां स्वरूपमभिधीयते । चिन्ताऽष्टधर्मसंस्कारसमुदीपितवेलतां
गुणाः सांसिद्धिको भावा इतीह भावेऽपि सर्वत्र । विशिष्टेनेष्टा प्रज्ञेषु धर्मसंस्कारेण समुद्दीपिता शरीरवित्तं चेतोपेक्षां
तेषां तदा परं देहसंयोगे भावदेहा भावेऽपि ज्ञानयोगेन स्वफलप्रात्येत्सांसिद्धिको नाम बोद्धव्यः । लोकश्रीगुरुप्रशास्त्रप्रमो

भा

मृगें॰ मेति वैनयिको गुणः। यत्कस्यचिद्यावद्दिनतो क्वचिद्देशे जनः शास्त्राद्यभ्यासमर्जितः स वैनयिको भाति प्रकाशाते। समर्जितो लो
८२ वैनयिको मनोवाक्तनुचेष्टया। यो मनोवाक्तनुचेष्टया। शुद्धव्यापारेणार्जितः स वैनयिको बोद्धव्यः। प्राकृतो देहसंयोगव्यक्तः
सहजादिको यथाबनो। यः पुनः स्वभावस्य मूर्छाद्युदयमपि पश्चात्क्तसंस्काराद्देहसंयोगव्यक्तमेते। न देहात्पापेपि सशाक्तो ना
मगुणो विशेषः। अत्रैतेभ्यः सांसिद्धिकादिभ्यो धर्मेभ्यः फलविशेषानक्रमाह। सर्गो मुक्तिः प्रकृतिलाविधानेयो नि
(82) कांतिर्निरपायमित्यर्थः। स्वोपेक्ष्यमि विनयपाकृतेषु संपद्यते सविद्यास्ताः क्रमेण। तत्र तावद्वैनयिकेषु यत्र प्रथु क्रमेण
र्थाः संपद्यते स्फीतिप्रपाति। केतरत्वाह। सर्गरस्मादि। धर्मात्स्वर्गः। ज्ञानान्मुक्तिः। वैराग्यात्प्रकृतिलयः। ऐश्व
र्याद्विघातः। पर्वोक्तसिद्धिरित्यर्थः। अधर्मात्रिविधगत्यादियोनिकांतिः। अज्ञानादधिरयाणि। अवैराग्याद्बन्धः। अनैश्वर्यादप॰
र्याद्विघातः। अत्र यं सांसिद्धिके प्रवृत्ते। कर्माकांतिलसारिज्ञानयोगो भोगानिष्ठा विघ्नसंघस्थापायः। भोगासक्तिर्न्यस्तामि ८२

इह बुद्धिर्विपर्यस्ता धर्मादिषु सांसिद्धिकेषु धर्मादिषु सांसिद्धिकेषु भावेष्वनिलयमिदं संपद्यत इति पूर्वेण संबन्धः। किं किमित्याह
गणकान्तिरिक्तास्वरूपकान्तिः सांसिद्धिकाद्धर्मान्तरीणज्ञानयोगसिद्धिविज्ञानाद्योगे च नमिलापो वैराग्यान्नवि
घ्नमनूलपगमः। ऐश्वर्याद्योगेषामकिः। सांसिद्धिकादधर्मान्तव्यक्तानिर्व्यक्ताज्ञानपाविपर्याद्ज्ञानादिहलब्धिः। अवैरा
ग्यात्कार्येषु विघ्नो नैश्वर्यादिति महदविद्याकं दात्मन महदनादायणकं ठक्तनोमृगं द्वितो मायाकार्यं विकाश कारणं
82 शाम्रं उत्पन्नभावानि वार्यत्र लयात्स्यागद्दिशनल तापि तं समनं तत्रोपसं हननं स्व कारणेशेषभ्रंतं स्व कारणां तरमाह। अपामि
ख्यादिवर्गाणां हेतेपात्साधन लेशात्सामान्यवलक्षणं। कथ्यते विपर्ययो मा भूत्समा मोक्षः अभेदशः। अथेति भावो नो
नेत्रं वास्यपसंबंधिनां सिद्धत्वख्यादिवर्गाणां हेतेपात्साधाणां लक्षणं कथ्यते। किमर्थमित्याह। विपर्ययो मा भूदिति प्रभे
दशः प्रविभागशः वर्गशः पार्थज्ञेपोक्तिः कृतानत्साः सकाशाद्विपर्ययो मा निसंमोहो मा भून्। तेषां नव च तुष्टाः समपंच

मृगें चेतसे तावता मंस्ति मपमेरक पने न तुष्टिर्विलयो पः शंकाते मः। एवं विधा तुष्टिः स्यां विधा सिद्धिरितो वं सामान्यलक्षणो संहि

८३ ते कृते न भवती त्यतस्तर्थ्यं सिद्धिरित्यर्थः। अथ तद्रूपाते उपकल्पादि विषया तुष्टिर्या सिद्धिरुपा। तथेह उक्तार्थस्य कृतार्थो

स्मीति पमाति। उस्मात्मनि प्रकृताव न्यके ग्वा रिश्य हृग्गा द्य के वया तुष्टिर्विता नं सामिसिद्धिा तद्व्यते। यत कृतार्थस्य तु:

83

उस: कृतार्थो स्मीति तुष्टि: सातुष्टि:। अथ किं: कारकापापे म र्याथमविद्वलता। किं विन्मामान्यतो न्यत्र मतिरन्या

विपर्ययः। कारका णा मन: करण बहि: करणा नाश्च पापे विनाशे सति विद्यमाने पर्थिथ यत्र भवनशीलत्वे अथ किं:।

अथ वधिताहे रावहतरा दृष्टे किंचि न्माधारणा रन्यस्मिन्ने माहृशी तुष्टिर्विपर्ययः। सकमरी विकारविवजलावगाति:

। प्रकाश कलता सिद्धिर्थ कारे: स त्वभावना। प्रकाशार्थ प्रवृत्तेता इनों राजम वापि। मेवा सिद्धिर्वक्रा रिचका राम्क राम॰

ता न्मानि की। स त्वस्य प्रकाश स्वरूप त्वात। किं प्रकाशार्थ प्रवृत्ते तपाहे तभू तपा रजो राजम वाप सोमि सिद्धिर्ता। नष ८२

मिथ्यागुणानां नकारः गुक्तं पतनः । विपर्ययो मिथ्याज्ञानरूपतानमोगुणनिबंधका । सुखरूपानपायस्य सात्त्विकस्य प्रतीयते ।
श्रकृतार्थस्य कृतार्थो ज्ञानानिवृत्तिलक्षविपर्ययोका । एवं मिथ्याज्ञानरूपतानमोगुणलक्षणा दुःखरूपानपा सात्त्विकस्य प्रत्यव
मपते । यथा शक्तिः पञ्चवृत्तिज्ञानानाम स्यादुः सुखमात्रनात एव सत्त्वगुणोद्भूतः कार्यकारणसम्बन्धः । अथवृत्तिरूपा अशक्तित
का । अनेन ज्ञानेन तामसी दुःखेदे ज्ञानाज्ञानमेवापि विज्ञेया । योऽर्थः कार्यः शक्या दुःखदुःखरूपो भवति सुतारूपो वा गुणो नि
सोच यत्कारणात्मकः । तत्र मोलक्षणकारणमभितस्तर्थः । विपर्ययपतानोपो निर्मिथ्यारूपतया सत्त्वा सामान्यमात्र
काभासात्मतात्मेति विनिश्चितः । विपर्ययस्य मिथ्यारूपतान्तमः सम्भवति । सत्त्वविपर्ययः सा कारणमात्रस्य नात्मका
शरूपः सत्तात्मकोऽपि निश्चितः ॥ अथ संहर्त्ताह । इति बुद्धिप्रकाशोपंभाव च सत्यलक्षणः । बोधरूपत्वात् बोधत्वाक्तिभूमि
तपाप्रतोः । इत्येवं च तिष्ठति मो भावत्रत्यलक्षणात् बुद्धिप्रकाशः प्रयोः सेमार्पयो बोधवान्सा प्रयतात् बोधसंहृत प्रोच्यते ।

मृगे° ८४ अथात्रश्रुतिः सांख्यच्छायापचापस्थपनितुर्विर्षो यनिमितं वेदिष्टशातद्यजितिरियते। एतमो विमस्यैव एण्येकलापोनिः कारोनि
किं। उक्तमणनीसाकोयनिमिन्नलं तु स्वर्प उच्यते नाद्दियापाश्वानर्थकं। तस्मात्श्रुतिर्बोधहेतुतेनाभ्युपगमोत। एविचक्षामान्य
आणारवेपितत्स्युपगमः तत्रानवच्छा। किंवश्यैवेणापलक्षणे तु द्विधर्मे एगहत्येमस्यपिकलानन्मात् एगः किंकरोनि
(84) नाकिंचित्स्पस्पकार्पनवेपण्येलकातिशापवता तन्मपोजनत्स्यसंपन्नेः। अथपतत्वानि लेप। यं जकोनारमद्रावेथं जकंप
घपार्थकं। मनोहेतार्थमद्रावेमनिधा। स्पनार्थिका। कोयथ्यंजकविद्याख्यंतलंडस्यात्मकथंजको नारमद्रावेमनिमघन
र्थकं नहिं मवतोपि कापि लक्षमनरोद्दिपलक्षणार्थमद्रावेतुष्टाप्यनर्थिका। तथाहि। रूपादिस्याद्दकवेलोएदिकर
णावधानतामिनसिव्यंजकोन्तरेणतुस्यात्वेनाकिंचणोजनं। मनोधिष्ठितोऽर्थ ड्रिणेरेवनत्वेमात्रार्पमिद्धे। अथयत्तुर राम°
तेकेचित्स्कारणानविवसपा। सोपिर्हवेर्मनः पथ्येः पत्तोनेकोतिकः स्मृतः। अथयपोकवक्तुर्के स्यानर्थकपसंगतपाव्य ८४

नेकांतरसद्भावेर्येनकस्मानर्थक्यंचसमनंतरमेवेनपर्यनुयुज्यते। किंतु कारणत्वविशेषमेवेके चिद्रूवते चोद्यं कुर्वन्ति। यदुत
बुद्ध्याख्ये कारणे सत्यपि किं विद्याभिधानेन कारणेन। यथोक्तं। साविद्यातस्यं कारणमिति। इहाप्युक्तं। ततो विद्याख्यमस्य
84 नत्कारणं परमात्मनः इति। सापि पंचहीमनः षष्ठेषु बुद्धीन्द्रियेष्वनेकांतिकः। तथाहि। बुद्धीन्द्रियपंचकस्य स्वस्वविषयग्रह
णक्रियायां कारणस्य सतस्तत्षष्ठेन मनसा कारणांतरेणांगीक्रियमाणे नानेकांतिकः। कृतमेतेन। तत्कारणांतरसद्भा
वे कारणानर्थक्यमिति। यत्तु तत्कारणांतरापेक्षस्य कार्यस्य विक्रियाहेतूपलंभात्। उक्तं श्रीमत्सरारव्ये। कारणं कारणापे
क्षमाणाविभकराद्भवतीति। यथा चैषां श्रोत्रादीनां पंचानां मनः षष्ठं तत्कारणत्वे सामान्येप्यस्त्यवादिभिरिष्टं। तथा
बुद्धौ समानमपि न तथाहि कालविद्यादेस्तत्सन्निधेनकश्चिद्दोषः। एवं च यत्तदूपेनाशंकितं केचिदेतत्समर्थ्यपद्यान्तरेणाप्याशंकमा
नत्वदूषणमाह। यथैकविनियोगित्वे सत्येकमतिरिच्यते। श्रोत्रदृक्पाणिपादादि तन्नो भिन्नार्थयत्नतः। नन्वेकस्मिन्निय

मृगें. येविनियोगोऽजिपस्य सपरार्थ एकोन्यस्य एकविनियोगित्वे सत्यपि दृश्यते। अधिको भवति। ध्वांतध्वंसनक्षमभरणालोक
८५ स्य भवस्य दीपः। ननु स्वस्वसुखदुःखमोहात्मकस्य भोगस्य साधनत्वं दृष्टं एवं वर्णसमयनत्वस्य दृष्टं भिन्नमाराणपाः। उ नरोपविद्याणाञ्चा
नर्थक्यमित्याशंक्योत्तत्रिरासः। श्रोत्रादिकानि पाशाः शक्तिनि ननु इस्तेषामुपगमात्। एकविनियोगित्वे सत्येकस्याभिरेकत्वं
85 गीकरणे स्मृती त्यर्थः। उक्तविनियोगस्वपोगिको भोक्तुः पुंसः पटुकं च। भोगभूमिषु नापुद्धे। भोगाकालानुवर्त्तिन इति।
ज्ञस्यत्रः पुंसः श्रोत्रदृगादिधिणानिपाद्योविवभवतस्तेभिन्नार्थयत्नेक विषयं मा भूत्। न तु केनोक्तं। श्रोत्रदृगादेरेकविषय
त्वे। न हि श्रोत्रग्राह्यमर्थं दृक्शब्दानि पाणिकार्यं वा पादः करोति। पृथगर्थत्वे नैषां पाशानि किं फलरूपत्वात्। सत्यं किं
तु भोगैकसाधनत्वाविवक्षयैवमुक्तं। तथा हि भोक्तुः पुंसः श्रोत्रादिभोग्यानुभवन्तस्तदन्वेषणे ध सत्तत्वश्रोत्राणां स्तीति एम·
तिश्रवणादेरपवर्जनं ते। दृशान्तर्दर्शनं। सनेन चाक्षादनमितेकविनियोगित्वमिद्धिपाणामनुभूयमानमपि भवत्यहेन ८५

यो गत्ताद्धर्मतः ॥ नन्वयं भोग्यत्वमेतद्धा वीतरागस्तेनोक्तः ॥ रागो नेन बुद्ध्युक्तो ऽ वैराग्यलक्षणः कुत इत्याह तद्धर्मतः तस्मादागमो कोऽन्यागा ह२

मृगें॰ ध्याविधानिपानस्नानीन्द्रियाणि नरो चरणं स्त्रीष्वपानस्त्रीक्षणाद्यं स्वधर्मेति पुंसा च कर्षणं पुरुषस्य मासान्तानामन्यो
८६ पकारकत्वेन स्थितं तस्यास्य वृत्तिर्या व्यापारकरणस्य बुद्धिर्धनः कर्मनामेति शास्त्रमागच्छति तेनेन यावियाश्रितो हूं
भिन्ना । तद्दीपनाविघ्यो वृष्यर्थनिराकरणार्थादिनोपयोगस्य निरासः । एषोऽनर्थोऽस्य वेदधर्मप्रतः । कुत्र भावश्रयप्र
विषमेशाद्रूः किं तद्वैधर्म्यमित्याहतत्र भोग्यत्वमिति । अवेत्य भोग्यत्वलक्षणो बुद्धिधर्मः स्वकर्मनैव नित्यादिर्विषयरूपं
वहिष्ठो यः पैरवां स्वां रागत्वेनेष्टः तस्य तद्वैदृधर्म्यविद्गोग्यत्वं भोगाभिषंगहेतु नारागेण भोजकेन च भाव्यं । न च भो
ग्यस्य भोगहेतोऽस्त्वाभेदः । एतद्वा भोग्यत्वं रागस्यागी किं पतेनार्हद्वीतराग इत्तनो इतः । न तस्त्यैवमभ्युपगमाद्वीतरागामा
वदोषः । एवमस्ते भोक्त्रगतरागानभ्युपगमेवहिष्ठवरागनाशिभोग्यविशेषहेतुराग्योपगमेवस्ति सरागो वीतराग इति
कर्षत्वं तु पारो भोग्यविषयेषु सर्वेषां सरागता नामोक्ता । नाहि कश्चिद्वीतरागो भवेत । वक्ता तो वीतरागागमाय भोग ८६

रा॰ विशेषवत्त्रिविधमावादेवमलाणगताया रश्मिता नत्। उक्तं च मध्योऽसौ तिरोधायी भोग्यविशेषेणागेन हि कश्चिद्दीनरागः स्यादि-
ति। तस्माद्दोषान्तरगत एव रागो यथा मोन भोग्यविशेषसद्भावः स्वभावादिः। अथैवं रागस्य लक्षणं बुद्धिधर्मात्मकोऽयं वा। अत्र स्वरागो-
86 र्थेष्वभिलाषो यो न सोऽस्ति विषयस्य दृष्टेः। उक्तं च श्रीमतङ्गे तत्र रागोपात्तविशेषस्वर्गादिष्वभिलाषस्त्यभिलाषहेतुरेषोऽभिलाष
शब्देनोक्तः। कारणे कार्योपचारात्। अपूर्वं तमिति चेत्। नन्वरागस्योर्ध्वाभिलाषहेतुत्वादभिलाषहेतुर्विषय
दृष्टेः कस्मिन्नाद्ये स्वरूपे हेतौ नरागाभावश्च संगतयाना त्रैलोक्यमुपगन्तव्यः। किं चास्मिन्नस्तु अथैवं रागस्य लक्षणं तेन बु-
द्धिधर्मभोग्यरूपत्वादभिलाषहेतुत्वं नास्ति यस्मादभिलाषहेतुत्वं नास्ति तस्मादभिलाषहेतुना रागेण जन्यते। अथैवं
बुद्धिगततद्धर्मान्तःकः क्रियाख्यो भोग्यत्वसंपादकस्तत्त्वं। नन्वेवं कर्म वस्तुत्वदुःखादिरूपं भोग्यत्वमभिलाषहेतुत्वेन भावि
त्वात्। कर्माख्यव्यापकं कस्मिंश्चित्तेऽपीनाविष्टे। यथा कस्मिन्विषयरूपे मलागवीनरागात्मकः स्थितिमद्यव्यापक

मृ॰ तेन व्यापकं कर्मात्मकायत्तरहितत्वेनि गणेष्वपि कल्पितेष्वपि कल्प्यं किलावश्यमध्यगतं तथ्यं । तद्गतोऽपि कर्मेश्वरं । तेन वगतन्नहृत्क
८७ त्रैविध्यात्मरागवीतरागतोत्कारणत्वेनाङ्गीति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु कर्मणः केवलस्याङ्कं निपतावेव दृष्टत्वात् । केवलस्य
87 कर्मणो निपातसिद्धावेव दृष्टत्वाद्दर्शितं । तथा चोक्तं । योगार्थः सर्वतत्वानां सोऽपि कर्मनिबन्धनः । कर्मैवाक्षशरीरादिहेतवः
सर्वमपार्थकं । अथ यदेतारिमापेक्षं तत्समर्थसाधकं । ततो निपातिनापेक्षमस्त्र कर्मनिपातमभिमति । तस्मात्तत्कारणभोग
दिवैचित्र्यमात्रपरत्वेनिरर्थत्वात् । कार्पणतरतमामाभावाच्च न कर्मणो रागकार्यसंपादकत्वम् । तत्क्षयेणोऽनन्तः कल्पान्तमृत्वा
रागः सिद्धः । तत्र रागवतो दृष्टस्यापि वतत्वान्तरत्वे दृष्टार्थानारागजेनितन्नवृत्तिर्विशेषात्मकता । कस्मिंश्चिदभिलषणीये
वस्तुनि किंचित्याहन्यमाने स्पृहेषारपः संजायते । नन्वितरेतरोपमर्देन रागद्वेषयोर्पतोवस्थितिः । तस्मादेकस्मिंस्तु राग॰
स्मिन्सहानवस्थानदोषः प्रसोतीत्याह । दोषः सहानवस्थानो नानासमासद्वेषरागयोः । सर्वस्य सर्वदा सर्वविषयत्वे सृप्तवृत्ति ८७

म° आत्मनो हतस्य सुखं दुःखं मोहो वा उपजायते । यदृच्छयैव नेतरं हेतो रागस्तस्य सर्वकालेन । द्वेषोऽपि तस्य पुनर्नैव नवीर्यव्यापारकारणं । क
स्माच्च इयं महाननवस्थानदोषः । एकैककालेन घातेऽन्यस्य द्वेषणं । अपि तु भूषणमेव । न हि यद्वैतम् रागस्तदानीमेव तत्र द्वेषः
। अथ यस्मिन्नेव भोक्तरि रागस्तत्र द्वेषस्तस्य नित्योपपत्तेः । तस्मात्पृष्टो । न च सर्वपोतस्य विशेषः । किं तु विषयेषु सर्वेष्वेव न रागद्वे
87 षौ । काम कर्तव्यात्कस्मिन्नात्मनि विषये वा द्वेषो न कस्य दोषः । भवति हि कदाचित्तस्य महाननवस्थानस्य प्रसङ्गात् । न चाहि ।
सर्वस्य पुरुषस्य सर्वस्य च हेतोः सुखदुःखबुद्धिमं भवति । यत्रैतस्य वा स्यात् सुखं वा दुःखं वा मोहो वा जायते । मोहनादिस्वरूपस्यान
तत्र तत्रैव द्वेषः तत्सर्वकालत्वात् रागः पुनर्द्वेषणं तेन कस्मिंश्चित्काले नाभिलाषः । यस्माद्येनैव रागी यद्वत्स्थलीयस्तदेवचो
गस्याभिव्यक्तिरनिन्दनस्य श्लेषस्य कारणं । एवं तस्माद्रागस्य द्वेषस्य च स्थलीयस्य महाननवस्थानदोषोऽन्यदोषः । सर्वासां
कारणानां तत्कोऽपि निष्कामात्कारणं तस्य व्यापारस्माद् । अथ यक्कोऽन्यत्र हेतुभूतं कारणं चित्तः । व्यापारस्यापे हेतुना शारीरः पंच

मृ॰ ८८

(88)

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम
[illegible] ८८

फलविषयमस्याभिर्वचनं। फलं तत्कृत्येनैव तः। एतस्य गुणस्यामूहमार्गयमाणाश्चं धेयमिति धर्मिति। सर्वाणामेवव्यापारः। अहो
विमर्शात्मकस्वर्कः। तत्रास्याक्षिपः प्राणेनैव प्रेरणं क्रियते। प्राणाः प्राधि सहोहि मासे विविदृशति। प्राणोऽवावलं ते योग
स्माणाउच्यते। पस्मा विवितिवेनम्वयाक्तिवाहिके फलाहिविसंतेनलशरीरेशक्तो चवलात्मिकापकं कला हवमोमसूर्या
यात्मिकाहप्राणाश्रुहोपः। अपानस्पशृन्निमाह। नयापनप नेष्ठकणी नविशसृत्रेतसां। कुर्वच्चपानशद्वेगायने तनर
88 शिभिः। अपनपनमथः प्राणांधुकणी न विशसृत्रेनसां पत्कोगितिच्च नलनतैरपाना ख्यपोकः। अपसमानव्यानयो
र्व्यापारोक्तिः। समंततो नेणनसमसमत्वेनसर्पणं। कुर्वन्समानस्सकोव्यानो विनमना न्नलोः। अत्रप्राणस्य सर्वत्र सामेन
नियमात्समानस्य समानत्वं देहस्य विनमनाद्व्यानस्य व्यानता। उदानस्य वृत्तिरुच्यते। विवतापन ऊर्ध्वगा को ऊर्ध्वगामगुण
धनैः। वा णिं हिप महाप्येन क्रियते येनवर्णिता। सउदानःशरीरस्मिंस्तु ज्ञानपद्यस्य धारणे। जपः फलं वाच्यशेषे प स्मात्के

मृगें. धान्तेर्गतं तावत्कामिष्टाविवक्षापक्षः। अंशः श्रोत्रपूर्वोपिस्यकोच्छ्वस्य योग्यः प्रांतरस्याकाशस्य गुणात्मा द्योपः शब्दस्य स्पर्शेनेव गिं
८९ द्रियस्य चिवेचनविवक्षापक्षे पूर्वे त्वाविभक्तोवैचित्र्यं क्रियतेस्मा स्मिंदेहस्थ हानशब्दोज्ञेयः। एवमत्र वायोः आणाद्द्र्धिस्थ्या नेबारत्तो
(89) स्तितिनपृश्चतन्नत्रणात्मलंतदेतद्वक्तव्यं। शेषभूतं भगवन्तावकरणोनतेयाण्यो गणयाद्यो नातिदिष्टं। महदिति धाकंठात्मेनेमहन्ना
यपत्कंठस्नेत्रोपृगेंदृश्नेनोपलापादित्रिचारवकरणामेकारश्यै शनो महंकारस्येत्रदूपंतत्कार्याणि तदिद्भावास्त्वयस्तु
नेरन्तिवकरणान्तरांभः। अगवत्कंवंपंचकमत्राप्यसुसंधेपे। अगशेषार्थसिद्यर्थमंशानस्मातएवमः। त्रीन्त्रिप्रकर्ष
स्तत्वादिभूपिस्थानीशयान्तिया। अपानंतरंशेषभूतस्यार्थस्यतेन्नात्रेद्रिपाद्रेः सिद्यर्थमस्माहंकारस्यातएवेत्याहंका
रा देवस्यभगवाननंतरश्चकरणानां तेषामिशद्रेनोक्तोपः समापामभीधिकारिणामनंतारीनामीशानोशयान्तिगलदृष्टि ए.म.
व्यक्तशक्तिस्सलंरमनत्तमोवकुलो द्वौ कंधारित्रिप्रकर्षमिकृश्वान। अविभित्रमहंकारमाविर्भाव्यत्रिधाव्यमनादित्यर्थः। ८९

तेऽव्वेद्वेविशेषमाह। तेजसो वैकारिको योऽयं भूतादिरिति संज्ञितः। तेभ्यः समादकादेशमात्रेभ्यो भूतपंचकं। तेन सर्वे काशिकस्था
दिकमेतत्केभ्यः केभ्यो हंकारस्थेभ्यो देवानुद्दीश्य कर्मेंद्रियाण्यामसमात्रका तन्मात्रमहंकारतन्मात्रेभ्यस्त्वभूतपंचकमभिव्य
क्तमिति शेषः। अथ कुतः किमभिव्यक्तमाह। शोतं तत्काद्वपी। जिह्वा नामसात्र मननमात्मसह। एकादशानां पतेः सात्विकाके
तमसत्वमसात्विकः। श्रोत्रादितुद्धीद्रियपंचकमस्य भूतमस्त्व प्रकोपवेतास्य काशानपोक्ति। अतः सात्विका एतेऽस्वाः स
८१ चमा तिकए वतस्यक्रमि हंकारस्कंधस्ते जसो नामतेषः। वाणीपाणी भगः पायुः पादो वे ति रजो भवाः। कर्मानिपाङ्को
भूपान्नामोवैकारिको वपः। वाक्पाद्पाणिपायूपस्थाः पंच तामसाहंकाः। तेषां कर्मात्मपान्कर्मेंद्रियत्वाद्गनोवत्कुलो
टिका वैसिकास्यो हंकारस्कंधः। यत्कृतिभूतः। शब्दः स्पर्शस्तुरूपंच रसो गंधस्त्वपंचमः। गुणाविशिष्टास्तन्मात्रास्तन्मात्रापरसो
मिताः। शब्दस्पर्शरूपरसगंधाश्चाविशिष्टगुणात्पनभिव्यक्तविशेषत्वेन तन्मात्रापरेस्तन्यक्रमितिवल्लपोजितास्तन्मात्रा

मृगें. शब्देन स्पर्शः। तावत्सूक्ष्ममात्रा तन्मात्रा इति स्त्रीलिंगोपपत्तिः तन्मात्रा शब्दः। गुणविशिष्टत्वं चैतन्मात्राभिः स्यात्पञ्च पृथिव्यां
८० रस रूप स्पर्श शब्दाः। गन्धः स्पर्शगन्धशब्दास्तेजसः। रूपमप्यनेकविधं शुक्लादि षड्विधश्च रसो गन्धश्च द्विधा सुरभिरसुरभिश्चेति अनेन तन्मा
त्राणां पृथिव्यादिषु तन्मात्रागतविशेषा उपलभ्यन्ते। अपि तावद्विशेषगुणाः पञ्चकमात्रं पृथिव्यां तन्मात्रमेव मन्यन्ते। एता
(10) श्च तन्मात्राः। प्रकाशकर्मकं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यं भवाः। प्रकाशकं तन्मात्रनिष्ठं बुद्धीन्द्रियमनोलक्षणो यो वर्गः। पञ्चक
र्मकं ज्ञानमन्ताद्यापायूपस्थः कर्मेन्द्रियवर्गः। तामसं वर्णाभ्यां वैलक्षण्येनैव साहचर्ययस्मादेतासां तन्मात्राणां मनस्तत्त्वो
भवा एताः। प्रकाशप्रत्ययभूतादिरहंकारो बुद्धितामसः। एवं वाहंकारस्कंधे बुद्धिमध्यायोपभूतादिरहंकारस्कंधः रूपस्मा
त्प्रकाशपलक्कार्यस्य तन्मात्रान्मनोमनो बुद्धिर्भ्यां बुद्धीन्द्रियेभ्यो गिमिरूपवलम्बनानन्तोपं तामसो विक्षेपः। उक्तं च सां एम.
ख्यैः। भूतादेस्तन्मात्राः स तामस इति। प्रथमं नमोऽध्यायस्य व्याख्यायते। स्वप्रवर्तकं शास्त्रं प्रागुक्तं कलस्य मिव मनः शास्त्रा २०

द्रिविषयग्राहकाः। श्रवणादयः। इन्द्रनाशोत्तरनाड्यादेर्व्यापारेन्द्रियाणि तेषां प्रवर्त्तकं कण्ठयोनिकमार्गे संचारणशीलं संकल्प
गुणं च मनो बोद्धव्यं। अथ कर्मेन्द्रियाण्याह शब्दादिविषयग्राहकाः वचनादानसंल्हादविसर्गविहृतिक्रियाः। वागादी
नोपस्थमलपरेस्मतप्यत्नगुणाः। वचनं भाषणं। आदानं ग्रहणं। आल्हादस्त्वानन्दः। विसर्गो मलविमोगः। विहृतिः सं
चारः। एताः क्रियाः क्रमेण वागादीनां ज्ञेयाः। का का ह्नित्यादेन वागादीनामिति योज्यं। तेन वागादीनां पस्थान्त
९० मिति पदस्यान्त्ययमभूतस्थानं ततोऽन्यदेवेन्द्रियं। नहि कर्णशष्कुल्यादेरेव श्रवणादित्वं। अपितु तत्स्थानस्थापरमिन्द्रियम
के। कुतस्तस्मादाह। पञ्चपरेस्मतप्यत्नगुणाः। तच्छक्तिविशिष्टमोजं नाडीषु स्थितं। न वैषां तानि स्थानानि ते इति। मनस
स्त्वैपकं किमाह। आत्मेन्द्रियार्थैर्न क्षेमसर्वदेवायशक्तिनः। सर्वेन्द्रियकार्यकारित्वं शक्तिनोपलभ्यते। आत्मनो भोक्तु
रिन्द्रियैर्भोगसाधनैर्विषयैश्चार्थादिभिर्योग्यैः सन्निकर्षं समासिसर्वेषामिन्द्रियाणां यस्मात्प्रवर्त्तनं। अपितु कस्य

मृगें. विदेवातोपत्तरीरिंद्रियंप्रवृत्तं तस्य प्रवृत्तौ क्रमाक्रमत्वादिति युक्तितोनुमानात्स्वसोपपत्ते । पराहः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लि
९१ ङ्गमिति । सर्वेंद्रियेति गौणे रिंद्रियार्थसन्निकर्षसत्त्वेपि कदाचिदेवेंद्रियाणामर्थग्रहे प्रवर्त्तन्ते । न सर्वदा न तत्तोनूनमेषां प्रवर्त्तकं किमप्य
(91) स्ति । यदधीना न प्रवर्त्तन्तरणि व्याख्येयं । यदपि सुखादौ । न परस्मागमो मनः मनोवेद्कोण वहुक्तिरणीन्स्वर्थः । एवं च मतिनेतो
नोक्तर्यत्नि मोवेलनत्वस्पाहिलतत्वं । मकलोगीनमसेतिमनलमारिशेषणतः । ततो करणोत्कल्पाणगविद्यादीनाउ
त्पाद्यत्वयोगाणराः तास्मक्ला वदेलनत्वं । मंकलनाख्यस्य कर्मणो किं विलक्षणा स्यादिसंकल्पोगीनमयुक्ष्वरेते
गमयति । तापयति । यतिशेष्याद्यमनत्वहितेषु । ज्ञानतत्त्वयोगात्क्रमयोगितयाक्रमात । तथाप्याभातियुगपत्वारु
देवाणाम्हते । तस्य मनसो ः लेयोगाज्ज्ञानमुत्पद्यते । नस्य क्रमयोगितया क्रमिकं । यथा रूपानुभवकालेन स्पर्शनाभुवः । राम ॰
साधवमकेवावाघयविस्ताडु ठरम्भमिनानमर्परशश्वदमिहयंव हाघिष्ठशाकुल्यादिक्रमात्वाघमानेयुगपसंच ज्ञानोमाद ९१

ईदृशत्वाभावप्रसङ्गात् तथाहि मेघे वर्त्तमानस्य सूक्ष्मकर्माणि कस्मिं कारणे वर्त्तमानानि स्पर्शादिमन्ति । एतच्छरीराद्यारम्भकाणि
नाप्युपलभ्यन्ते अतः पृथक्तानोपलब्धिर्नाभावाभिव्यक्तिनिश्चायकाः । नहि ते केवलमिन्द्रियग्राह्यत्वेन कारणानां सिद्धिः प्रमाणाभावात् सूक्ष्मा
91 दृश्यन्ते पार्थिवपरमाणूनामनेकत्वेन नीलादिरूपवत्ता । गन्धादिसंयुक्तत्वात् पार्थिवानामपि । शब्दैकगुणत्वमाकाशस्य श्रोत्रेन्द्रियस्य च
ग्राह्यतानियमात् । अतो न पार्थिवत्वमपि श्रोत्रस्य सिद्धम् इति चेत् न स्पर्शास्वादमिन्द्रियाणां कारणानि ग्राह्याणि
कानि इन्द्रियाणि पार्थिवं तस्मात् गन्धादिषु गन्धकत्वात् इन्द्रियेषु गन्धग्राहकत्वात् घ्राणं पार्थिवम् । आप्यं रसनं तद्धारा
त्मकानि इन्द्रियाणि पार्थिवमेव इत्थं गन्धव्यञ्जकं घ्राणं च गन्धस्य ग्राहकं तस्मात् पार्थिवं घ्राणम् आप्यं रसनं तैजसं चक्षुरित्येव
मन्यत इति किं पुनः नवेत्याह । तथा कृष्णादिनाऽस्ति मधुरं कारणेषु च पार्थिवादिषु द्रव्यरूपत्वात् पार्थिवमपि श्रोत्रं तेजो
वारि मरीच्यादयो ग्राह्याः एव महतः । ततः शिरस्था नासाद्यवयवा उपादानेन । एकेकस्मिन् इन्द्रिये एकस्य कारणस्य कारणं तथा

मृगें. गुणाभिहितं परिणामस्तेन गृह्णाति तमनेनयाक्ता अपि सर्वः । यदीन्द्रियं तत्कारणगुणसमानजातीयं द्रव्यं तद्गुणं च गृह्णाति यानतरानी
२२ विषयनियमः प्रकृतिनियमगमकश्चाते । यावता इन्द्रियं नगणिन गुणं च गृह्णाति । तस्मान्नियमार्थं तथा प्रकृतिगमक
92 त्वमसाणगुणत्वं । अथ किं नरूपेन यथा भिसाद्दत्वगिन्द्रियमिस्यादि । तथा हि त्वगिन्द्रियं शुक्लस्य सकारणगुणोपलब्धौ तद्गुण
नेसपरगुणं न स्यात् । तदागमेद्वतैन तस्रात्तेन गृह्णाति यावत्सकारणगुणान्तरात्वेन तावत्रूकगृहणाना पृथिव्यादिभेदेन सामर्थ्यानां गृ
हीतं न कथं विषयनियमसिद्धिः । तथा हि घ्राणेन्द्रियं तेजोद्रव्यं पृथिवीद्रव्यं न भिन्नसंगृह्णाति । चेतस्व साहकारिद्रव्य
तामवेत । न चास्मात्ति इत्यमतत्परेणोक्ते । तेन मतेनानुपपत्तमानं । किं च येनोपलभ्यते योर्थः स तत्सार्थस्यकारणानं
नामनपिकर्माहितपंच्यमतनमततिः । भवतस्तेषेनेन्द्रियेणाणो गन्धाद्याश्रयः पृथिव्यादिरुपलभ्यते सपृथिव्यादिस्तस्य राम.
कारणमित्यनुपगमः । तथा च सति भूतेषु तद्गुणो घेयचरे इयम्भाः प्रतीतयः स्युः । कर्मसामान्यसमवायादिन इव भोग २२

तोऽमन्त्रवद्द्वर्णितं । नचतत्रात्मकामनाऽस्ति । तस्मात्कर्मारिष्टेर्थं हविर्णां नयामं ऽऊर्म्मं च स्वेच्छकतं स्नेनमसौ निकल्ताच्च निपमे
कर्मसामान्यपो: स्कन्देच्छमोत्तु स्वपोनसु: समवायेवदेहिना । मिति । सेपं चक्रान्ति निपमगमकेविच्छप निपमेण्णोऽङ्गप
92 मात्तो निष्फला । क्रोशपंचपाचसमते । तस्माद्धविषणां मर्दिहविषणाणां चमवरमिमतशाद्यशाहकनियमास्ममताच्च स्तिमा
दिपञ्चक्रान्तिनिपमसि हिरिमाहृकारीकाणेवेदं हविषां निस्त्रिद्वा । अभ्युगम्यापि ब्रूमः । कामं सर्वधर्मविशिष्टत्वेऽशक्तवर्गावमा
सकं । नामासंधविशिष्टतद्भूतकेनविकार्यते । न हह श्राव स्यन्देवानां स्वपन्यवकिं कृतं । श्रामं शक्तौ निनातोऽधेश संकेना
पि स्नुना । निपतविषयतेप्य माणामिदं नावकल्पकामपृष्टेव्यावत्ते । पदिकार्णं अविशिष्टेन मोभागः शक्तवर्णं स्पोस
नेकविश्वस्य शक्त्स्य घोनकः । तत्रोऽसारं ध्यादिरिक्तिद्वाविनत्वरव्या विधत्वाऽऽक्षुपत्तौ । केनन स्कृहणं निवार्यते । श्रूयाचादृष्टेष्टरु
मार्थप्रदं कर्माऽवमत्ति । येन स्त्रोत्र नमो मागएवशाक्तवर्णाव भामसकोननामासंधारिरिति निपमः । नर्हि तदपीतितपा

मृ॰ ८३ (९३)

प्यमन्येति स्वात्मनि नते पितपालाभ्युपगमस्यकाहततिः। तत्र हि हि किं कृतं कोवाय कोनातः। अत्रो इंका। किं ते मतप्यदृष्टावत्स्वे
तस्यकोहेषत्वर्थः। अन्यथाह्यातोयेनेत्रीविंशप्राजादिवाघेषामतमपि स्वात्मनामार्थं अमन्निकर्षस्थमपिशान्तेन दास्य
अंशाणां छिद्रेणा किं केनापि रस्मनाद्वाराचोरेण शमतलाञ्छं देवग्रहस्था। नीतिप्राकाण्ड्यादिति। एतत्स्वेनाक्रमवधुमृत्युपपन्नोप
त्यपि वधुक्रिगमिकानतं भवति तन्त्र। पूतागमोपि महाकात्यनीति उपदेशा। मितार्थाशमतार्थस्य ज्ञापकमिति
त्यः। अस्मवधुक्रिकोपि वक्तव्यमिति महागमो। के: प्रतीति वगमो निर्णायः कृतस्था हा। मितार्थादिति। पस्माल्लिङ्गमापे
क्षत्वेन प्रामितार्थात्वमानात्मर्वदर्शितानसागम रूपप्रापरिमितार्थत्वेनत्पापत्तमित्यागमविदः। मानात्मो भूतप
वकमिति पवुपकोरतेन हि शेषपितुमाह। योमपभं तन्नाम्रवुभूमपोभूतंपचकं। शाशाघेकोत्तरप्रणामवकाशादि हिनि। प्पम
मत। भूनतवलनलावखात्वावेति गुणाः। शब्दशब्दोविशुद्धोमिश्रमतर्गमि पतितात्मगः। आकाशोवायुरग्निर्जलं ८३

थिवीति भूतपंचकं । एतेष्वेव शब्दाद्येकोत्तरगुणं शब्दाद्येकोत्तरगुणा यस्मात्तेरेवं । तेन शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो
वायुः । शब्दस्पर्शरूपगुणोग्निः । शब्दस्पर्शरूपरसगुणं जलं । शब्दादिपंचगुणा पृथिवीति वक्ष्यमाणा आकाशादिशब्दैने
पुंस्केवेन ह्रेपं । एतेषामाद्यादिषु गुणाः । शब्दाक्तेधूमनैनत्वलना घ्राणेन्द्रियेनः । पतः शब्दकशब्दकादिशब्दश्रोत्रोपेण कंपनादेर
93 कः । धकमधक मादिशब्दो ग्नौ ज्वलनेन स्वपानि । एवं च छलच्छलादिशब्दो भमिव हनेन च ऊपवडादिशब्दाम्भक्ष्वप
थिव्यां खरत्वे कथयन्ति । एतेषां शब्दाः एतेषां परस्परसंहतिवशाद्भुत्वाः । योग्निश्चाकाशो मवर्णसमाना स्पर्शतिशब्दाङ्गा
पंताति । सवर्णाश्चतिशब्दाणामवेता निशेषः । तदुक्तं भोगकारिकासु । शब्दस्तनइर्ध्यनानिनः शब्दभूतचतुष्टये । इति श
ब्दकसंघातो नभस्येवोदितो बुधैरिति । अतश्चाकाशादिशब्दानि मरिति भूतपंचकस्य समानामनपाहिशब्दोषणाश्चक्तं तदाह
माह । भूतेनकाशदानंतराक्तिसंप्रहधाराणाः । वायुर्वो मरुता गाव्रधरागीनां नवष्टम्नपः । भूहोविरचनं । वापोर्शेत्रिःय

मृगे· २८

(94)

वकाशस्यास्य स्वरसस्य सदातनं व्योम्नो व्यापारः। प्रक्लिः पाकः तेन नभः। संग्रहोऽस्त्वेवं मोऽस्मसां। धारणां वृत्तिर्धरण्याः। स्वतन्त्रनिर्देशो
षिकल्प्यापपाश्वपणाति। शब्दः श्रवणमात्रेति तत्त्वोपलब्धिः। श्रुत्वेते भगवन्के विश्लेषभूतगुणाः कथं। भोभगवन्न्य
तो भेदो हेतुसंघाते न त्वस्त्रोपलभात्तत्त्वगुणारसाकाशगुण एव शब्दः वृउपपद्यते। अथाश्रयावस्वोपलब्धेर्नस्पर्शगाह्य सो
गुणाः स्पर्शः। यतस्त्वकणय मप्पर्शं भूतगुणा उच्यते। उच्यते काऽत्र प्रयत्नाकाशे कथयमात्र तद्गुणः। परेश्वाशाश्रया
न व निर्णीतावभत्तो वृणां। श्रोश्रयाद्रस्वोपलब्धित इति यदुक्तं तत्र काऽयत्र परिघवणाकाशश्रयभिमतं तत्र गुण
स्यान्यत्रेवेति कथं। अप्रमाण पः। तथ्हि माकाशाप्रामर्शः। तद्गुणः स्वश्रोत्राकाशउपलभ्यमानः कथमन्यत्रेत्युच्य
ते। यत्परेश्वाश्रयादिन्द्रियमभिमतं। न तद्युक्तं। यत्र युक्तमवः शुसां मंवंधीनिस्त्वापकः। शब्दाश्रय एव शब्दउपलभ्यते। राम· २८
तथाहि रहमुत्र जेशब्दः हवीणा पाशा शृत्र निबधीनि। कदाचित्कर्णमूले पिनद्धिहस्त यमजसे। श्रोत्रं न्यवस्ताप्य

रिणामो त्वकाशनिः। अथ एवमस्मे कदाचित्करणीभूतेपि संविद्भवतीति। किं चान्तः। किमेतावता आकाशैकगुणत्वे
शब्दस्य सिद्ध्यति श्रोत्रेन्द्रियवद्वीचीतरंगन्यासामपिदिशि शब्दपरिणामा तच्छ्रोत्रमिकटेपि कदाचिदुपलंभोस्तु। नैवं तो
व ताकाचित्क्षतिः। नैवं यत्नात्मागमव्याहतो हेतवो र्थंगमयंतिहेत्वाभासत्वात्। यथा मेध्यं नरशिरःकपालं शुचित्वान्ना
९५ प्राजनकोप्रितु स्तत्वाद्धिमाद्येनदाहृ। आगमाव्याहतविहतादेतवो नार्थसाधकाः। कालात्ययापदिष्टत्वादिति माषपवि
दोविद्रः। यथा ग्रमेनरतिपंचवहिशाद्धोपाम्मिलाहिताघतस्य हेतोः सार्थगद्धिहिंशोषगुणत्वाउभवात्मके नपेषां बाधः संभवति
ते हेतवः कालात्ययापदिष्टत्वान्नार्थसाधका भवंती ति। मायविदो मन्यंते। परिचाणग्राह्यन्त्वोपल्लद्रव्यकाशगुणत्वे
शब्दस्यानेनदृशान्नाग्मापिविह्नितमेव। इहमपिवसज्ञातरस्तयः। किंतर्हि माहृ। गन्धो ग्रहणधर्मो गुणः। येनकेनक
पुष्पादेर्वैकल्प्येण्यपलभ्यते। यथा घ्राणेन्द्रियोपलव्धेर्गन्धोधाकाशगुणत्वे स्पवरणस्थितो। यतः केतकीचंपककस्तूमाद्

मू.गो. विप्रकृष्टत्वेपि घ्राणभूपतेर्गंधो स्पर्शवत्त्वे तेजोगमेनवायोर्यावायूनामाकाशाच्छ्रवणात्मनोपलब्धेरित्यस्य हेतोर्हेत
९५ वात्वमिति तात्पर्यं। अथ हेत्वन्तरं रूपगुणविशेषानाह। इति पंचमहाभूतानां स्पर्शोभूतत्वे रूपे। श्रोत्रोत्वे लोमही
(95) वाघो: शीतोष्णोनारितेजसो:। पाकजस्योनलेषु स्पर्शो नितो गुरु क्षेत्रायनेकधा। रूपं त्रिषु सितोप: समधुर: पार्थिवःशि
तोथ च नितातवप्रसमि: तमभिव्यक्ततागुर्वे:। इत्यनपाकपाकजन्यत्वात् पंचस्त्वभूतेषु पंचशब्द:। एषु वेगकाशवर्जितेषु रा:
नेत्रमध्यां वायो त्वाशीतोष्णा:। स्वेमसि शीतलएव। तेजस्युष्णएव। रूपं त्रिषु क्षिति। शुक्लमप्सु तेजस्येव। तत्रापो भास्वरं च
शीमं। नलेषु स्कं। क्षितौ शुक्लाद्यनेकविधं। रस: क्षितौ समसो:। तथाप्यंभसि मधुर:। क्षितौ कटुम्ललवणतिक्तम
कारकषाया:। गंध: पृथिव्यां सुरभ्यसुरभिरूपो द्विविध:। अथ पंचैषां भूतानां शरीरमत्रिविधत्वं। तथाचैतद्
हि स्थि मांसकेशनखद्रुतं त्वक्स्नायुनाडीना:। मूत्रपक्वकफलेद्धरक्तादीनामिष्टितं। हृदिपक्वोद्दशा: पित्तेनजलद्धर्मणो राम. ९५

नात्मावाणारिशुन्निभेदेन नमलास्तुकपववते। गर्भत्वात्तदुपंगोणा विनमलाप्मनारिषु। अत्र स्थितिमां माहेशृथ्यवीमोनिके
शारीरवास्थिता। सूत्रकाकारोहीमलं। हृत्वेरशेषकौणा कारिकापापा मत्रपानेयुनमोऽर्पितम्न त्वाम्मिन्नहृशोऽपि नैव तत् स्थितं।
तदुर्मरुत्रीना। रितस्येके कश्मिन्नो न्यो। तच हरितदुर्मसोपापसप कौ न तद्दुर्मस्यपाकस्पदृशोः प्रकाशस्यापि नैव संतापो
न्मला रैकएवलं मातेनः सत्रिविवृष्टंणाणापानादिरूपभिन्नेदेनगावर्णयावस्थाना स्थितः तेषां चतवोक्तमेवेति वक्ताप्नो
तारं महाम्नं शुनिस्मारपति। पदुक्तं प्राक्। इति: श्रुणपवनेनामयतन्त्रीवन्नमुत्पानरति। सर्वमिह वनानी घ्राफाशंगर्वद्
त्वनुषंगेणोमहं कारव्यापारानुषंगात्स्थितं। इदानीं ततः कलादिक्षितिपर्यन्ततत्त्वजातं सूक्ष्मदेहाख्यं मकलेन वक्तुमाह। य
पोक्तारिभदश्वांतमेनरत्वार्थसाधनं। सत्याभिविपतं भोगमेदतोयुवशीपते। चयोजयति क्रियाशक्त्यातेनेनलु
मोसमिनिपपोकीकला। तद्धरिद्विन्नेतेचैत तत्त्वर्थसम्पर्थसाधनमेकेकस्यात्मनो नियतमसाधारणं। भोगमेदास

श्रि

मृगें. त्रीपते साधारणत्वे भोगभेदानुपपत्तेः। न तु भोगभेदे कर्मणो निमित्तत्वमिष्टं कं। अतो। किं तु नसाहाना तत्राणितत्वात्पर्यणा नय
९६ द्वि..र्मक्तन्तस्तत्त्वशरीरभेदस्त द्वैदस्तत्तद्भोगवैचित्र्यमित्याह। ष : तद्भोगभेदः। कर्मिनानाह्य गारि भेदभिन्नः स्थूलशरीरैर्वैचि
त्र्यं विना न भवेत्। तस्मादपि कर्मण एव देहवैचित्र्यमिति नकश्चिद्दोषः। एतच्च सूक्ष्मशरीरं सर्वतोऽपगणपदहेतुं तेनसमाहार्द्दसर्वगं। भि
96 न्नजातीयमनपेक्ष्य फलं दातुं न वक्ता च न। एवं च तत्सर्वगं विभुस्मा तत्त्वर्वनपेक्षणमपेक्षणे नश्यसमाहार्द्दभेदेन। न चैवं तापाव ता
दृश्विदेकदेशपवेन दृष्टेः। कर्मफलोपभोगलक्षणाः सतृणाद्यभिन्नजातीयमनेकफलादिस्थमुद्भूतमपि वै तद्वाणां
गवत्फलवदेकफलं। यथा भिन्नकारणजन्यत्वेऽपि तद्वदन्हिवत्सादिस्वल्पकर्मणो निवृत्तिलक्षणे कार्थसाधकमेवं तस्माद्दे
महरदं कारकल्पाधुद्रवमप्येन कर्मोपभोगफलेत्वयं। अथ यथाख्यातार्थोपसंहारायै कारणान्तरोपक्रमायैव श्लोकः। राम
दस्यानित्याहिकमिदं वपुरास्मनेऽस्ति न संगमात्मदेहदेहनगर्भ विवर्तितेशात। नैतावतान्यथिनिमिभोवनतत्तलपद्मि मायारहह ९६

विषयाननुस्मरन्नपि वसेत् । इत्याभिप्रायस्यासंभवात् जीवो नित्यात्मा इत्यत्र यथा भोग्यं कर्मस्यानित्यत्वात् इत्यं च दुर्लभतानां वैपाकिमिति
शेषः । कीदृशो । चिन्मात्रस्वरूपस्तत्त्वविज्ञेयो विशेषदृष्ट्या तन्मनसा विशुद्धमनाः स्वैरदृष्टिमान् [illegible] स्यार्थः । गत्वेत्यपापान्तकर्मविव
९६ र्जितं तं तत्स्थालमिति तगत्तत्वगर्भविवर्जितः । एतावता तत्वपाणिमिति तिष्ठत्येवोपायाश्रयपत्तां भोगत्वतत्त्वपद्धिः । व्रत्यो । किमर्थमि
त्याह । श्रापादेहत्वविषयान्स्मरणात् । महाभाराराधाराधो भोगित्वोदेहत्तस्य पानैव पिकोऽनुस्मरणः । स्वकं देनाद्युपभोग
सत्वः । नेदृशो । पद्मा । श्राशा स्थाश्रपोदेहाः । स्थूलात्मतत्वदुःखजनाः । विषयाइंद्रियार्थास्तेषामनुस्मरणापोऽसन्नात्मभोगवत्त
त्वपद्धिः । वत्स्ये । यतत्सन्तत्वच्युतेतत्ताचाश्रयत्वापीदृशैव चित्तभोगदेवविश्वतद्दोहाणामवश्यं ज्ञेयं । यतद्देशेतत्र । मिश्र
महाविद्याकं ठात्मजमहेनापणाकं यश्वरचितापांशुंगं दृष्टत्वान्वकृत्वाण । दिकार्थविनाशयकरणां द्वारले श्रयोकार्थय
मिद्यार्थमित्याहिताभुवमादिवणीतंशाकत्तपकरणातप्रवित्तेश्यंयवपात्ततंशस्तो । ति । श्रयोकार्थशमिद्यार्थयवत्यादि

पाधारस्यदेहस्यविषयस्मरणं ... (marginal note)

तत्रोद्योगसाधना नितनवः शरीराणि करणानि इन्द्रियाणि · भुवनानि च तेषां सिद्धसाध्यस्थुं दृष्टा तस्या अवनं ... ८

बीजात्मना ४ ह

पृ०ं· विनिर्ममे । तास्वारोणोप्योणोनिमः कलादिभ्यो महेश्वरः । यथोक्तेसरुद्रात्मनां निरतिशयश्रेयः प्रतिबंधककर्मपाशप्रशमाय

६७ तत्रोद्योगसाधनतनुकरणभुवनसिसृक्षातो नेतरं महेश्वरो नेतेशनाथः उक्तसृष्टसा णो भोगलक्षणस्वार्थस्यकर्षेत्तसा

कल्पेनसिद्ध्यर्थनिष्पादनाय साधारणो भः कलादिभ्यः प्रकृतिभ्यो भुवनानि रचयांचक्रे । स्वना तेषां नद्योगभावेनातु स

97 निरीपठमनकार्यवाद्यकारणो कवच्छात्मना स्थितानां ध्रुवकस्थानपासकारणा रमिव्यक्तिः । तानि कालानलादी +

निकलान्तानि मंडलं । यो मायेति तितलतोभोगस्थाने प्रचलते । तानि च कालाग्निभुवनादीनि कल्पाभुवनानि

प्रतद्य भोगस्थानं तेतो सा । मंडलेयरमार्थवित्ः कथयंति । याक्वोक्तं सकलं भुवनजातं कलादि ... आयते

। नठमायातः । तस्याः श्रीमत्स्वायंभुवागवर्तितक्ष्मतेः । सवित्रेवेशवती ते ... ग्पत्ताम्पुगणप्रभो ग्पप्पसंचित्रवेशयतो एव-

यदाहे शिवाविनियतत्वसंगमयादसवित्रेवेशवती तपमोयत्तं चात्यमंगाकार्य । तत्तुंत्समाप्य ... भोग्यान हितत्कार्य ६७

... सिद्धुरेः य १

मायाऽ बीजरूपत्वात्

८

97 व्यतिरेकेणान्यस्य भोग्यस्यासंभवात् । किं विद्येशा अपि तन्मोक्षे वस्तुतः असकलाः सन्तः । किं तत्कार्यं न ह्यत्र कल्पनतया वास्यै द्वि° १
तेः । तत्र स्यभोग्येन तत्त्वेनाशक्तिमात्रेण परत्वात् न स्यात् इत्युक्तं । एवं तत्कुर्मितत्तेतुत्वेन विशेषणु क्षते शुद्धचक्रं नाम सन्निवेशविशिष्टत्वे
विनाशुद्धत्वेन तत्त्वयोगान्मायातत्त्वस्यापि सन्निवेशवत्त्वं प्रसक्तमित्याह । मायायामपि पर्वतेऽगहने शास्त्रप्रोक्तयेन्मः । ततश्च ह्यं
श्रवेशत्वाणां सर्वतन्त्रोतिमतत्वे । निमत्तत्वापकत्वाद्विश्ववाणानां समीपते । इति गुहारिपद्मगर्भं मूर्त्तिवलयथा मेतु । पृथ्वीपि
मायातत्त्वे मंडलेश्वरगहनेश्वरादयो रुद्रा भुवनाधिवासिनः पद्येतेयदहानि भुवनेनोधिपो मंडले गहने शास्त्र सर्वगताः +
माया विकारिणो रुद्रा मंडलाधिपतीश्वरास्तः । इति शास्त्रेपिनतत्त्वशुद्धिर्मायानतत्त्वत्वेन पद्यापि कियाया देयिधा
स्यते । तथापि नेतन्नस्याः सन्निवेशविशिष्टता मायारूपतेति । किं तत्ता नितनतत्त्वस्थितेनोक्तानि भुवनानि तत्र निवासिन
श्च मंडलेश्वरादिस्वसर्वतन्त्रेनस्तत्कार्यभूतानाः कलायामस्तके तेपां । तत्त्वास्फुरणामायापाशः पद्यमायाख्यैः कलात

मंडलेशानि श्वाः गहनेश्वराश्चान्निनाः ४

गं॰ ९८ (98)

मूर्ध्न्येतत्सर्वं स्थितमित्यर्थः। कुतएतद्धारणत इत्याह। निष्पत्तव्यापकत्वादिना स्थितो नित्यत्वं व्यापकत्वं चास्या यत्तु पणादि
तमागमेषु श्रूयते। यदि त्वत्र भुवनगर्भत्वमस्याः स्त्रहासन्निवेशादतो स्यास्तथा चमति ग्रथा॥ मकाकितम्याव भयोतत्रवापि देवमा
ह। हृत्पंगरदास्या स्थिरधस्मात्कारणात् हृष्टं इत्यमाने च पुरश्चाका। गास्थितद्रोग्यतेमजि मूर्तिपलयधर्मिन हृष्टं। अप्रमास्त्र मस्त्रिरेशरैं
तिभुवनानिगर्भस्थिताति भो स्यत्वं च यदिमाहा रंगा क्रियते तदा मूर्तत्वं विनश्वरत्वं च प्रसज्यतइति तत्कार्यसेवकलादेर्या॥ केन
पस्यभुवनयोगित्वेमतिनकश्चिद्दोषः। एवमेव च नापोमहामाया व्यापिगुरु इविधा पामपतु सर्वे व्यक्त्याह। शब्दाध्वनापि
मायायाः परमाः स्वतपः क्षेतो। येतस्या मपिपद्येते येषितत्क्षतिमत्सके। शुद्धेध्वनि परस्याः शुद्धविद्याप्यापा मायापार्थ देव
ः। तथा वोके श्रीमद्रौरवे। मायो परि महामाये ति। तच्छ्रुतो कारणीय ले ल्लेषिकारये षिक्कताल्लेपितत्कार्यं मूर्धिश्च मन्म एम॰
तेगापुक्कक्कमेणास्थिताश्चवगं तथा। इत्यन्तोमयत्वा हृष्टं केरेशव जिनोन्नस्ता इसपि ह्मारोध्वा यो तदतत्पुवन पमाणां च वकुं ९८

योन नवमांशे परमाणकारिकमेलवर्णयति ॥ नो विलोक्यते निर्धनत्वालाविशार्करोषिषां । नरशशुगण स्थानेन नीचस्था
98 नलग्रके । लिंगानुकाप योगे व मंगुलेननिग्रमंगुले : । नेरेवगणितं गणितं त्रिभुजतल ह्वस्वचिते । रंडो ह्वस्व तुषीनेषः । कोशलतनदि
मत्हृत्विके । हिक्रोशमाद्रगणभूति हिगणभूतिं वर्णोजने । कपालमर्द्र हेस्थेलान नवस्र गोउश्यपोमने : । आदित्यभार्या त्रिर्विर्ज्जा
लांतारावि हिंशानांसतो मनुष्यन मेप सूक्रोहश्यनेनरहरगुणीकृतान समाणं पुनरहगुणितनेकार्यपालतलीपे स्थाने कना
ग्रकेनाम समाणं भवति । उ लंबश्रीपतत्वते । अशनोपमाणनां समकापोपरा भवेत् । नकारेणुमलश्वात्वानतल समा जउ
चाते । अस्मेएव शकेरविवालापनेन हिपीपतेति । तेरष्टमि : कवोधेलिंसा । नहष्टकेन भूका । नामिरष्टाभिर्पवोलेयः । एव
ले मितिपवाश्केनांशं ॥ नत्रिमंगुणितेलेरेवगुणितेपाणि : । नरंगुलं नेरेव नष्टभिर्त्विगुणिते श्वनर्विंशतपंगुले गुणि
तं । सलवणाणि हृत्संभवति । वेदशश्यवनः संख्यालक्षफलानि पाणिनां चतुष्कोणलहि तेषुतः सतेषमाणं बोद्धव्यं ।

मृगें॰ धनुर्द्विगुणं दंडो दंडद्वि हस्तद्विगुणेन क्रोशः । क्रोशद्वयेन गव्यूतिः । ततद्वयं योजनं । एषां योजनानां अष्टाविंशकोटिविस्तृतं ब्रह्मां
१९४ डकपालं तस्य । तस्योर्ध्वं भगवान् कालाग्निरुद्रः । पञ्चाशत्कालाग्निरुद्राः कोटिरित्येवं लक्षणविशेषः । तदुपरि कोटिरूपं
कालाग्निरिति विख्यातः । सर्वांश्चर्ति भूतानां पश्चिमे तु स्वनेनैव । अपरे तु शतकोटि संहर्ता वोटिरितेषां भेदः । ततोऽग्निरु
११ द्रांशस्तानः । कालाग्नेः सौवर्णशृङ्गकोटिः । पञ्चशृङ्गस्थानं तत्कोटिषु महाविभ्राजमानं कनकप्रभः कालाग्नि
रित्युक्ति । पश्चिमाधःमे स्वर्णसंहर्ता व्यापारश्चतस्त्रः पञ्चाशत्तैरेकेन्द्रियैस्तैः सिद्धमहाध्वभिर्नो भूतानां ग्रासः । संज्ञायते
। तस्य तन्मात्रात्मा माला । वह्निनारसः कोटयः । योजनानां तदर्द्धं नष्टमः क्रोड्डः स्वरूपाः । यत्र स्थानात्कालात्रिंशकोटिविस्ता
रा धूमाः पञ्चक्रोधः सोऽह्नो घनो दारुणो रुद्रः सह । ततः शुद्धात्मपदिशत्रिंशल्लक्षकोटिका । तदन्तराणि द्वात्रिंशल्लक्षा तम
कालाग्निरुद्रात्मनां स्थाना नानिस्यातनानां हेतोर्निर्भितानां चथवा वधः । ततो नन्दना कपिला रुद्राद्यपि त्रिंशल्लक्ष एतेभ्यः नवानि १९५

ले ज्ञातिनः द्विजातिगाः द्वारिशनस्थितेभ्य एके कलहप्रमाणाः । एता निष्पापसंतापनं नाम पक्षतान्यपि वेष्टमात्र भुवनाधस्थ झटनेनैते
शेन । कानि तेनामभिर्वैते हि नरकाणि यो धर्मात्प्रेरवधांतशीतो ष्णसंतापजनकहेतुना: । कालसूत्राख्यो ह्येतेनाकाशगति
विख्याताः । अथ महानरकाणामष्टानां संज्ञाः । सृष्याः कालसूत्राख्येषु रौरवरौरवकाः । तेषां गाराम महारौरवः संताप
99 न इति येषु नेमवेत्येते सर्वे महत्वान्महारौरवाः ॥ रौरवो भस्त्रा अतिभयानकाः महारौरवसंपदं नाकम्भिना व्याख्यायते
गतं येषां महानरकसंज्ञा स्मृताः । अथ नरकराजाष्टके । लोहप्रलेपमांसादनिकृष्ट्या मनसो कुसाः । पुष्पादिशाल्मली
लोहवैतरण्यसिपत्रकाः । कुम्भीपाकनिरयाश्चेति नरकाः प्रकीर्तिताः । अथ लोहलेपेनाश्रितानां राज्ञे स्वो रुद्रराष्ट्रक
संहारयेते । लोहकुंभोपाविशेषश्च तत्पावेनरणी नदी । तामिस्रश्चांधतामिस्रः कुंभीपाकः सरोरवः । महापरान्तगोऽवीचार
नरान्येष्वो स्थानाः । अथैषां तु नरकाणां संतापनानां संख्यां कल्पितुमाह । एषां तु नरकेस्मादियोजनसंख्या । भवंति कोः

मृगें. रुपविंशतल्लक्षैर्लक्षैर्हिमोत्तमाचिंशद्योजनकोटयो लक्षाः पंचेति त्रयस्त्रिंशत्सुराणां सांतरालानां प्रमाणं । ततस्त्रिंशल्लक्षा
१०० णितलन्त्वाभूर्नवलक्षाणि कीमवनमणी मणीर्ईन पूर्वेणोर्ईन कोपनी । ततोनेनरंगे त्रिंशल्लक्ष हस्ताणि पोजनानां तलक्षा नवलक्ष
(100) प्रमाणाभूः पूर्वेणोर्ईन हेममणी श्वेतरत्नमणी । पीपधूल्लात्सु रत्नस्मा मृदंर्ईवार्ईमापसे । ततेदीत्रिंशतोमीकोनिर
पाणां पतितिहितः । कूष्मांडरुनिविष्टोतः । शलपार्थानल्लपुनिः करालवदन कूटो रत्नकोटयलोकनः । टंकपाणिल्ल
प्याभूतैर्भूतैर्भूपोमितावृतः । श्वेतंतल्लक्षाणानवलक्षाणि काभुवो हेमाद्यनारत्नोपपोमपः पृदः तस्पापंर्ईपार्थिवेन्द्र
ईतापसे । तत्रचामीषां पातुक्रोनां नारकाणां हाटकेशतोस्येशः कूष्मांडाख्यः करालवदनलादिविशेषणाविशिष्ट
त्पयाकिंधर्भूतैः पाशहस्त्रात्कृष्नकोटयात्रिपाद्वर्तुलगर्भाणि तारकताकलालोकनानि पस्मपदं । टंकः श्रायुक्तः पर एम.
शः । श्वेतलक्षत्रयद्वंर्धमधःमीपंवहेमयः । साहस्त्राः पद्मणाम्मध्याग्रफलहविकोशिकी । वसतोनवमारस्त्राः पातालम् १००

हृत्स्थिकौ । नरसांसमकंमड्डि: व्याप्तेणानालसमकं । कांचनमाय संवपस्तुरहूपत्नकं तानोनंतरामि यंवस्तुधराभूमिरष्टमी
यस्यां वपमास्थिताः पातालनिशिलास्ख्याता: षड्भूमयः सहस्त्रशमाणा: । अस्यास्तासां च पृथ्वंपाम ओमवामपथ्याससमनीभूमि
100 : । साविरामहा दश कल्पसकोटि त्र्यप्रमाणा । हेकोघावष्टाशीतिस्त्रलक्षाणि तथैव: । एतस्य भूमिपृष्ठके स्यात्तरालेवस
न्याघ्रहान्येकेकं नवमहस्त्रवप्रमाणकानिपोरमूर्ध्व वर्द्धिनीयावततिर्वस्समाणासहस्रपोजनवप्रमाणा कांचनास्य दहात्
केशाधिष्ठानेभूता ताद्दशसहस्रा । स्त्रांतां च पमतो नांतमर्कं नस्समपनालमित्तिर्विहृडिहके । तन्नामतो पिशितिनउ
च्यमाने निबोधमे । आमासेपाताला व्यंतिनतलं वगमस्तिमत । महातलंरसां कं चपातालं समये मुने । इत्ये नामतत्वा
धिपतीन्कथयति । सप्तस्वेतेषु वैतेयं दनुजेगणराक्षसा: । समसमसमा आनात्तानपापनिबोधमे । एकैकस्मिन्दैतेयं
हातानागारासमस्ते तेप्तसमसमकपिनातां सुखमानानुधारा दैत्या: शंकुकर्ण: पूर्वेच हाद: शिशुपालक: कंर्काबु

मृगें· कोट्टिरागणा सोचूह्नद्रमैर्वलिलया। रजितसत सेहैन्यमसकं। नागगनाट्टा काइवेषाः कुटिलकोचाहकिः कंवललेया। का
१·१ कोटकोयकालां गोदुर्ईर्गलसहकलया। कद्वोग्रणला निकाइवेषाः। अथ नागं वेसरोपक्रांतां त्हः समर्कं। पिकहेन्नोद्वि
तश्नृपमाख्योविकरानमः। करालोभीममतिन्द्रारः। पिंगलश्चैतिरासमाः। अथ पूहारकेशधुवनें। तेषामुपरिन्कः शेषपाता
लाधिपतीश्वराः। साह्हवेकांचनेधाममंडलेहारकेस्थितः। पंक्तवंतिथिपशाखेपताप्रतिविभूषणोः। रेत्सपह्नः सिग्द्वी
शललनालसितैः पदैः। तेषांपातालानामूर्ध्वे नरीश्वरो हारकेशः स्थितः। पंमगवतरानेअगुह्यकदेव नागोगनाः वि
द्रेः क्कतिपदैः क्कवंति। कोट्टरूपक्लाइत्याह। पताः सपताः किंभूतैः पदैः क्कवंतिपतिविभूषणोः। पतिर्ईनमध्यपि
लेवितनहूपापरिपाटी सेवभूषणांपेषांक्कतिपाहानांतैः गोसउषक्केश्वाटुमिराणधर्षतीत्यर्थः। किमर्थद्विपशाखे। मृगं·
पतक्लाः कामवशीकृताः। ततः कोट्टिराततश्चेनानाजनसमापृणा। द्वापरेलमारिद्वाशिनिधिमंडलमंदिताततो १·१ +

(101)

नैतं रं विविधजनासरागद्वेषमाणद्वीपजलनिधिवृंहैर्मूषितानघ। द्वीपानां प्रमाणं संतां चाह। जंबूप्लाककुशक्रौंच
शाल्मगोमेदपुष्कराः। लक्षादिद्विगुणा द्वीपाः क्षाराद्यब्धिमितावृताः। वक्ष्यमाणवल्लेक्षाद्याम्भोन्नरोन्नराद्द्विगुणा द्वि
गुणमानकः क्षाराद्वीपाद्द्विगुणवक्ष्यमाणकैः समुद्रैः परिवृता जंबूद्वीपात्समतः ततो द्विगुणमयी भूमिर्लोकालोक
101 स्तत्पर्वतः। तमः पाताण्डकोः कटाहस्तेनिभूतले। पञ्चाशत्कोटिमितः कांचनमयी लोकालोकस्ततो द्विः। तद्बहिस्तमः। तत
स्तदण्डगर्भोदरस्थो द्विरुत्कारो हस्ते स नेन तत्र भूतले। सप्तेते द्विभागे विस्तारो गात्रातात्रमिच्छ मुनिः प्रश्नपप्रच्छ। विश्वशैलसारद्वी
पवनोरध्यलक्षता। शक्यो भगवतो न कथोऽद्यापि विस्तृतः। न पिबन्तौ रवेश सर्वधरास्तरशिमि। निष्कात
सामाकर्षे भगवानेव नः। विविधनागमारुद्धा पोपवनानां वपेदितो भुवं विस्तरं श्रोत्रमिच्छामि। न पिकिल सकल
पतालदर्शीनि उपदेश। समामाभिवत्तोपयानोनन्तकालिसंघे नः स्ववर्णानि मिश्रेणावनिविशेषिकार्पणं स्तदंवयः। तर्जाषिणो द्वि ज

मृगे॰ अथ भुवनकोशशरीरकला । द्वीपान्तरीयनोत्तांसमृणुष्वैकायमानसः । इतः प्रामध्येयः हगमनात्मवित्मरेशाइतावा
१-२ प्यापते । वर्द्रापिधोत्रमिधास्य । भुवनकोशशरीरक्रमेण । जंबूद्वीपं स्थिते नाभिमलहृन्नेलतृमोनने । तत्रास्थिनापरिहृते
पाइत्नेन तावता । तावतेति लक्ष्येच मालोन । तत्प्रमध्ये स्थितः शैलराजो हिरण्मयः । निरक्तः नाभेमेरुप्राति मेरुः इ
१०२ तिविश्रुतः । तस्य चोपर्वताभिमाजो इस्व मेविनः कांचनमयः प्रतिरूताकर्ककांति मेरुः स्थितः । सषोडशसहस्राणि हि
तो विष्टो महीतला । तदूर्ध्वमनुत्रेतोलक्षेत्रे मूलेषोडशाविस्तृतः । समेरुर्ध्व मेरुः षोडशाषोजनसहस्राणि विष्टो महीतला
द्यामूर्ध्वपादुश्चतरशीतिषोजनसहस्रोन्नतिः । मूले च षोडशसहस्रविस्तारः । ऊर्ध्वतो द्वात्रिंशत्सहस्रविस्ताराभिको
नेद्दुगुणं । उक्तं च श्रीमत्स्यनन्ते । षोडशैव सहस्राणि ऊर्ध्वभागे प्रवेशितः । तामस्य मूले विस्तारस्याद्धूर्ध्वं द्विगुणास्तु मः । राम॰
सशरावाकृतिर्विमरुर्दवाग्रपोद्दिग्णाइति । त्रिभुणान्तेतो घमपवातुर्दैवपुर्वेद्रु । नेमपः कर्णिकाकाराणिर्गतादिशिसम १२
पृ२

नयः॥ एकादशसहस्राणि नवतुसाहस्रिकोपरि ॥ नेमिर्णाम जलकोपांते लोकपालसमाश्रया ॥ चक्रवाटेति तामाहुः सर्वा विषभा
वनी ॥ अथ मेरोः स्वोच्छ्रायपरिणाहेन पंचविंशतिसहस्रात्मकेनांतरं येषां तेषु नयाविधेषून्नरं चतुःसहस्रविस्तृदेषु पर्वतसभागमे
102 षिषु करकाकारः हेतुद्वीमालिस्रो नेमपोमेखलानिर्गताः ॥ तद्वेवेषु त्रिषुत्थानेषु चतुर्द्दतरशोपंति ॥ एकादशसह
स्रोत्यादिना ॥ एकाश्चायाशसहस्रवपमाणा हि नीयामन्तुसाहस्रिका चतुर्दशसहस्रा चतुर्द्दतो क्षेत्रत्तौ पाष्टादशस
हस्रविस्तृता ॥ ता नेमिर्णामस्तकसमीपे लोकपालाश्रयभूता यानेकरत्नप्रभाभासुरं चक्रवाटोख्या आगमज्ञाश्चाहुः ॥ ए
वं च याग्रकचतुरशीतियोजनसहस्रोच्छ्रायसमेरोः पर्वतपंचकमतिसहस्रमानके ॥ कर कत्र पंचदशनवसहस्रोत्रतमेके क
स्यात्रिसहस्रमानकतमित्यागमः ॥ सिद्धांतर्सर्व महतां तदधः पर्वतस्थितिः ॥ चक्रवाटाधस्थिते भूक्षेत्रत्रिषु पर्वतस्थिते द्वारी
नामासारं ॥ तानु चक्रवाटाद्याऽऽऊर्ध्वमेखलातस्सामरात्पुरंगेषु पीठो समवास्थिताः ॥ सा पारिशेषं द्वस्त्वोनां नाम ततता

पे॰ पुरा॥ वह्नौ लिङ्गो पवती वह्नितुल्यमूर्तनिषेविता॥ गोपुरं पुरद्वारम्। ला वह्नितुल्यैः स्वात्मरूपप्रभाभिर्मूर्तिः सेविता॥ मूर्त्तोः सेव्यमानी कुण्डली हृत्प्रादि॰ २

मृगे॰ त्रिकोणपत्तन। स्पष्टः श्लोकः। नानारत्नप्रभाजालमण्डला लंकृताहरेः। सिद्धमाधमकल्पद्रुशारसकम्पपुरमगावती। विविधरत्नकांतिक

१-३ लापपरिवेषभूषिता। सद्वादिहेविता हेमवस्त्रतला सा च्या सिंहस्था मगन्यमारव्या पुरी रुक्मीन्नमणिगाधाय हेमशाकारमंडला। काल

पाशपितृव्याधिषेतमारिनिषेविता। कालपाशादिकष्टाः तन्नेतापमशाकारसमूहाः संपमनीनाम दक्षिणा सा शिशिपाम्पु

103 री। माणि नाम मनुगण हनेकलोकहतपदे हहरूसा नो विशिष्टदेवताधिष्ठानः। सा च देवतायेन पतिना समापन्न भावितस्काम्यफ

लानि। कुस्माहैत्यपतेर्मृतो धीमदहैत्यसेविता। नीलात्मप्रभाजालविता नवरत्नभूषणा वैडूर्ये इन्द्रनीलप्रभापुंजबद्धिर्विताप्रे

षेर्भूषिता पममरावरश्मि तवर्णा दैत्यकुष्ठाकृष्टोरव्या नि र्कैते : पुरी॥ शुद्धस्फटिकोपलनिर्मिता पांडुरा धोयमे

यीरः सेविता माग्निशामभिः। शुद्धवती नाम वरुणस्य नगरी स्फटिकशिलाविरचिता नामकारकूर्मादिसेविता म्बेना च रु रा॰

पैरहिः शोभते। वायोर्गन्धवती तुंगध्वजपीतध्वजाकुला। चलकुन्तकरंतु शास्वर्वरत्नविनिर्मिता। कौबेरैः पीतस्वर्ध्वजैर्युक्ता १-२

विचित्ररत्नविरचिता नाम सर्वभूतनिषेविता वायोऽष्टपुरी गंधवती नाम । महोदयावृंदमसःस्वे नाम कारिनिर्मिता । हिमसं
धलकता नाम निधेर्दूर्वरैर्मगिरिसिंघे: । सोमस्योदीच्यां महोदयाख्यापुरी रत्नशुक्तामुक्तादिनिर्मिता । ऐशान्यां स्थितश्रूणां स्वेद्रकानदं
यशोवतीचयज्ञस्थलानां द्रलक्ष्मीवालोकपाद्धिष्ठिति सिर्भवने: शोभिते । जलव्यालटरुरत्नसारमपशोभिता: पुरीपयोवती
सर्वरत्नमालाद्र्रलोपिता । नलनातनीपे नारूपाद्वयौ कामपालेश्वेन । अतएव तथा विषमकलजगद्दीर्धि विनाशायशोभित
103 ईशाननाथस्य सर्वरत्नविनिर्मिता रुद्रैः सेविता च यशोवती नाम पुरी । इति सर्वतेजः सप्तदश कवारा द्विवेस्मृता: । उर्ध्वे
ष्ठावनि लोकनपारिजाततोजोहरणा: । देवता विनिर्मिता लोकपालचक्रानुवर्तिनो भूतपेशगरुत्मे ना गीयंते कविभि: । हि
तो । सर्वपापभृतनोसंबंधिसर्वं ग्रहलीति सर्वलोकावत्र कस्या वक्रवारा द्वैननवसंहता । अकेन पिता गाः । लोकपालचक्रा
नुवर्तिना मिन्द्राया राधकानां भूतपेश्वरपापस्वर्गहत्येता: पूर्वै: कविभिर्गीयंते । पारिजात: सर्वद्रुमविशेष: । न तस्य समा

मृगें॰ जोऽहमात्तेन मनोरमत्वमासां पुष्कं। अथ ब्रह्मणः पुरीवर्णने शमहत्वा। तिपोनमानां स्वर्गप्रवः मध्ये मनोवती नाम पुरी लोके
१०४ शाखेदिता। पापकारिणां गम्या नैवेर्षिणं मार्गीमहः श्रियः। सावित्र्या सार्द्धमानेव स्वर्गकामा निविर्जिता। महः श्रिये निते नो
लाभ्या। स्वर्गकामाः स्वर्गकामाः। तेषां ततः प्रवृत्तिनिवृत्ती इति स्वर्गकामवर्जिनी। तमतत एव तेजोऽतिशयपोगात ब्रह्म
104 पदं प्राप्नोति हे तत्र ब्रह्म सावित्र्या सार्द्धमानेव। तस्याग्रे पात्रके देवा मुनयश्च महोजसः। महायोगीश्वरैस्सिद्धैः पमाद्यैर्भूतवे
ष्टितं। तस्या महत्त्वलवलादेव महर्षयश्च महान्तो योगिनामपि ध्येयं विज्ञातारं क्लिष्टार्थं यमनियमादिभिस्तपोऽतनैत्सेवंते।
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः शौचसंतोषार्जवस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः। तदीशमागतस्या
हैः संगमादित्यसन्निभं। यत्न तत्त्वो निष्कामिनां महूः महायशसः पतेः स्थिथं। तस्या ब्रह्मपुर्याः ऐशान्यां दिशि तं मेरोः शृंगम गम
निरीमं परमेश्वरास्येशं जो निष्कारवं। तस्य मातुः पृष्ठे मेषुरत्नविजेषु संस्थिताः। कंसनंदिमहाकालगणेशादिगणोऽस्वाः १०४

104 ।मूर्द्ध्नि द्वात्रिंशत्सहस्राणं विपुलो विहितः। हद्राप्तनगेणोर्न्नदंश्चसाधेश्च सेतोन्नमे:। तस्याक्रोञ्जिकस्य समभूभागे पुष्करूशनामं
दृशिवनतत्वाधोवसमाणाता द्रवणात्के द्वन्द्री शाद्रपोगणोस्त्वितः। गिरिकृतवैद्यद्वारीनां विनेतः। सासा उद्गवतः स्थानमने
कसंख्येकरदेवैस्साधैश्चदेवैः सेवितः। तस्मिन्मेरावभोस्वाल्नेर्दिकपभूषणा गहिताः। तत्र षष्टिनि नवद्वीपे वर्षाण्यस्मिन्विपो
यमे। इत्यं मेरुरुक्तः। अस्याभोऽदृसमाणविष्कम्भशैलास्त्वतार:। प्राच्यादिदिक्षुपेष्ठिताः। तद्वर्जितानि वर्षाणि नवास्मि
न्जंबूद्वीपे वर्षाख्याः। नवविभागाद्री स्याकराद्द्र। निषधो हेमकूटश्च हिमवांश्च बलोत्तमाः। मेरोर्दक्षिणतो नीलः श्वेतः शृङ्गी
गा ति वामतः। सहस्रद्वयविष्कंभाः रज्ञोन्नतेयानवोनराः। यामाय ताः सपर्वाणः समुद्रान्तिकोटयः। मेरोर्दक्षिणादिग्भा
गे निषधहेमकूटहिमवन्तः। उत्तरे नीलश्वेतशृङ्गवराख्या विभागाचलाः। एते द्वीपोऽत्र नवसहस्रविष्कंभाः सहस्रोच्छ्रायाः। न
वसहस्रदैर्घ्यानाः प्राक्पश्चिमदिग्वर्तिनो रत्नप्रपर्णताः। सपर्वाणस्तैरिति। स्तु शोभमाना निपर्वाणि वसमाणानां तस्य

मृगी० निवर्षाणि पृथक्॥ तत्रेलावृतविष्कंभौ माल्यवद्गंधमादनौ। पार्श्वयोर्नीलनिषधावायतौ यौ मेरुमालावंतौ तौ निषधादिशैलमानोर्द्दनरहि
२०५ तविस्तारौ समृद्धविस्तारावितिपावन। इलावृतोत्तरे नीलमेरुतः श्याखाश्रतो याचमाल्यवदंगमादनौ तावेदंताण वितिपावरेख
105 चतुर्द्दिशाद्रिस्थितनिषधादिशैलवर्षावृतशिष्टं चतुर्दिशंत्तद्द्वारणाभमंतरेलावृतोत्तरदिशो स्तावत्प्रमाणापेवानयोर्मध्यमि
त्यर्थः। तद्देवविभागाचलैः परिच्छिन्नमाद्याप्यान्माल्यवदनश्चा यांगंधमादनशैलतः। इलावृतनीलगिरेर्पश्चिमतो निषधाद्दुद म
क्। माल्यवतोद्इः पश्चिमदिशिभागे गंधमादनाद्इः प्राक्। नीलगिरेर्दक्षिणतो निषधाद्दुन्नरे वर्लाशृते वर्षजंबूद्वीपमध्यस्थं भद्राश्वं
माल्यवत्प्राच्यां वर्षं भद्रं जनाकुलं। केतुमालं प्रतीच्यां गंधमादनात्। माल्यवतः प्राग्भद्राश्वं वर्षं गंधमादनात्प्रत
क् शोभनक्रूहे केतुमालनाम। निषधाद्धरिवर्षं पद्याम्यतो हेमकूटतः। नाम्ना किंपुरुषं ख्यातं भारतं हिमवाद्रिरः। रम्यका पाम०
ख्यं श्वेतं नीलाद्धिरण्मयं श्वेतपर्वतात्। पदुत्तरं गवतः कुरुवर्षं तदुपर्वतत्विष्कंभशैलाश्च तावो मेरोः। स्थूपाविद्धमाल २०५

105

तार्द्धविस्तारः क्रमात्तेषां पूर्वेण मंदरः। श्वेतो हरिद्रावर्णाभो याम्यतो गंधमादनः शंखवर्णो विपुलो नीलः सुपार्श्वः सौम्यतो नाक
गाः। सहस्रयोजनोच्छ्रायास्तेषु कल्पद्रुमाः स्थिताः। कदंबजंबाश्वत्थन्यग्रोधा वानरंतिकाः। मेरोर्द्दर्ग्ये श्वेतपीतनीला
रुणा वर्णाः। आद्या आसिदित्थं मंदरगंधमादनविपुलसुपार्श्वाख्या विष्कंभाः पंचाशत्सहस्रोच्छ्रायाः सहस्रशः। येषु योजनसह
स्रोन्नतपः कदंबजंबाश्वत्थवटकल्पपादपाः स्थिताः। जंबूफलरसोद्भूता मेरुं पर्येति निम्नगा। विवेश मूलमेकास्य कनक
कसत्तां मही। तां पीत्वा पक्षिसर्पा विमृगशाखामृगादयः। वभूवुः कांचनाये न सत्ता लसत्कां कृतालवाः। पर्येत्य प्रद
क्षिणं कृत्वा विशत्येति मेरोः। शाखामृगा वानराः। आदित्यग्रहतो नगजाम्ब्वाह्वयः। द्वीपकेतोश्च जंबूः कल्पशाखिवृक्षसत्त्वापि
श्रयाः भानिरापानयातं जंबूद्वीपमिदं ततः। द्वीपानां केतुर्ध्वजो द्वीपकेतुः। अथ विष्कंभशैलानां महांतं सुपवनानि वोच्यते। तत्र
पार्श्वं विष्कंभशैलस्य मूले चैत्ररथं वनं। मेरोः हतो दक्षिणो नंदनाम नवरेहमाभ्रमंडितं। ख्यातं। याम्या दिग्मूले गंधर्वसह्यासिद्धाप्सरो रतं। नं

मृगें ।
१०६
कं
106

स्नं मानसं जत्र सरो मानसनामकं । यत्र हि पोषिकुंभे शैलमूले नेरकाख्यमुपवनं सरस्वाते अनो हगामानसं नामाद्वे भागे वै
मुलेमूलेभितो हंसः कूहेनमः । हेये निविद्यते छन्नेः कमलेः राममम्भेः । विपुलाख्यस्य ईमूले वैश्याख्यं वने सितो दकेना
ममरः परके का तिमिरे र्म इति तस्ये राम वृत्ते । सो पार्श्वे धनिमन्नाम का ननेभद्रको दूरः । सौगंधिकां बुजच्छन्नेः सेव्य
ते पितृभिः सदा । सुपार्श्वस्य मूले ध्रुतिमद्व्रंपितृ सेव्यं श्रुति सुरम्या जच्छन्नेभद्रकाख्यं सरः सांप्रतमि लाहृतादिह्वीपनिवा
सिनो जनस्याहाराप्रुः कान्त्या हिरण्यवर्णानि । उणो दृशसहस्राप्रुर्जंबूफलरसाशनः । सेवलो काप लक्षार्यं जिन नतगिला
वृते । मेरौ लोके न्यग्ध्रोपेन प्रकाशेनाधिगतपदार्थः सत्त्व गितिकां तच्छवि : । वर्षा पुत्रा पुनी लाज ध्रुति : पनसमारभुक
। केतुमालेजनो दिव्यदेहवेषः सलावली । वर्षाणामयुतं दृशसहस्त्राणायुर्यस्य सततापनसाख्यानि फलानि तेषां सा
रो निर्झरः तेषु इति पनसमारभुक् । वंद्राभ्रंववधुजिनोलाजाशनो भद्रवाजिनि । दृशवर्षसहस्रायुर्दुःखशोकमपोहि

राम
१०६

106

नः। भद्राश्वाज्जिनीतिमद्राम्बुवर्षे। त्रिंशद्वर्षसहस्रायुः कामवृक्षफलाशनः। घृतमधुस्रुतिः कुरतपु श्रणामापुष्पाघ्रातिर्नृणः। का
मात्स्थितातोवृक्षफलाशनेयस्यपथ्येश निवृक्षफलानिनिर्मापधुर्द्रुमेण्वर्थः। कुरवश्चितिकुरुवर्षे। घृतमधुस्रुतिः पुष्पफल
माकुमारोत्तमः। श्रणामाश्रितपंक्तः नतत्सुणधृतिः। गौमयायकान्तिः। अथाचैववर्षसन्निकर्षस्थो चंद्रद्वीप भद्राकारद्वीपावुभ्यो
ते। भूतवेरसहस्रोद्यावेकादिक्ते शिवाहितौ। सोमवायाशयोः सिद्धमुनिचारणसेवितौ। चंद्रभद्राकारौ द्वीपौ चंद्रकाअरु
जनौ। एलालवङ्गतनयोराषु: फलमूलं च भोजनं। चंद्रे तर्प्यावः कुरवश्चौ सान्निध्यात्कीर्तितौ नृणः। कुरुवर्षापांतवर्त्ति निहात
श्चौ पंचचत्वारिंशद्योजनसहस्राण्यायतस्थितौ। एकेन दिक्क्षे भिनाल स्थितौ दशयमानौ उत्तरवायव्यदिङ्गतौ सिद्धारिज्रुष्टौ
चंद्रभद्राकारौ द्वीपौ तयोः। तत्र चंद्रद्वीपे चंद्रद्युतिर्जनः। भद्राकारद्वीपे चाक्रा अरुचिः तद्वासिनो वेलावृत्तौ क्रमायुः श्च शानं वफ
लमूलानि। अथ द्वीपद्वयेवेरसहस्रैकोठाच्छाने। तास्मिन्स्थिताविति निषधिकारणोसमम्मी। सान्निध्यात्कामी प्यानत। अश्वार्दानिभरु

मृगें. साणिद्वादशसाग्रुर्हिरण्यवृत्ति । ननस्यंदनिषेनिलमयत्रतोलाकृतंवेफलं ॥ हिरण्यवत्संतेवर्षेलकुचफला । शिनस्त्वंदकोमेर्गनस्स
१७ मार्द्धानिद्वादशसहस्राणिपुः । नीलनीरजनसमसारमकेद्वादशस्थितिः । जनस्यास्थसहस्राणिन्यग्रोधफलमक्षनः ।
107 रम्यकाख्येवर्षेनीलाजयुतेजनस्यवटफलाशिनोद्वादशसहस्राणिस्थितिः । रमनतयानिरिक्तारक्तावदायुर्हरौजनः ।
रोकनः किंपुरुषेप्लक्षभोजनोद्वायुतस्थितिः । हरिवर्षेजनसमः साग्रुकायुरिक्षुमेवान्नतेनासमंतास्त्रेरिनरसारजत
देवभोजनोजनः किं* पुरुषवर्षेहेमाभः लसफलाशनद्वायुतनीवन ॥ इतिकिंपुरुषादीनिवर्षाण्यष्टकानिपानितेभ
नेषवत्साभेरोस्त्रिविर्वर्त्तिषुकृतादिषु । युगानुरूपवत्सायुस्तेजोबलधनप्रजः । कृष्टाकृष्टासानोद्भः स्वत्रयान्नेभारतेजनः ।
गुणाएकोपडुघेकोनेष्टंकिंविन्नेसाधयेत । सर्वासांफलभूमीनांकर्मभूः कारणंयतः । इत्यमुक्तेकिंपुरुषादिवर्षेपुगपएम
वित्नैर्निपिनावत्साभेरास्ति । अस्मिन्भारतेवर्षेजनः कृतादिषुगानुसाराणितुद्विजाविततकोतिवीर्यापत्यानिपय १७

107 सतपाविषः। एतानि क्षुद्रद्वीपादीनि शृंगेषु जनस्य पथ्यापथ्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः। आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिक
दुःखत्रयापहैः। ऋषिभिर्नानाकष्टेनानतपोभीर्वात्रेनेनः। एकस्मिन्पंगुणोपलक्षितोद्यमः। किं पुनर्नरैः साधयेत्। सर्वमिदं साधयित्
मलंभिनिपावत्। कुतः इत्याह। सर्वासां यस्मात्फलभूमीनामियं कर्मभूमिः कारणं। कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिर
नः परा इत्यर्थः। क्षिपते कर्म तत्र परोक्षोपभुज्यत इति। सर्वासामित्यतिशयोक्तिः। अन्यत्रापि संभवात्। नवाद्भिन्नो तस्मिद्वी
पा नवचावाईकस्थले। इंद्रद्वीपप्रभृतयो नामनतस्त्रीवोधमे। अत्र भारते वर्षे नवभिराङ्गिस्वो नो भिर्युतोऽयं ईक्षेपवां
तास्मर्द्दुकानिजलान्तर्ता दुर्गनिरुत्वाबानिपत्रतस्मिंस्तादृशाय योजनं श्रीमत्किरातो। जलेपंचस्थलं पंचेति। एवं विधे भा
रते वर्षे इंद्रद्वीपादिद्वीपनवकं नाम तो मिधीयमानमवधारय। अथ तद्यथा। इंद्रद्वीपः कशेरुमांस्ताम्रपर्णो गभस्तिमा
न्। नागद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वो वारुणस्तथा। कुमारिकाख्यो नवमो नानानापर्वतनिम्नगाः। नानाजातिजनाकीर्णाभा

108

भूगो. रतात्वे प्रकीर्तिताः। एतेन वद्वीपाद्विविधजातिजनपदसंकुलाः। भारतेनाग्निवर्षे कथितः। द्वीपराष्ट्रार्द्धवर्षा◌द्विपादात पुंस
१०८ पितेपः। आग्नीध्रो नाम नृपतिर्जंबूनाथो मनोः कुले। तस्तीतन्नृपसंज्ञाभिः कथ्यते भारतादयः। मनुवंशस्याग्नीध्रनाम्नो जंबू
(108) द्वीपाधिपतेर्भरतादयो नवपुत्रा आसन्। तन्नामाधिनानि जंबुद्वीपखंडानि नवभारतादिसंज्ञाभिः प्रसिद्धानि। अथ प्लक्षादिस
प्रकांतरितद्वीपसप्तकमुच्यते। ता क्षीरदधिप्लक्षास मधमृतारकैः। लक्षाद्विद्विगुणाद्वीपाजंबूद्वीपाद्दयोरताः। जं
बुद्वीपाद्विद्वीपसप्तकं क्षारसोदधिप्लक्षकेनलक्षाद्विद्विगुणसप्तमालेनांतरितं तेपं। जंबुद्वीपाख्यायाः क्रमेणां द्वीप
केनरकृतं भूमिमाद्दिपूर्वपुष्के। रत्नं शाकादिद्वीपानां स्वसंज्ञाप्रयं थवत्तां वक्ति। शाके शाकद्रुमस्कंधः शाकसंज्ञानि र:—
101 वंधनः। कुशो भूः स्कोवनः कौशस्तपंभुवि◌पतनि। कौंचे क्रौंचोद्रहतो देवः क्रौंचाद्रो हेमकंदरो। प्लक्षे हन◌ ◌वारंचिव एम.
मापीठमापिना। सरोवस्तस्यो देनमाख्यानं प्लवे गणकर्मणा। केनतामगपवनस्यनामाक्रौंचं तदुच्यते। ◌ ◌पेशाका १०८

नतद्रमर्यपुलि: शाल्मलीवृक्षः शाल्मलिद्वीपे अस्याख्यानि वंधनं स्थानं ॥ गोमेदे गोपतिर्नाम राजाभूत्कोसर्वेश्वरः ॥ [illegible] ध्यानां २

108 ख्योवृत्तउत्तमः शाकाख्योहेतुः । यत्राणिपकृष्टिभिष्ठति हेमकुशो महान्तिः कौशेद्वीपेकुशसंज्ञाकारणं क्रौं [illegible] कांचनके
दरेक्रौंचाद्रिपुष्पमानः क्रौंचाख्योदैत्यः । कार्त्तिकेयेन हतरतिक्रौंचो [illegible] प लक्षितनला क्रौंचद्वीपसंज्ञा । शा [illegible] शाल्मली
वृक्षो हेमः माहात्मिको कर्मभाः । श्रिपोमणि [illegible] त्कोकुः मत [illegible] राख्यानि वेश्मनः । मह स्वयो [illegible] मनोः कुले । मत्ते पुष्टि [illegible]
प्रवृत्तेपु भृगुन्नुहव्यवधेतं गौतमः कोपादेश [illegible] गम [illegible] । यत्र कोटेश्री नागावो दग्धाः कोपाग्निनामुनेः । तन्मे रसा
महीक्षुत्राणो मेरुः मततो भवत् । गोमेदाख्ये पत [illegible] गोपतिसं [illegible] नाम मनु वंश [illegible] शणा नाम ग्रिव [illegible] नामी
तथ्यानां प्रजोभूत् । तेषां तथ्ये [illegible] गतेषु सम्भृगुन्न्युक्ते वृषणी [illegible] : क्रोधाद्दोतमशमः [illegible] । तस्य प
त्नेवारगता गावो गोतम क्रोधाग्निना दग्धाः । तन्मे रक्षुत्र भूत लक्ष्मा तणो मेद संज्ञो द्वीपः । नदी पुष्कराणी नाम हेम पु
ष्करमंडिता । तेन स पुष्कर द्वीपः ख्यापितः स्मार्मविनः । हेमाब्जपादपुष्करिण्याख्यपान [illegible] लक्षितो देव नु [illegible] पुष्कर द्वीपः ।

मृ.गं.
१०.९
(109)

पश्यात्किंपुरुषाद्येषु क्रमतो वामनः सहाननः । शाकद्वीपादिषु सत्यातो यादिक्रमतो नन ॥ हिमकूटे हिमनीलाख्य सत्यकास्फ
टिकघुतिः । दशवर्षसहस्राणुर्नष्टकुः खेकर्कटकः । किंपुरुषादिषु वर्षेषु पदकेना दिषु गेषपि क्रमतः पुगावस्कोजनेः ॥ ते
याश्यकादिद्वीपेषु हीरगघा हारेपयाकमंतद्विनवेज्ञादिकां । तिर्दशवर्षसहस्रजीवीडुः रुताख्यमहाकंटकानिर्मकोसे
षः । समनाडुरधेरवीगद्भुकोटीतत्रिकेहलं । पंचाशच्च सहस्राणि कर्णादिमाद्विगर्भनः । समनाडुद्धेरर्वागिति मे व
मिषुखेनततस्यैवमेरोर्गर्भतः । तन्मध्यभागादारभ्य कर्णादितिविघ्नं मशैलानां मंतगलभागादिलाशतवर्षगनितकोण
कोटिद्वषोत्रिकेनसहितेरलं कोधं दद्युपंचाशत्सहस्राणि सहस्रपंचाशन्माणां । ततो हिरण्मयी भूमिर्नानारत्नद्युमाचला
कोटार्धविधमासहस्रेरानां दशकोटिका । विविधानिरत्नानिद्युमाश्चा दृष्पस्व पर्णामा ताहफलागणांविहराणा यद्देममयी गण.
योजनकोटि दशकपमाणामूर्ध्वो ज्ञा निर्मिता । लोकालोकोपविद्दिक्तस्या लोकालोकनिपामकः । पोजनाय्तनविघ्नं मकंग १०.२

शृंगपरिक्षिप्तदृश्यश्चांतः स्थितं लोकं बहिःस्थितं चालोकं नियमयतीति लोकालोकनियामकः। तद्बाह्यलोकाभावस्तथ्यः। योजना
युतविष्कंभः त्रिदशसहस्रविस्तारः। अत्रान्तःस्थितशृंगपरिवारः। तत्र शृंगेषु तीर्थानां शोभासिद्धेश्च तपोधनाः। नतापयंति वैरू
प्याद्वामात्माशाश्वतात्मने। लोकालोकस्येदृग्रूपत्वं तत्रास्थितान्पञ्चाभिलोकपालविद्युरग्णेशदृष्टाणवर्कधाभिर्निर्विघ्नकृत्वा
त्यो न्यावरालोकमात्रेदृतिरभिर्नतापयंते। तमःपटलाच्छिवितंलताणके कोनविंशतिः। तत्सांशितास्मदृष्टावासिपंचविंशत्य
109 कोटयः। सप्तविंशतिलक्षाणि कोटिद्वैकासप्तद्वारादृ। द्वैमं करदृकं कोटिर्गर्भा दृतिसमंततः। लोकालोकस्य बहिस्त
मश्चांधकारं पंचविंशत्कोटयः एकोनविंशतिलक्षाणि सहस्रचत्वारिंशताऽपि सह। तद्बाह्ये तु गर्भोदाख्यो द्विगुणो योजनको
घाम सप्तविंशत्या च लक्षैर्विस्तीर्णस्तस्यापि बहिः कोटिसमा एकोनवने करादृमिति। कोटिशतं च विभागः एवं ब्रह्मांडकस्य वि
स्तारस्तत्समाणमुत्काथ च ब्रह्मांकाद्दिलोकपद्मसौवर्णपसानमाहुः। निमिलतोऽपत्रबोऽन्धकोस्रुवे योनो महीतलात। तदूनको

मृगें. ऽत्र स्वर्लोकस्तर्गिवर्षसमाश्रयः । महर्द्विकोटिरेषज्ञात्तमरीच्यादिमुनिवृन्दः । जनोष्टकोटिवच्छिन्नः पितॄनकुजनाश्रयः । तपोर्क
११० कोटिरेषज्ञात्तमहायोगीसनंदनः । अथः सनत्कुमारस्त्वमनकश्च महातपाः । ततः सत्यषिपस्थाने सत्यलोकः स्वयंभुवः । कामा
110 त्रिरायसंयत्नः कोटयोनव सप्तच । सावित्री मूर्तिमत्ता त्रयपत्रवेदास्त्वमानुगाः । महीतलाद्वृष्टशद्रास्पृष्टं वर्षांतरत्रिस्त्रोतिस्त्व
कोलं चवनभूनक्षत्रपर्यंतपंचदश लक्षयोजनोच्छ्रायो भुवर्लोकः । पंचाशीति लक्षयोजनोच्छ्रायः स्वर्गीवर्षाणां सर्वात्रिप्रमुख्यानां स्वास्थ्यं
स्वर्लोकः । महर्लोको मरीच्यादिमुनिवृन्दस्थानं द्विकोटिः । जनलोकस्त्वष्टकोटिपरिच्छिन्नः पितॄणां सनत्कुमारादीनां च मु
नीनां निवासः । तपोलोको द्वादशकोट्युच्छ्रायः । सनंदनप्रभृतिसनत्कुमारसनकाद्याश्रयः । ततोनंतरं सत्येके षड्विंशति धाम कं
ल्पाधिपस्य ब्रह्मणः स्थानं नामकलेश्वर्यसंपत्तिमान्षोडशकोट्युच्छ्रितः सत्यलोकः । यस्मिन्मूर्तिमती सावित्री वेदाश्च वेद रामः
स्त्वामनेता ततस्त्वनंतः पड्विंशतिमत्सुत्रित्रयविद्धिपाः । स्थानेस्योतिष्मती त्रिकोटिरुद्रकराहकः । शतकोटिप्रविस्तारा शति ११०

ब्रह्मांडगोलकः । भूपृष्ठात्तल्लक्ष्यार्धं सर्वस्मात् हयाननः । तदुपरि विततस्तु कोटयो मधुविद्विषः विष्णोः कांतिमत्स्थाने विष्णु
110 विद्विषः शंभोर्ल्लोहादि गिरिवितर्कपक्षो पुच्छाप पंचाशत् करोडक लक्षैककोटिः । ततो भूर्लोकात्पर्यायपंचाशद्योजनकोटयः । तथा तदूर्ध्वं
पंचाशद्देवेति । ब्रह्मांडोऽपि पंचाशत्कोटिविस्तारो ज्ञायः । अपंचमर्त्यपूर्वशर्वरात्रिलापश्चिमो नरेशुस्तोनः ममापणात्तल्लमाना
क्रांतः । तस्य शातो दिशं शंकः पात्पद्मः सर्वदा सिताः । सितानां भूतसंहर्ता गम सोरहिताणपरां । पश्चिमां तत्कोटिरेवानमस्यां
श्चिमो नेता । उदीची सोमपद्मे शानी चाः यागुन्तरां दिशं । ऊर्ध्वं ब्रह्मा हरिरधः सर्वा यादहिताः मता । तस्य ब्रह्मांडस्य शाखाः दिशि दिक्पा
लकाः दशरथः । उदीच्यां सोमदेवश्च यमो । ऊर्ध्वं ब्रह्मा पालकः स्थितः । अधस्तात् विष्णुः । एतेन च विनिर्त्यं सर्वात्मनाना सावधानाः स्थि
ताः । एकामपि निपंता रो हहरश हरिशं स्थिताः । भूतिमंतोऽणिमी येषां नोक्त्वा मंतिभयानरे । नानारूपैर्महावीर्यैस्तरुणार्कसम
प्रभैः । शतानानायुधधरैर्नामभिस्ताभिर्वाशमे । एषां लोकपालानां हरिप्रवेष्टिताः सद्वितीशिश्वरहरा स्थिताः । पंडितासमैः

भृ॰गं॰ स्वपैर्युक्ता अथैते संस्थाने पालकास्तेन नोक्ता एते चानेकाकारैर्विचित्राः पृथ्वी रक्तिवेले पाताले काल्पनिकास्तु वै हृता॥ अथैषां
१११ नामान्याह॥ तुत्थवज्रशरीराग्निकपालीशार्दूलमर्दनाः॥ ताम्रविभूताख्यो योगात्तापिनाः॥ कीत्रिदशाधिपाः॥ एते शक्रस्याधिपतारः॥ अथा
111 ग्नेः॥ भस्मतुण्डातकहस्तज्वलनाग्निकृताशनाः॥ पिंगलःस्वाहकोवभूर्धूम्रज्वालाग्निदीप्तताः॥ निधातश्चातकश्चेशकालसृष्टाधिपोजन
काः॥ पाशधर्मेशयमपोक्तहृषस्वयमनापकाः॥ निर्मलाधिपतीनाह॥ निकम्भिसरालकोधहंतवश्चविलोहिताः॥ ऊर्ध्वलिंगवि
रूपास्तेऽपूर्णभीमाः पलाहयाः॥ पन्नमांसमन्त्रीजिपलाहः॥ पिशिताशनो रक्तमोनिर्जितिः॥ तेषां ती जिपलाहयाः॥ अथ वरु
णस्य राः॥ बलाति बलपाशांकश्वेतभूतनलोतकाः॥ महाबलमहावाकुलनागादयःख्याताः॥ अथ तु रोमेघनादः॥ कंनलंपा
तिवातनानिकपाः॥ वाघ्रविपाङ्क्ते॥ लघुशीघ्रमहद्वेगसहस्मतीखराश्च तकाः॥ कपर्दीवृषपर्वतानयैरहस्रवाहुपाः॥ नि गम॰
धीयोहस्ताकनसोमशान्तनटायणः॥ कामवमास्वलक्ष्मीशकाश्चेंदुपक्षपाः॥ इन्दुपक्षपाकृतिरिन्दुपक्षपो हन्नरादिकालने १११

त्रि २

नपूर्वमुक्तप्रकारेणैव नयः ॥ विशेषमाह सर्वविद्धानां वेदविद्युद्धैश्च वेदगाः ॥ विद्याविभाजं तं पूजनेश्वरावलिं विपहास्यकाश्चित्प्रापाः ॥ ईशानं रिक्षकाप्त्वाने
रेमविद्येशाख्यो निधनान्यथ यत्तदुपरि स्थाकुचले ॥ शंभुर्गणाध्यक्षा विभुः अस्हतं रामरक्षा नाः ॥ विभक्षणतं भोक्ति स्तुते विकाश
स्वर्द्धृत्ते ॥ शं नारूपो रूपरुद्धा मूर्द्धनी जितेश्चक्रमो विष्णुतत्त्वे गासिताः ॥ गाहशब्दः संपूर्वो विघूर्ण स्थहरूपो ः संवा रूविकाहृपो
र्वाचकः ॥ ब्रह्मांडारथोर्वर्ति नो रुद्रान्कथापितृमाह ॥ क्रोधनानिलभुग्भोगिग्रसनो कुंवेरस्यैगाः ॥ रूपो विधधरानं ननवग्रंशाष्टु
विषाधिपाः ॥ नमों भः श्वमुखाभो गभ्रमपक्तास्मसंस्थिताः ॥ पंचाष्टकानि येकृष्णां हेशापानफले स्थिताः ॥ अनेनं रवेलाइ
सोपरिष्ठान्पथापथं जगाघाभोगभ्रमपः ॥ नाष्टचाशकाः ॥ अष्टपरिमाणाः पंचगणान्रुद्राणां स्थिताः ॥ कीदृशा रमाह ॥ नि
योक्तृणां हेशावामफलस्थितः ॥ हेवानरख्याभितान्स्या नारवमाणा फलश्रीस्तस्या नियोक्तृणां संसारकानां ननेदृष्वामि
नहेत्वफलं संपत्तिस्त्र समाहारेवफलगीमर्थः ॥ अनन्तेषां नामान्याह ॥ भारभूतापाषाटिडिंडिरिला कुलसमस्तकारा ॥ प्रमामनैमि

मृगें. ११२

(112)

शोवेतिगुह्याष्टकमिदं गलोएतदं भमितत्स्ठंउ ग्घाष्टकं श्रीशैलजल्पकेदारभैरवाम्रातकेश्वराः हरिश्चंद्रमहाकालमध्याः मानि
पदानि वै। सानिपदान्युदितानि हत्वा ति पदेनेनेवर्णिते। अतिगुह्याष्टकमेतदिति पावनं। गयाविति नेजमलतच्च विमिठ्ठिताट्टहार्यः।
महेंद्रभीमविमलकुरुक्षेत्रगयाखलाः। सनापदो नगः स्याद्द्हामाः सनखलाः खेगो। मनापदो नगदिति। सहनापदेनपर्वं
तदिति। उत्तरोत्तमः खलवश इंनोक्तो हं इपेषां तेमहेन्द्रघ्याः सनाखलाररणर्थः। खगेन भस्तजितवायुनते स्ठाणुस्वर्णाद्गोक
र्णभद्रकर्णमहालयाः। वस्त्रापदाविमुक्ताद्ध रुद्रकोट्यः। खमंडले। पवित्राष्टकमित्याद्यः। खमंडलइत्याकाशतलेसतुस
वित्राष्टकमिति वदंति। गर्भमात्रे इषी रुद्रे। स्थाणावष्टके द्विजश्रेष्ठ नामतः कथयामि ते। गोकर्णमंडलेशानद्दिरंडछगलं
काः। स्थूलस्थूलेश्वरो शंकुकर्णकालं जरावपींदष्टहेकारे ते मात्रेद्रियतत्त्वांतरमाकोटादिष्ठाणावष्टकं स्थितं। ग्रंथबुद्धि
नत्वरु स्थंउवनाष्टकमाद्य। सत्तामरउणाणपशेउदोषे शावमादिनः। ग तसंपालगं भर्त्मा हेद्रनमहर्द्धिमत। सौम्यं माजेश्वर एम

११२

आग्नेयं दिशं परमपाश्रिताः । त्रुटिर्नाम महाभुवनाष्टकं मेरुपृष्ठसमाहितं रुद्रकोटिपेशाचं नेत्रोऽनन्तः प्राह । आग्नेयं दिशं परमपाश्रिते
172 निमर्दिनि मनोमाहेन्द्र रूपातिशायाय । यथिकान्तिः श्रीपत्रगतानन्ते । योगिनोऽष्टवनाष्टकं । योगीयोगीशाधामानिलकान्तकं
तमेरवं । आग्नेयं शिवकोमारमोमं ष्ट्रकं रुद्रमंनतनः । ततस्ताः । कामरूपसिमद्धापथोगिनरस्ततः । स्वपदाद्योधिकारस्तु सर्व
रुद्राधिकम्प्रिपः । तस्मात् सदाद्योधिकारस्त्वयोध्यधिकाश्चार्थस्य तानाननामेष्वरणानुग्रहीनता न्नस्य वीरमहस्यपोगि
भिरभिष्ठितं भास्वरं भुवनं । अथैवचेते रुद्रास्तु गणा नानामूर्धिस्थिताः । केन रुद्राह । वामदेवमर्वनं तभीमोमापतयेश्वराः । म
वेशानेश्वरएवेकवीरं कपिवर्तितो । अथ यथैव रुद्रकोशोगणानां मूर्ध्निकेस्थिताः । तपसा गुरुपोषास्य कोवादीन्नु रुद्रा
गताः । स्वाधिकारविशेषोत्ता रुद्राः सर्वार्थरुद्रकाकिपाः । ऊर्ध्वस्थानक्रोशेशादीन् महतानन्दपमाश्रायधगुरुतामनुग्रहरु
द्रसामाः । निजेधिकारविशेषोनीताः ऊर्ध्वलाः सर्वार्थतानक्रियापयोगिनश्चैते । तेषां रुद्रगणाश्रीकान्तप्रधानाधिपतीश्वरः ।

मृगें० २२३ 113 कोपेशश्चण्डसंवर्तो ज्योतिः पिङ्गलसूरकाः। पञ्चान्तकैकवीरौ च शिखोदश्चेति ते स्मृताः। याम देवादिभ्यः प्राग्रुद्रेभ्यो दशरुद्रा णाश्री
र्षाणाम्न्यसेक्रोधेशादयः। प्रधानाधिपाः। सर्वेऽपि च सर्वतनवः सर्वेऽनन्तकारणाद्याः। उक्तेषु निपतितो यः पतनकाले फलेन शक्तिमा
न्नाप्नुयात्तत्र वर्तिनि भुवने सर्वेऽपि पाताले क्रोधेशाप्रियाविशिष्टो हृद्ये विष्ठाता। षडक्षं शाक्तं तत्त्वं निष्प्राणावसरे। भोग्य ने ह
इसं प्राप मिति। एवं निपतितो निपतितः सन्सः कालेनैव फलेन शक्तिमान्तिष्ठति। भुवनेश महादेव नामदेव भगोद्भवः। एकापि
ङ्गलेशानां गुह्यमात्राश्च भास्वराः। परमेशोपमा सर्गास्थितिधारणकर्मकारपरे। महापुरवन्तः षष्ठिमण्डलेमण्डलाधिपाः। ग
णविधेयगर्भप्रागुक्तरीत्या पश्यन्तस्मिन्कलाभुवने श्रीशाष्टककमेण श्रीमन्मतङ्गादिकेन महापुरवन्तः षष्ठिमण्डलं प्रतिष्ठि
तं। तत्रापि मण्डलेशादयो भुवनाधिपतयः परमेश्वरोपमशक्तिमन्तो निरुक्तान्तयः स्थिताः। कथं पुरवन्तः षष्ठिमण्डलं स्थि राम०
तमित्याह नोक्तं श्रीमन्मतङ्गादिनोक्तेनेपं स्वपतेषामप्यधिपतीनाह। यन्न नास्ति कल्लोगोमाते मेशो ब्रह्मणः पतिः। आव ११२

113

तेजोऽधिपो रुद्रो गहनेशस्तु विष्णुर्ब्रह्मा मायाधिकारिणो रुद्रा मंडलाधिपतीश्वराः संसारचक्रकाहटमूर्त्त्यामविवर्त्तकाः।
एतावत्येव घोरेपर्स्व भूतभवावनिः। मीदं सज्ञानिनो पद्मांपं केगा वर्द्धवावलाः। अमीमायाधिकारिणो नेतेशार्द्वोष्टौ
रुद्राः संसारेणतानस्व भ्रमाचक्रे नराहूटस्यमूर्त्त्यामस्यविवर्त्तकाः. संसारकाः। इपस्वेव नएकाशो राज्ञशिवामर्वपूता
नीमवभूमिः। पस्यामविद्धां सः फर्ईमनिमग्राशक्रवलीवर्द्दवर्द्दसारं यांति। अयविद्याश्रवनस्थाविद्याराज्ञानं ते
भृगुणात्रिस्वेनालीक्षाणुमत्यं विक्रापरा। स्तपिणा नेरिशीजा लामग्रमार्तंडेश्वराः। विद्याराज्ञक्षकांपिताविद्या
यांरुद्रसंस्कृताः। एताः सप्तविद्याराज्ञोऽनंतपेक्रमंडलाधिपतिरुद्राभिष्टुताः सप्तानामर्वरानां मंत्रकोटीनामीश्वराः।
नासामुपरिरिशसश्रीर्देवो विद्याधिपः। स्थिताः। मंत्रेशेशाश्विराजिरुद्रश्रूराष्टकानुगाः। उक्तुष्माः शंवरास्त्वंत्रामहावार्याः
परड्रगः। रुद्रागणाः। सहितेपालाः। शास्त्राणिपतपन्नताः। तेषां नंतभुवनयोगरहिताएवनामतः। सुसहलणाचातेविश्वपूर्व

मृगें. यथाक्रमं तु संगतः । भृगुणीशमूर्तीनां विद्येशानां मूर्धविद्याधिपाख्योहृद्गो ये मन्त्रीशास्तिनशपत्ता न किपासंपयुक्ताः स्थितन
२२४ काहृगिसाह । मंत्रेशे शेतिमंत्रेशानामनन्तादीनां षेरकालेनरर्शरःस्मरमहाकेः । नन्विदादिष्टालङ्कुते जिनद क्लिपापेरुद्र
:नेषां सूक्ष्माष्टकं नरस्तुगं यथा स्थल सूक्ष्मा ष्टकात्तु गः । नवपेहृद्गः स्थिता लरर्स्वाश्रेणीरनर्थः । उक्तं वा रिस्वरो धच्छदिविद्यानां प
॥१५॥ तीनांरपसागूर । नेनषोरिनमात्रा स्तेकुर्वते षक्तिने मगनर्हति । उक्तं मास्यस्वहृद्गः । गणास्वाज्ञरेशविस्कंदह्वंउशारुध
भवघ्नपोरिगी स्त्राग्रे द्वारघ: शास्त्राणि चा । निष्पासकारिकाः । निपतपश्चानंतारयः स्थिताः । नेवानंतार्पोना
स्त्राणरूपेणाचयथाक्रमेण पूर्वोक्ताः । मामाहात्रिवेषविंशांगसकलादि परिग्रहः । ह्वः महाशिवोविहानिर्मारि
कलेश्वराः । नादैर्धनिपत्तिः । शक्तोसर्वशक्तिमन्तो वरः । पानिर्विश्वसवागीशाः पनप: पान:शिवः । महाशिवस्तुव राम॰
निपतिज्ञानिक्षघोनानादीनि चैवस्यापि तत्वेगानि सर्वान्मराशिवन्नालिसादी निसकलनिष्कलाख्यारूपश्वाशेरुद्रः २२४

११५

परिग्रहः शिवोपसमस्तदेवविधैः सह शिवनाथः स्थितः । वैं इंद्रे ब्रह्मणे निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्त्याख्यकलाधिपति
चतुः षष्टिकं नागभुवने श्रीनिष्पन्नेश्वरः स्थितः । यथोक्तं नाड्यधिकारे श्रीमत्स्वतन्त्रे । हंसप्रेशः स्थितस्तत्र चेन्द्रोऽथ चतुर्मु
खः । इत्यादि । कुं त्रिगुणेश्वरश्चैवमप्यासने स्थितः । शशाङ्कशेखरः । श्रीमान्संवर्ते महानन्त इति । शक्त्यन्तपि । शाक्तं मं
त्र्यपेतकलाशक्तिमतां वरिष्ठः परमेश्वरः स्थितः । श्रीनेत्रयोनिर्विश्वयोनि नादबिन्द्वादिक्रमेण मतकलान्गतसान्निद्धे
तुः कुण्डलिनाख्या शक्तिः स्थिता । यथोक्तं श्रीमत्स्वतन्त्रे । तत्र कुण्डलिनी शक्तिर्मायाकर्मानुसारिणी । नादबिन्द्वादिकं का
र्यं तस्याः इति नेत्रतिस्थितिरिति । वागीशाः पतयः स्वस्मिन्न व स्थाने पञ्चभुवनेश्वरास्तेन स्थिताः । यथोक्तं तन्त्रे वा भुवना
धिपतीनां च हेतुत्वाद्वासितानां विषये । अतः शिवं इति सकलकारणातीतं निष्कलं परं शिवं स्वस्वस्थं तत्पे । तथा हि श्रीमत्स्व
तन्त्रे एवोक्तं । तदतीतं वरारोहे परं तत्त्वं निरामयमिति । अथैतत्तत्वे मुमुनिः स्वप्रमिताः महाशिवशिवान्तार्थकसितान्पुनः

मृगें. ह्यि किं सर्वातिशयविश्रामस्तद्दृष्टं पतयः कथं । महाशिवतत्वा इष्टं शिवतत्वां तेषां वयोः ध्यानेन नाम्नां निरूपितादिकलेष्व
११५ शेषणां श्वनिपतिपर्वतीनां च व्याख्यात्मिर्दिष्टरे हेतोः कस्मिन्तः । न च वक्तव्यं महाशिवतत्वं सर्वातिशय विश्रामः । न हि तत्वात्मत्रि
कलाशिवतत्वात्तस्य तेजसि श्रीपतिके मणसिप वं वक्तव्यं न दृष्टं पतयः कार्यः । सिद्धान्तः । शिवानन्दीत्यस्यां तत्ता तेन तं वमाहाशिवं स्म
तेष्वुत्तमास्थिताः रक्षालानां नाम्नः पतिः शिवानां ग्रन्थे ते शारी दियेष्विति गुणी नामिति स्वीकृत्य निकलतत्वा
तेन महाशिवतत्वं तेषां । अतएव नारिदंशाहिकलाएवमुक्तान्तरबोद्धव्याः । शिवमहारुक्तव्यापारसर्वतत्वाधिपतिर्नाम :
कश्चित् । तत्र न दृष्टं पतयः कथमित्यस्य चोद्यस्यानवकाशः । पदे वेनादिष्टं निपतिः शक्तो सर्वशक्तिमत्वात् वररकिमि
115 नं तं । पतीनां पदे कन्तत्कथमिमाह । किंतत्पतिमहेशस्मिन् शास्त्रे शक्तिभेदवत । कृतार्थे रोपचारेणात्र देहस्थाने भेदः । एम
शिवमहारक्षात्मानां नाधिपतिः । किं तु निरूपितादिकलेष्वप्राणां पोष्मिकास्त्रे भेदः मपोर्चे कस्यापि वशके । कृतार्थे रोपचा ११५

115

रेकान्तद्वेशस्थानमेवं तत्त्वशिवमहारुद्राकारस्थो नन्दाविष्वपतिः। पिंडविनिर्वृताद्विकलेष्वु न स्मान्योन्मिष्ठा खेमे रः स्पपेकस्तस्व
गक्रे: क्रान्तमेवापकारोणवामारिमेहमि त्रन्तमेवस्थानमेहेहतकः क्रान्तमेहक्रमेस्वेगेपः तमेवकार्पमेहेश्रीपिठे विद्युत्कनस्थ
निवृत्ताराकलेष्वु स्वतिष्ठत्स्यमाधारणा ताव दृष्टमाह। कोटरमीलनेपाभिः शक्तिभिर्निरतेमम:। तानि स्मारिसिंता नाम्नुत
नानामपीस्वरा:। आणवस्य सर्वहितसर्वकर्तृता स्मनले नसोपाभि: शक्तिभि: शक्ताशनेदेव: क्रान्तेता: शक्तपरवनिवृत्ति
रतिष्ठा हि संता नां भुवना नामी स्थाने नो का:। रवे तद्धमानमांसांस्कृपे। अकालामारतां चाहनिवृत्तेपतिभू तानि
पपासासनिवर्त्तिका॥ निवृत्तिरिति तस्थाने तत्रेशोपि निवृत्तिमान् पपाशक्ता नेतर्दे शाविषं भूत सर्वं गनिवृत्तेप
तिसंसारवै नृणां जननेनकेवला भिमुखत्वं सपादयति। सा भगवत: शक्तिर्भवनिवृत्तेनव्यापारकारिणीति चतदधिष्ठं पंस्था
नेनिवृत्तिसंज्ञंतदधिपातिस्मरामे स्पारो निवृत्तिमानिसपम सोस्थानमेहा क्रान्तमेदाब्रमाकाशे कोमेरः। एवं प्रतिष्ठा हानाम

मृ॰टी॰ पिसंतेपं तत्तथा हि ॥ निष्टन्तस्य गतिर्भूयो पणाय चावलम्बनं ॥ निषिद्धते शक्तिर्या सा स्थानं न दृष्टं प्रतीयते ॥ अभिध्यानात्तु
२२६ गृहीतम्पत्सो न्मुख्यस्यागोः ५ नरयोः स्वनिसंसारः लक्षणागतिर्यथा निषिद्धते ॥ आगतिनिर्शक्ति दृष्ट ता स्तिनि स्थानास्वा शेषे
शक्तिः स्थानं च तत्सनिष्ठा भुवनं ॥ तदाश्रयस्थ्य प्रति स्थापित जितं तोविते पि : ॥ तथा भगम्य विषयं प्रयाताने दृष्टागमनाः ॥ स्था
निघाह्य नमपाप्यां विधेश स्वतन्त्रेश्वरः ॥ स्वानवि षये शाद्वि विषयं गम्य विषयं चानुमेयं तानं त्यक्त्वा पारिशेष्यात् तान्त्र
न्त्रो सपदार्थ्य सातं तानेपयाशकान्ता णो ॥ तत्मनः प्रमेय होमि स्थानक्ति सा शक्ति स्त्वञ्च भुवनं विद्यापान्तर हस्वरस्व विद्या
116 स्थिया व्याप्य कोहृद ॥ सर्व ह्रः लवशम नपथा स्यक्रतेह्नर ॥ सा शान्तिस्तत्त्व मदृवेति तत्कृर्धनो पिशान्तिमान् ॥ निखि
लकृ: लवशमन पापास्यात्मनः ॥ शिवनाथः करोति सा तदीयाशक्तिः तत्स्थानं शान्तास्य तत्रकृदेकोपि स्वरः शान्तिमा राम॰
ञ्चयतेः दृष्टं विडंस्कृत्वा चतदष्ट प्रत्का नादक लोकार्यमा ह ॥ कथं शो विषया लोका महासा अमहन्नरः ॥ महन्नमस्वक्रियाने २२६

चित्तोपाधिर्विमुच्यतः । नाडीचक्राद्यालम्बनं तद्धानी शक्तिरुच्यते । विमोचनं विमुक्तिर्वशापगमः । विमुच्यमिच्छन्नात्मन
उन्मिषन्निमिषन्नेव तस्मै विमुच्यन्ते निरूपं । एवं नाम विमुच्यते मोक्षोपायाः पुंसः ऊर्ध्वाधो विभवः प्रकाशोपमर्दानि विकल्पा
विशेषणे । सप्तदशकलात्मिका व्याप्तिः सम्पाद्यते । रविकपालमालावेष्टितमस्तकस्थितिः किमपि । नाभिनिवेशितासां स्थानानि नैश्चिकादि
संज्ञानीत्येतत्स्वरूपेणास्य कलासु विपरीताक्षरनिर्मिता धिका पुष्पलक्षितेन वेदितव्याः । अथ मोचिकापाशोर्ध्वगापाश्वो
ऊर्ध्वगापाश्वमाह । सर्वतत्त्वानि रिपोगोपनिपातात्त्वपलाशान्तः । चमत्कृतेन पदमासमामो चिकानामिन्द्रपदम् । मोचक कार्णि
पाशबन्धपेशानं कर्णेनेति । सोर्ध्वगा तत्त्वं इत्युच्यते हृदिशङ्खो ऊर्ध्वगापतिः । विधेशाद्यधिकारभाजां सर्वेषां तत्त्वानां त्रिगुणयोगे
ष्विमलं शाश्वतेषु तः पर्येत्य पाशजालात्मनो निर्वर्त्यन्ति साऽस्य भगवतो मोचिकाख्या शक्तिः । अस्यास्स्वरूपास्था
नेनैत्याचक्रकारी चपामेश्वरस्यानन्तस्य सर्वमोचिकाख्यापदेश्यं । पदातु तामृत ईशानं संपाद्यपरिक्षालितं स्थानम्

र्ध्वगाध्वानं नरविष्ठानां चेश्वरः कुर्वं गाधिपतित्रितत्वकः। भेदाभेदमयः आपन्नः शैवसाधनयोगतः। तेन स्थितिसंततमाल्हादं स्याप्र
धानं निपरं रूपं। न च सुषुप्त्यादिकं कुर्वंति लार्थानिष्ठाहिते पुनः। तन्नीहृदो पदेशात् प्रमाणं नानात्वेन च स्वमाणां नेकवित्रिगुणं नेयो
जनात्मकेन हीनात्वेन शैवेन परमेश्वरेण साधनोपाये च पुनः प्रमाणेन तत्त्वं ग्राह्यमिमं ज्ञेयम्। स्थितिमपरं तन्निरन्तिशयं पानं
दात्मकं भोगं साधयन् परमपदं पश्यंतीति शिवसमानाः संपद्यंते न च परमेश्वरवत् सृष्टिस्थित्यादिकं तं विदधतीति। पुनः स्वार्थपदेन
बीणां वा मिलत्वात् निष्ठा विधानं निर्दिष्टं तदेवं विधाः। ततः परं साधकस्य नयस्य च चलत्का नो सेभवात्मर्गता पदमाश्रयस्य सृष्टि
स्थित्यादिकं सं नते कुर्वंतीति पावत्। उपसंहरन्नाह। निसारादि शिवं तत्त्वं व्याख्यातं तत्र शैवतत्त्वं। तेशात् स्वस्यं सामान्येन
तच्चितिस्यधर्मे शब्दमनु नेः ईशानतां तत्र शांतोते तत्त्वे साराशिवं सम्यक् तन्मिश्रितत्काल तष्टुक्ति तत्त्वमपि तदेवं तत् भूत मेवेति व कुर्मति राम॰
स्थिति। शक्ता वयं वशमितस्य सकलः क्रमयोगतः। क्रमं तदादिविषयं निष्कलोनन्न सर्वदा। शक्तिरूपेणैव व्यापिके वत्तेपा ११७

(117)

इत्येवमुक्तप्रकारोण एवमहाशिवनाथः कृतयोगात्स्थितो द्विधापारं च शान्तकलः सहिकलाभिर्ब्रह्मपंचकसंबंधिनीभि
र्दृष्टिविंशत्यंशाभिर्मिलिताभिरात्मनारूपिणीमाभिर्षण्मूर्तिकः । पंचयोन्यं शाक्तत्वेन पंचभिर्मन्त्रैः पंचकृत्योपयोगिभिः ।
ईशानतत्पुरुषाघोरवामदेवसद्योजातैः क्रियाभिरिति । तत्र कृत्यत्वेन हृदिशिवमपामिनितनहारिर्वेषपोपस्याश्रयघतत्वादिरूपैः पंच
विधकृत्यनिष्पत्तिरित्यर्थः । अत्रचेति स्थितासु घटपटैकत्वे न हृतपरमेश्वरा सर्वकालेन निष्कलएव परमेश्वरः कार्यार्थं कला
कल्पितमूर्तिस्तान । भूमिकाद्यात्मिकग्रंथि विद्याबिंदुकलादिषु गुणकारणरूपास्यादौ नादकोदरं धाम्नुने । भूमिश्च
पृथिवीसाधारणिकं चपरकृतिः तत्वग्रंथिश्चमायातेषु भूमिप्रधानग्रंथितत्वेषु विद्यापांच शुद्धविद्याकाल्पं बिंदुनादरूपकलात
च केचेत्येवमत्र गुणकारणं गुणाश्च धर्मान्तरनिसृतः तत्तीत्यर्थः । तत्र पार्थिवरूपत्वमापीपतत्वस्यैव गुणात्मिका सत्वारजस्त
मोबहुलाः कारणः प्रधानः संतिमतत्वादिशुद्धात्मवत्पात्रतपा । स्थितमित्यर्थः । सत्वसारतत्त्वमोपेक्षयास्वकारणात्वेनोत्क्रमेस

मृगें·
११८ स्पिरनत्तमोभ्याममंत्नेनविषपत्नासंभवामाशत्तमिहे॥ गणपा वोकंमिन्द्रशकणामनेगुणावृश्चत्रोमविनांभोगोमलो
रुधिर्वेधः पतिविभवानलरात्यःपुंसांचेतोगुणाश्रभवरजि भिवया यांविंदुनाहकलानवकेचगुणानांमर्वतताहृस्यनारि
वोयाहीनांपानिरतिशयस्यमहत्वमस्मान्लोकस्यकत्रीमथमीकलारोधिकाख्यानरुपोवर्जितनाहकलाद्यंबिंदुकला
तेतकथन। शुद्धविद्यामायाग्रथ्यंशथिवीचकारःपतिवंधकत्नेनस्थिताः॥ श्रमए वाह॥ रसाद्याम्तुर्नारकोटरयदेतिना
द्रस्यपाकोरिरुद्धेगाख्यायाःपर्पतत्तरधोरशैनात्योकवेनाहविंदुकलानवकंशुद्धविद्यानत्वंचेत्येतद्दशकंभिरति
शपमर्वतत्तत्स्मादिपारमेश्वरगुणाशतिवेधस्थानत्वाहाद्याशतिश्रुत्याःकाराः। वेधनभुवः॥ अन्यटदभमिथ्याधाति
कोग्रंथिरित्यसमस्तपाठाभिधायेत्यो वंचाचहते।पइन गुणानामत्व।जेमम मामश्रुद्धानांज्ञाधानिकमावमाशग्रंथि राम·
रिवंग्रंथिभूर्भीरतिप्रख्याभिम्छानंविद्यायांविंदुनाहकलानवकेचमेवंदशात्वाधेपुस्थानेथमेतशुद्धात्मसत्वाहपस्तत्र ११८

118

कुर्वन्निर्विघ्नं तत्त्वक्रमोपयोगिनः संभवन्ति। यथोक्तमागमान्तरे। पार्थिवमाकृतौ ३ भ्यासर्धमिदं हृदि पाराऽऽश्रुद्धाः मत्वा स्व.
संतिविंदुनादकलासु चेति। अत्र च शुद्धे तत्त्वे इकारादित्वमनुपपन्नमिति चेत्। पर्कैव स्वघाति वेषहे तत्त्वेन तथाविधाना
118 मपि तत्त्वापाशत्वानपगमात्। उक्तं च। समनां तंत्र राहेपाशक्तालमनेन तत्क्रमिति। रहानो नापुक्तो नागहेने शाहीना
क्रियदृष्टिमिति मायाप्रोक्तेन छलेमाद्वा। कर्धकलापाविद्याश्च। अपन्तेगहनाधिपाः। तदेतत्सदलमेतावदेतिधीजात्व
लेहत्वा। विद्याशाहेनावमापा। तदुक्तं श्रीमत्तोक्रे। मायाविद्या पराप्तेति। अस्याप्रत्यः कलापाश्चोर्ध्वगहने शाद
ल पोहकः शास्त्रे पुरस्तात्। तत्र तत्पोर्मायाकमैपोरेताबलमाणमंत्रालमिति उद्दिष्टे वात्रलक्षणमावेपरिच्छिन
ति। तत्त्वत्रयमात्रं परमुच्यते। मायातत्त्वस्यानंतत्त्वकृतेः। तथा चोक्तं तत्रभैरवहृदयस्तिपादेः। अपि सर्वमिदं वाय
स्तीपरन्दीर्घकालप्रदीर्णः। मायापाशमानंत्याद्योपेतत्वात्तसांसंस्थिति। उपसंहरन्नाह। हृदोरण्यधनोरेव क्रमप्रसवणो

मृगें. गिनोः। विलयः प्रातिलोम्येन शक्तितत्त्वप्रावधिः। एवमित्युक्तेनप्रकारेणक्रमिकोपः प्रसवः सर्गस्तद्योगिनोर्द्वयोरपि श्र
११९ स्त्राशब्दयोरध्वनोः सर्गस्थितिपूर्वेण संहारक्रमेण विलयः। यत एवमस्याध्वनः स्वस्यैव तत्रांतर्भाव इत्यर्थः। शक्तितत्त्वद्वयावधि
रिति शुद्धस्य तावन्नाशशक्त्यन्तः। अशुद्धस्य मायाशक्त्यन्तः। अन्यथैवं सर्वेषामसत्त्विनं संहारक्रमं विशेषजिज्ञासुर्मुनिः प्रश्नय
ति। यत्तस्याद्यमसमस्तस्य विलयः सकृदाक्षिप्तान्तः तत्त्वमार्गस्य भगवद्बृंहि सर्वार्थदर्शनीति। यतः सर्वगतार्थ द श्री
र्शित्वं तत्त्वपि भगवन्नेतोस्माकमादिश कथं केन क्रमेण कियत्कालीनश्चायुक्तस्य प्राधानिकादेः समस्तस्य शक्तितत्त्वां
तस्य तत्त्वाध्वनो विलय उपसंहार इति प्रश्नार्थः। अथा वोनरं। मनला पे समस्तस्य व्यक्तस्यावान्तरो लयः। सर्गेष्वेवं स्थि
119 तेः कालः कथ्यमानो वधार्यतां। अनवरतमनेनतद्धृष्टोपभोगसाधनतनुकरणभुवनादिजननाय चितशक्तेर्मायाप रामः
तत्त्वस्य पुनस्तत्कार्यनिर्वर्तनेन समविचित्रशक्तेजननांर्थमविनां मवध्यमणा हिवित्रानां गाविश्रान्त्यै व्यक्तस्य प्राधानिकादेरध्वनो ११९

इति प्रश्निते यदेतदेवमापृच्छति इदं नीकिपालिति किमत्र लीनः सर्वितय इति प्रश्नस्योत्तरं स्थितेः कालदृष्टादिना स्थितिपूर्वकत्वाद्विलयं

119 विलयः। नेच्छापरिगृहीतसर्गशिवादिस्कल्पोपसंहृतलक्षणो महाप्रलये समस्तस्याप्यध्वनः संचरः। पापाप्रश
श्वासो नपायेस्य दृष्टिपिष्ठति। सर्गोपि च मितिथ्यस्तसमस्तलेन नापाहिपरापरविशेष्वराप नेकाधिकारिकतत्वेनय
क्तः परमेश्वरेच्छाप्रेरितानंतादिरूपतया तत्समस्तः। तदित्यस्य समस्तस्याध्वनः कदापि विलयस्यापि तेल्लाव्का
लोमिश्रीयमानः अपत्तां। कोसाविलाहः। चतुर्युगसहस्रांतमहर्हर्माब्रह्मनः। निशान्ता यसहोरात्रमानेनार्धपरा
र्द्धके। विलयो युक्त्रमेतो ष्वयक्रत्यादिनिवार्पति। कृतादियुगचतुष्टयसहस्रांतमानकं कनकांडमस्यब्रह्मणः
संवत्सिरिन्तावत्सेवरादिरवेनाहोरात्रमानेनषड्धिकशतसंख्याने द्वेएकदशशतसहस्रगणानपापरार्द्धसं
ख्यायदाद्दानाभूतयतेनदावृत्तस्यद्धशनिकस्याम्बनो विलयः। एष च युक्रमेतोति सर्ष्टिकमेतेपरीतेनपश्चाद्य्स
स्याध्वनः सर्गोभवनसंहारस्तुपूर्वमिति वेपरीत्येन तदा वप्रक्रमणादिरवानादि सर्गस्योपादानकारणान्तत्रपार्थतेनतद

मृगें. भिव्यक्तौ तेरूपसंहृतव्यापारा किंपुनः । अथ कथं तदभिव्यक्तता त्मलाभानां मासतनुन्नाहा । नहि सहइशानेवात्स्त्रीकर्तृनं चश्वानपाः
१२० शक्त्या कम्मनगत्स्य स्वमुस्वदेहा स्वचितनतः । प्रकृतिस्थाशयाः नकालं तत्स्वापं तमुपात्ते । तस्मिन् प्रकृतिशानहृदा स्व
कं ठवीरभद्रो वक्रोधेशश्चैव संवर्त्तोरघ प्रभवा नाधिकृताः । प्रकृतिस्था पावमाने पाशत्वाधिष्ठेयं जगन्नरानीशक्ति स्वात
याद्वृष्टा नात्मस्वस्वप्रकृतिस्थितकर्माशया । न्हि माहिकलांतेतनानां इस्यात्मदेहा स्थितत्वात्स्वाणन्त्वशक्तानिष्ठाप
ति एवंति । तस्तं तं शिवेच्छमेव मनुग्रमंडला धिपतयेरिताः । कालेन गत्वमुक्ता यत्त्वाधिकारं प्रकुर्वते । पुनरवांतरसर्ग
प्रारंभेपरमेश्वरेच्छा चोदिता नंतादिविद्येश्वरा येत्रिमेर्मंडलाधिपतयः संति ते पधिकारहेतुः प्रवर्त्तितास्ते तस्मिन्काले जग
त्रिर्मीयपथासमधिकारं विरहयंति । अथ प्रकृतिस्थाशयपरवृत्तेर्वृत्तिः संदिहानः प्रश्नयति कर्मधर्मादिकं तच्चगुण राग
त्वेनमतोस्थितं त्रिगुणतो नत्रगुणोपे ति प्रकृतावुद्भूतेन कथं । धर्माधर्मरूपं पक्वर्मतदुद्देशणात्वे नाम्युताम्नित्सकं । भावाश्च १२

ग

120 द्विगुणाधर्मत्वान्वैराग्यमूलपरत्वादिना। नहि गुणिनः सकाशाद्गुणस्यापगमो दृष्टः। नहि पटाच्छौक्ल्यं शर्करातो माधुर्यं
वापनेतुं शक्यं। तत्स्वप्रकृतिस्थाशयत्वप्रकृतिः कथमिति प्रश्नार्थः। सिद्धान्तस्तु। सत्यं बुद्धिगुणाः कर्मणापि निगु-
णितो गुणाः। देहादिफलभूमीनां तासां तच्चोपवर्णिते भवत्येव बुद्धिगुणत्वं प्राग्रुक्तरीत्या धर्माधर्मरूपस्य कर्मणः गु-
णिनः स्वसकाशाद्गुणस्यापगमः। तत्र तूपक्रान्तेन तत्कर्मच्छिन्नमित्युपवर्णितं। भवत्येव बुद्धिगुणत्वं प्राग्रुक्तरीत्या धर्मा-
धर्मरूपस्य कर्मणः गुणिनः स्वसकाशाद्गुणस्यापगमः। तत्र तूपक्रान्तेन तत्कर्मच्छिन्नमित्युपवर्णितं। कस्मात्तु पत्वा-
रवीजादिरित्याह। देहादिफलभूमीनां तासां स्वप्रकृतिस्थाप एव भोक्तृत्वाच्छरीरादिपार्थ्यभोगभूमयः। तत्कर्मापि तत्-
स्य तेनोक्तं। बुद्धिस्थत्वेऽपि कर्माशयस्य बुद्धेस्तत्स्थत्वात्स्वप्रकृतिस्थाशयत्वमात्मनामुक्तमिति न विरोधः। दर्शयते चैतत्-
स्थादेरुपचारवीजानेकविधाः शास्त्रानामोपचारिकाः स्वरूपः। तथाहि। स्थाधारे कारणे कार्यसमीपे चोपकारके। धर्मी

मु.टी. घटत्वादौ चेति लक्षणं समन्वयो न घटः। मुख्यार्थानुगमानुपपत्तेर्गुणार्थं यतिशतीति कारिणीलक्षणा सम्पद्यते। नघः कृ
१२१ :। कुत्रकुत्रेत्याह। स्वभावादित्यादि। न तावद्दशोरप्यामंचाः क्रोशन्तीति। अत्रेदमवधेयं। वाच्यमविकरणभूतानां मञ्चानां तस्माद्धेत
न लक्षणा न क्रोशनार्थेन न नुगमादानर्थकात्। तत्स्थानां वालानां सम्बन्धिप्रक्रोशनं तत्र पुनस्तस्थानामलक्षणोक्तं। का
र्यो तदलक्षणापपया। शालीन्नुष्टेरेवहीति। अत्रेदमप्रशस्यपाकृत्वा शालिवर्णनमार्यो निनिवर्तिनिलक्षणापाकालो चिन्तायां
कृष्टो शालिकारणधूमापांशनिबंधवत्कल्पोऽसंभावनात्स पदमेव शालिलक्षणं कार्पासपदवर्णने। अथवा अत्रापि कृतमिति
त्याशुक्ताराणो कृते शास्त्र पक्षं कार्य सोपचारः। एवं कार्येऽपि लक्षणा भवति। यथा ऊर्णाः प्रावरणाः। केचित्तु लोकस्य
(121) ति। अत्र किल सत्त्वे भावे विनाभावि नाकस्य वलयदाहि भावे नापरिणामयो हर्णानलयो दुग्धपाकस्यार्थे सत्त्वलक्षणं ते नतु एन.
णात्मसमभावि तेन कार्यसकंबलपदात्मनपवनतदुपपत्तेः। तत्र स्वकंबलेपटादौ वर्तयोः कारणभूतयोहूर्णाकार्पासयोः प १२१

का । कृतः समीपार्थलक्षणया गंगायां घोष इति । यत्र हि मुख्यापार्थे स्वार्थसंबन्धलक्षणस्तोऽतः गुणवृत्त्या कान्तहितो सप्रिदि
किंचिद् गाशय्यः कश्यपेन राज्ञा संभाष्येव यस्माधिकरणेन निसामर्थ्यान्नत्वा मीपलक्षणत्वेन तद्धनमिश्रले । अन्याकेपि
121 लक्षणा दृश्यते । यथाभिज्ञा वा समर्पितिकारशेषाद्यापपत्तिरिति । यद्रकिल नमिहास्य वरणां चलेकरेणगृहीतागमनेनि
षेधं कुर्वन्ति । नापि कर्थ्यास्मात्स्यागन्तं गतयर्भितिपणपवर्त्यनेरवस्थापर्यन्ति अपि तु यत्र त्वन्यर्थजनवत्सलमिहैकता
न्निवसनकिंपापानुपकारकत्वेन संभाव्यमानाः यथा नकत्वेनोपचर्यन्ते । एवं च न कारीकोगपुत्राधीषेति तु यन्माणक्का ड्डु
मध्यापपतिः नापि तच्छोऽमनुष्यविशपमूतवेताकाहिमिति वेनं पठति । किं तर्हि शीताप्ततिरेहतुतपाद्यमनविध्यपका
रकत्वेनानुकूलंभनं तत्त्वपोजकत्वेनोपचरितः । किंच धर्माधृतकृतावविति । अपि स्थूलगाहकाणुकृतोवा । तत्र धर्मानु
कृतो यथा । सिंहो माणवकः गोर्वाहीक इति । यत्र किललक्षणापामिहैधर्मालाशौर्यादिनामनुकृत्य सर्वमप्यावकेतामा

मृगें. १२२ नाधिकरणो न निरीश्वरः अष्टानः सृष्ट्यपादानानस्मिंश्च तत्र तस्यान्तर्भवाङ्क्षेत्रोऽभिरव्ययहन्तत्वां संज्ञाक्रि [illegible] गच्छन्नन्तराणादिव
लोकईशानवर्मावुक्तरणापयोगीश्वरः सामानाधिकरण्येनोपदर्शितेत्युक्तिरेवेश्वरत्वं ... उपप्याप्य ष्टमानत्यानन्तपादाः । एवमाका
राद्युक्तोपयायस्वित्वमयोत्समो मितिरिति । अपि [illegible] ईश्वरसमोपूर्वत्वान्मूर्तिविभयत्वेऽप्यविष्टत्वान संगतमतोऽलक्षणपातिनिवेत्वंच
क्रमाक्रमि स्मृविभेयत्वेनानुक्रमताएवंनामयनानितमोऽसिपद्धतिरिवतस्याहितामेरमपेक्षांवक्षुशक्तिमित्यर्थः । तादि
धृताशामपि कशपवार्थेवीजमनेकाकाराश्चर हृत्सवकृतत्त्वपर्महाक्रममकुत्रमरज्ञाहाएवंगुणाश्रिममगीणांपराईगुणाकार
णां कलालेटिकलामापात्वाधिकाराश्चराङ्गुलाः । तत्रिरुक्तौ निवर्त्तनेदेशान्तरधिकारिताः । मर्गस्थितिमारिकोपसंहारधि
कारत्वात्वाप्यः । गुणादिसमगीणां मायुक्तनपेनपाईसंतत्केकालेपतीतेगुणाकारणमवृकाख्येकलाकालात्मसुपसंहरति । राम. १२२
तामपिकलां तस्माद्धिकारतयाग्रुलाखव्यापारोपसंहारेकुर्माणात्मान्येवोपसंहरति । तस्यचमाणधिकारत्वानिवृत्तौ

(127)

तदधिकृताः सर्वे निवर्तन्ते विनत्याणाणश्चा स्वतेप्रस्मात्तेषां सर्गस्थित्यादिस्तोऽधिकारः स्वेमिमापाश्रयः। तदिदं तेऽचक्र येतेषां नाशि
णमः सात। तस्य मस्यदेहं निश्चितेसत्य स्कृतः। तत्र तानीरुद्रा धनिवक्तुमा रूपं सं वेशस्तुत्यो पुनिवेशात्स्व भिमतेपरं गविद्याम नियमसान
तंतदिंद्रदेवं स्वं धनिः। नाहमन्निप्रशाक्तिः शक्तिमीष्टे प्रपंहुः। अनेनैव क्रमेणामंत्रेश्वर प्रभानेषु मंत्रमहेश्वरेष्वनेनादिष्टुनिवर्तन्ते
ताधिकार। तान्सर्के वल्लभेश्व पुरुषक्षु विद्यातत्त्वं सदाशिवतत्त्वे सस्तुप संहृते वेभवं भवति। तत्र वैं रवैं वं स्वमपि नाशस्मनिना
शेपिपासां शक्तौ तां नुशक्तिं सा हासार मेश्वरस्वात्मस्तु प संहरति। कलात्रस्तवां करोति। एवं च कृते सति परमेश्वरः श्राकल
पालहस्कष्ठमानावंस्तं स्थे प्रवर्तते। निजपात्रानेश तामवश्चमता स्विन्नांमभविनांपयोचितनोगोपणोनितनुकरणभुवना
घनेककार्यषमवाय चिन्तशक्ते स्वमायापाश्वसोपादानकारणमविश्रमायस्वापमध्या शतत्व भिपताकालेन एतेभावितोविश्रा
मंति। तत्र चितनमामर्थ्य च पुनः सर्गसमंमायापाशकारणं सं जायते रत्येव माकलपपरमेश्वरः सृष्ट्यर्थं प्राग्वत्प्रवर्तते। यथा चेता

मृगें॰ १२३ मुक्तानि तस्मिन्नस्मिन्कारणे विलीयंते। एवमन्यत्रपीत्याह। एवं तत्त्वानि भावाश्च उक्तानि वर्षपि च। ऊर्द्ध्वादूर्द्ध्वाश्च नोर्ध्वे यद्व्या
प्तानि समाप्ततः। अनेनैव क्रमेणाध्वराणि तत्त्वभावभुवनानि इति तानि सिताध्वर्ति तत्किं चित्तस्मिन्नस्मिन्कारणे प्रलीनं चंद्रे प्रन्तो
व्याख्यातेनेति पं। अत्र श्रुतिः। अव्रत्यपाति निर्माणं वाणोदेहश्च चिंतनीयेत्य कारणं। पंच स्कंधः प्रोमार्गः कभावाः प्रत्यया स्थिताः।
। ऊर्द्ध्वादूर्द्ध्वा च यतो लतत्त्वभावभुवनानां संहते पादे वांधिषं तस्मिन्कारणेऽवनि संज्ञ। इति पडूगवतो ग्र स्थाकमादिष्टं। तत्र विद्या
सदाशिवबिंदुनादपरशक्ति स्थो ऊर्द्ध्वं निमाव ऊलपाः क्वचित्तारतिपश्चार्थः। यथा ऊर्द्ध्वसिद्धांतः। नादः सूक्ष्मः कलाका
लागग्रुग्गमसपूरूपो स्थूलः। पंचकलो नादः पंचतत्त्वाश्रयोऽस्तु ते पञ्चमा नादश्च तत्त्वं यथा निषिध्यं भिन्नस्वकालः। गर्वेम नोध
लोदेवादुद्दो गा याद्यपः स्थिताः। पंचमंत्रतनुर्देवः स्थितस्तन्मात्रपंचके। महाभूतेषु मंत्रेशा मंत्राः स्थूलेषु संस्थिताः। इद एम॰
मत्र तात्पर्यं। पंचस्कंधस्याप्यस्य ऊर्ध्वादूर्ध्व आप्त्वे नाम ऊर्द्ध्वाभावस्थितः। तत्र चोक्तमान वाधिशि भावमार्गं तु तत्त्वस्यांत १२३

गतत्वेन भावेऽन्यपानामवस्थितेर्नैकान्त्यं हि दोषः । तथा हि सहस्रः प्रणोनादः कलेति कलाध्यापतालुपचारेतः कलासादृश्यमा
नाधिकरणत्वेनोक्तः । तथा निखिलनादबिंदुद्वादशैमेयगर्भीकारेण तत्कारणं प्रणवे नादरूपत्वम अवस्थितमेवं समस्तामितावकोऽीकारेण
123 कलावच्छिन्नेति तद्भावेन तस्य उपचारः कृतः । कालसूक्ष्मे निपतितकालात्मके रागसूक्ष्मे च विद्यागलत्वस्पेसंदुरेषसूक्ष्मपरन्निदुकलत्वम
हि तेएता निपंचतत्वानामन्योन्यस्य सम्पंचततनमन्यः । पंचकलः स्थूलोनादः । अन्नेनेव चक्रमेण शर्वानसुनामहर्षङ्कारलक्षणांग
द्व्यथीनां पाशरूपाणां प्रकृतीनां चतुष्टयं तन्निधिपतिनतद्धर्मः सापेक्षनिवृत्त्यादिकलाचतुष्टयात्मको बिन्दुर्बोद्धव्यः । एतत्स
गतेरावैश्वद्रेकारतत्वमनन्तमामहङ्कारतारशकं बुद्धौ तद्धर्माधर्मादयो भावाः । तदुपादाना स्वधा सागुकाः प्रत्ययाः स्थिताः । रूपं च
मराशिवनाथः शृषिप्यादिरित्नाऽऽद्रूपं च काधिष्ठातृतया ज्ञानादिपंचकर्मेन्द्रियतन्मात्ररूपं च के स्थितः । तस्मै सुसूक्ष्मे देहारंभ
केषु भूतविशेषेषु मंडेशानां व्याप्तिः । मंडलानां स्थूलेषु शृथिव्यादिषु तत्त्वं एवोपाधि तत्त्वमेयगर्भीकारेणावस्थितत्वम् इत्यहोषः ।

मृगें. अथ यथाख्यातार्थोपसंहाराय यथालोपस्य क्रियापादस्य चोपदेशपादश्लोकः ॥ रुतिपरमाणुनिरोधविश्रांतवीजाय हृद्दृष्टं पशुमतस्तत्त्वदृग्भि
१२४ :पाशजालं हृद्भूरिहतं उपशमनिमित्तं वसमाणक्रियातो स्वरहितशक्तिः शांभवी मन्त्रसंपत्त रहसोव मुक्ते न यकारोणाणुस्वरू
त्त्विहितात्मवर्णामिमाणु निरोधविश्रांतवीजादिमलकर्ममायामहेश्वरो यशकात्मकमनेनात्माचारकत्वेनानेकशक्तिपो गात
124 हृष्टभूयो जिरापेनभूपविष्टं परमते घनाम्वा। शाद्विपुहता हतानपेचांतैरहृष्टमनवगतं पाशानां संतोधिवं यनेहतलाजालमिवजा
लंतस्योपशमनं हेतो रश्मि वास्यमानं क्रियपाहेतभूतपादेदीपमानाऽस्य तिहतेसभावाशिवमंत्रसमृद्धिः। अथमाराधः। वस्तु
माणानदी ज्ञानक्रियाक्रमोत्तेजितन स्वहृन सामर्थ्यामिंत्र समृद्धिर्मलकर्मादिपाशोपशांतिनिमित्ततामेत्य सुरपापभवती त्रिपस्मा
२८ दविंसानुपममहिम्नामूर्तमंत्राणां विषयपहारादविवमलकर्ममायीयपाशकृच्छेदेन सामर्थ्यमवाहतं। तथा चाहसिद्धगुरुः राम.
सघोस्मोतिर्मन्त्रतत्त्वकारणाय निरूपणावमरो। विषयन्निकंन्तितपशालूर्णोमलकर्मणो निकार्यस्ति॥ अणधितत्वमिदं १२४

या २ काया २

[redacted]

का २

षठ्तिविविधाश्च मायकेम्भरतिरिक्तमप्यनुपयोगिपदार्थं किंचिद्यत्तन्नेदमेव मायिकं न्यायतत्त्वत्तु निष्फलं वर्जितं । अपि
124 त्वचमसौ चित्तप्रकृतत्वत्कमोमोसंभो मृगेंद्रविवृत्तविहृस्कः । ठतद्विशमाहरः । शांकरकंठश्रीमद्विद्याकंठाख्यगुरुं लक्ष्मा । ना
रायणाकंठरमांतत्त्वज्ञोवा रचयांहृत्वांने महाविद्याकंठात्मजे भट्टनारायणाकंठविरचितायां मृगेंद्रवृत्तौ भुवनाध्वप्रकरणं समा
प्त विद्यापादः ॥ अथ भवंति पतः सर्वत्तत्त्वपतोऽखिलकर्तृत्वाश्रमात् तत्त्वथा कार्यत्वातस्य पाणत्विमापनः । निक्रपधिपरं शांतं धा
मम्नामिन हाशित्रः स्वपमपि विमोक्षी गोम्यर्पाणि तांपरगोचरः । अथेदानीं योगपादः प्रारभ्यते । तत्रेत्तावत । अस्मास्यवितता
दृशामसंस्था । निरोधाममस्मामिनहीं । शितः स्वपमपि विमोर्वीगान्यर्पाणि तांपरगोचरः । अथेदानीं योगपादः प्रारभ्यते । तत्र ता
वत । अस्मास्यवितता दृशामसंस्था निरोधकाता । देवमोचयत्नूर्ध्वशैवं धाम नयत्यणीन् क्षणेदीक्षापाव निरपेति शापकेवला
नामिहेतता नस्मा स्वर्णसंस्थापथवपथपाशेम्भरत्वतत्पनिरूपणोपायभूतेन समस्तापयायामि यत्र कर्त्तकेन मंत्रमंत्रेभ्यः प्रहिमाह्वानि

स्पं॰ स्वात्मकेनकालेनविनानिष्पादयितुमशक्यत्वात्तत्र बोधको विद्यापादः स्मर्यते पशुपाशेश्वरलक्षणनिरूपणाय प्रथममुक्तः
१२५ ततः क्रियापादे पञ्चकविधमार्गदीक्षाविधिप्रदर्शनायोपदिष्टः संशयितक्रियाक्रमस्तेनापि साधकस्य चर्यादिनामसमाचारा
न भ्रमात् समाचारात्स्वविद्यासमतायोपदिष्टः स च चर्यापादः अनुष्ठानं समाचारप्रतिष्ठं न शक्यमिति योगपादप्रामाण्यं गमयिष्यति योगस्य मोक्षोपायो
गपादे पक्रमः। अत्र च चतुर्णां पादानां पशुपाशेश्वरलक्षणो भावः सर्वेषां [illegible] पशुपाशेश्वरलक्षण
न संबन्धो व्यवस्थापितः। पशोरनन्तत्वेन तदुपन्यस्ते तेषु। सोऽपि संबन्धविधा दर्शनं तथापि शिवशक्त्या [illegible] माश्रयः। वाक्या
त्मकस्वच्छर्यायोगक्रियापादे विनियोगो भिन्नासनत्वात् शिवबोधः आकरणिको विमर्शनः पुत्रसाधक आचार्य इति नाम भिषक्पो
स्वसाधकाचार्ययोः स्वरूपोपयोगिपोगचक्ररूपमिदमुक्तं। एतस्मात् लिङ्गत्वेन तत्पादत्वेऽप्यनेकरूपाङ्गीशञ्जुष्टमित्यनेनोप राम॰
क्रमः। अथ नात्मवत्तामन्त्राधिकारं हेतुस्वरूपं पतेरात्मवत्तायै देशिकायाजिगीषवः। आत्मविद्यतेऽपि योनेः आत्मवेतनः १२५

125

आत्मारामत्वेन निवृत्तकलात्मात्मात्मकतात्मस्वरूपाः। नित्ययोगे महत्वश्च नेवंविधानां देशिकस्तु त्वमपि साधकानां निजानिजाधि
कारकरणासमर्थ उक्तां तु धातो देशिकस्वभूत त्वपरमोत्तरभूमिकामपेक्षितस्यार्थ प्रोतन्न्। पण्डवेन: हरिरिति विशेषोल्लिङ्ग। अथवा त
वत्किमिदमात्मवत्त्वं नामेत्याह। तेन तत्त्ववत्त्वे योगित्वा। कुमते शिवत्वस्वापाद्येत् स्वरूपाभिव्यक्त्यावस्थामिति योगी तस्य भावो
योगित्वं। आत्मवत्ताविनाभावि। अत एव युक्तियोगस्य समता तोर्यो गत्वाङ्घ्रो ज्ञेयः। न तु पुनः समाधाविव स्वसमाधिरूपस्यान्तःक
त्वेनेष्टत्वात्। एतच्च जितात्मत्वोपपद्यते। न ह्यवशीकृतेन्द्रियग्रामस्यात्मस्थापि कार्यं निर्वहति। किं पुनर्योगित्वं। तेयाचाहुः। इन्द्रि
याणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु। संयमे यत्नमातिष्ठेद्विद्वान्यन्तेव वाजिनामिति। जितेन्द्रियत्वं चात्रैव स्वरूपलाभः। उक्तं
च मनकेनेन्द्रियाणां ह्रियार्थेष्वतन्मात्रगोमनन्तत्वं। नियमगतसंकल्पः परमात्मनि लीयत इति। कथं न जितात्मत्वं स्या
दित्याह। ज्ञानाणामायद्वन्नाजितात्मत्वं शनैः शनैः। बहुमानात्मत्वात् ज्ञाणपामाद्यंगसम्यक्त्वाभ्यासाज्जितेन्द्रियत्वं शनैःश

मृगे. मेणाभवति। द्वितीयः श्लोकः। शनैः शनैरभ्यासविषये शनैर्वश्यकालमात्राभिवर्द्धनक्रमेण प्राणायामा आस्थेयोनुष्ठेयाः। यस्मादतिमात्र
१२६ मभ्यस्यतां वातगुल्मग्रहोदावर्त्तोर्ध्वश्वासोन्मादस्मृतिमोहादयो योगविघ्नहेतवो दोषा उद्भवेयुः। अथ षडंगयोगस्य पदेहमाह। प्रा
णायामः प्रत्याहारो ध्यानधीहतो। जपः समाधिरित्यंगानं गयोगे ष्टमः स्वयं। प्राणायामादीनि समांगानि योगस्य
(126) सहस्रपत्र अष्टमोंगमिति तेन तेयः। अथैषां प्राणायामादीनां लक्षणं वक्ति। प्राणः प्रागुदितो वायुरपामेश्य प्रवेदनं प्रेरणा
कुंचितमेषलक्षणं कन्यहेषतु त। प्राणास्थितिमेहारेकस्यापि वायोः प्राणापानादि पंचभेदस्य। तद्हेतव स्वविद्यायां रे
प्रदर्शिताः। नादग्विधस्य तस्य वायोः छेदनेस्मातं वा प्रावाहाधिकोनवाहिः प्रेरणं। तस्यैव चांतः स्पाकर्षणं संरोधस्त्व
कुंभाकरणं रेचनप्रवेशनविरामः। एवं लक्षणप्राणायामादीनां प्रत्येकं समग्राणायामः। क्रतु शरीरे नाडिगणान् संकल्पान्य राम
तेषां रोधाः। विहितानतेष्ठानविषिद्धाचरणकृताः तानुदस्य प्राणायामपतीनितदोषत्तुत। उक्तं हि। दह्यंते ध्यायमानानां १२६

126

तूनां च यथा मलाः । प्राणायामेलयाद्दोषाः शाम्यन्तीन्द्रियगोचराः इति । अथ प्रत्याहारस्य लक्षणं । ततः इन्द्रियचलनात्स्वार्थे
भ्योऽन्तर्मनस्येव तन्मः । प्रत्याहारो विधातव्यः सर्वतो विनिवर्तनं । ततः प्राणायामाभ्यासादनन्तरं प्रत्याहारः कार्यः । किंरूपोऽसा
वित्याह । तेषामिति । तेषामिन्द्रियाणां स्वं स्वं विधिवेषयिकेभ्यः सुखलवः आनन्दलेशः तद्वशात्स्वेच्छमस्य तस्मात्स्वस्वचेतनः स
र्वस्मादेवेन्द्रियार्थेभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारो विधेयः । अयमनुष्ठितः किं स्यादित्याह । तेनेन्द्रियार्थसंसर्गविनिवृत्तेस्थितो म
तिः धारणायोग्यतामेति परे स्वेच्छया कल्पिते । तेन प्रत्याहारेणाविनिवृत्तेन्द्रियार्थसंयोगात्मसाहृतत्वाद्याविनिवृ
त्तेः स्वव्यापारविरतिस्तस्मादहृतभूतायाः स्वेच्छया प्रकल्पिते परे वस्तुमात्रे धारणायोग्यतामतिरम्येति । न चात्र मनसि वृत्तिः
। अपितु मननं मतिः संकल्पात्मकश्चेतसो व्यापारः । तस्यैव धारणाश्रवणात् । पराह्वे तेन मतिः । देशबन्धश्चित्तस्य धारणेति ।
तथा धारणासुयोग्यतामनुसरति । ध्यानं वक्तुमाह । चित्ताहितेषणाध्यानेन त्रयं स्थं यदृच्छः । धारणानिरुद्धस्य चित्तस्य

१२७ [illegible]
[illegible]
[illegible]
(127) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १२७

२ यदा वेत्ति पदं हेयमुपादेयं च तदा तत्स्थितेः । न तत्साधकं विपरीतं वा यच्चान्तत्साधकं । परं न तस्य कश्चित्स्थितिरित्यस्यानंततो हेतोः कर्मेण
यदेति यस्मादर्थे यस्मात्कारणा योगी समुत्पद्यमानः । यथा च स्थितं तस्य फलवत्सत्त्वमास न कार्हयं परं तस्य च साधकं न द्वितीय
कं विपरीतं साधकं च वेत्ति । तथा यदा हेयं तत्साधकं विपरीतं कं विपरीतसाधकं च जानाति सततमेव पश्यति योगारूढः । साधकं श्रीमन्मा
127 लिनीविजये । योगं गतेः समाने ज्ञि तर्को योगांगमुत्तमं । हेयाद्यालोचनाद्येनिश्चीमन्त्वा यं भुवेपि । अनेन लक्षयेद्योगी यो
गसिद्धिप्रवर्तकं । निवेदकं च यद्वस्तु वहेदृशा संत्यक्तं स्थितिमिति । इत्थं योगं गामुत्क्षोफलमेषामभिधातुमाह । एकत्व स
समलेष्टुकत्तपतस्य योगिनः । विभातिशमो विश्वं व्याप्यमानेनाविवलितः । न तस्माद्विनरः कश्चित्स्वाहा वा मानवाः । ये
वानमन्तो सेना दृक्क्रियाशाणा शंचिषा । एषु शास्त्रपामारिच्छंगेषु समलेष्ठसमलेष्टुवाकृताभ्यां तस्य योगिनः सर्वाः शक्ति
यो विवत्सनस्वदीनयो विश्वव्याप्य भो जितानेनसर्वकार्यं स्वयमवाह । तस्मात्सर्वार्थः स्याद्विजयार्थः तथा हि । नेनमत्सुयंते सत्स्मादृशी

मु॰ गी॰ ष्पमाने मंतं गतस्मदानवच्छिन्नदेशाभ्यस्तेभ्यः कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति। श्रुतेरर्थे न किंचिद्बाधितं जोमिरेतान्यानवतारीनतीसातिक्रम्य
१२८ स्थितत्वादिति गतत्वान्नत्वादिति विशेषणद्वयं हेतुः। श्रवणपुनिः पश्चात्तिः। निवृत्तेर्मनसो हेतुः संसर्गाभिमानत्वे हते। निश्चिनि
र्द्वारणाद्दानां मूलं सर्वस्यानन्तः। विज्ञेयो निस्तरस्रे स्थागकरूपमपि न स्थितं। परमसाधनं किं विद्योगमिदे स्वरूपध्यानं। इंद्रिया
(128) र्थेभ्यः संसर्गात्मनः सोपानिवृत्तिर्विरतिर्निस्पृहा किल यागा याज्ञाः कारणात्वेनेष्यते। योगादिजपान्द्रिमनसो वशताम गति
साधननस्य इंद्रियार्थेभ्यो निवृत्तिर्द्वारणाद्दानां हेतुत्वनत्वं हेतोस्तस्यागात्वेदनं सर्वस्यधारणारेर्मूलमिति फलतो विस्तो
गोध्यतां। पश्चान्यायोगसिद्धेर्विपक्षश्चमं गागितया साधनं स्थितं। हितमितमीर्गाशनमनिर्बाधस्थानाध्यासनादिशो चा
द्विनतदपि भगवन्तमरेग्रवृत्तस्यमभिधायतामिति श्रुतेः। प्रश्नः। यथा योगतवं। नशकं विज्ञातुं तत्समं गभयाद्विषेः। प्र राम॰
शस्यावशयाचत्वानेथाग्रदेशउच्यते। विविधसंशीकत्वेनोपचारात्। छात्राद्यपि विविध पदेशः। विज्ञेयो नावकाशोऽभिधानेयमाने शा १२८

128

स्वस्थानि निवसन्त्यसंगः स्यादिति निवसन्तोऽरणि तावदासि येपं वक्रमशुकं । पथा यथुं विलासामीरवो हि श्रोतारः । तथा ह्यवरपक्व
यतास्वस्त्रस्तोद्देशाः । सेहिन्नसकल विधिनिरूपणं क्रियते । तत्रादितस्तरगतपास्थितं शौचं संक्षेपतो वक्ष्यामहे । मूत्रा
धुत्सर्गविधिविवेके काईदशासमाभिः । मृद्भिर्लिंगगुदशस्तव्यहस्तयुग्मानि शौचं चरेत । द्विगुणं तीर्णेषु पशीत्वाहिर्दिष्टमानेनं
स्पृशेत । एव वाङ्कनाभि हस्तानि निर्दिष्टविर्वारीशीर्षिताधरः । विण्मूत्रोत्सर्गविधिविवादि निसामान्यशास्त्रविधानतिक्रमेणाक
ला पश्चोक्तं वा मिष्ट । अथ वक्तुं दिनरित्रराम्रमिमम पाल्लिपैतृणं तत्रिं नालोक्य तामूत्रपुरीषे कुर्यात । उदङ्मुखस्त्वहनि नक्तं दक्षिणा
भिमुखस्त्विति । ततएकर्णं चरन्तमसमसं व्योमि शिरं निकामि र्षया संवं शिरं चण्युंगा महत्स्त्रमुत्रीचपाणी शौचं चरेत । द्विर्गुणेति सि
ममपिसाधकादीनां चतुर्णामपि वर्णानां देवतितस्मध्यति तेचतस्तानि । तेषामापमध्यति विप्रः शौचविधिः । व्रतीनां तद्
विगुणमाचरेत । ततः विप्रः शीतास्मात्पादिस्वाभिसंप्रीत्य मृज्जस्वानां विपश्चिद्दानि वाङ्कनाभी हृद्दिगुणी वयशीत

मू॰ गं॰ द्वोवौवेचीवाग न्यायगोष्ठीवह्वाल्पेतः । तद्भेनेतरंजाद्दिजको णिशनल्लस्थितिकृत्यावेष्टितेगृहे । काश्याम्लेवनाद्वेवात्वामनस्य
१२९ उद्दस्तुतः । नमस्कृत्यमहेशानमुमाम्कंदगणाधिपान । कनुयीवाशिशिरोवेहानामायाद्दितद्दष्ठः । पाद्धिंम्भांवृषणौ व्लनर्द
तेदंतानमंस्पृशन । विष्टब्धदेहो दंतायेजिह्वामा धाय हस्थितः । रेवपेच्छक्तिपर्यंतंपुरैनेकेनमाहनांहितं श्रणीशकरंजोणिपरि
(129) णामयामोत्रशनंपस्यमएवंवल्लस्यः । अतएवंवात्रमाम्पादिनात्रिभिः कुर्येः साकारैरणवृतेनिःशद्वयेहनिवीयेवावनेगिभि
गृहादेवा हुवा वाह्यतिहेतुना तद्भुशोभनेवेलाधनेश्राप्तनेपीठपद्दाहोरोरास्ठनः । पद्मासनवशात्कृत्युस्थेर्यस्तव
देनावागमांतरेषूपदिष्टलक्षणोपध्यस्तन्तिकाईवंद्वाहिकेपोगासनेतिष्ठतीतिलामनस्थः । उत्तरादिस्त्रुवः पराम्भवंरंदेवी
गुहंगणेशंवनतामस्पृशिरः कंठपताः स्तनाभिकाश्रांतनिरिहितदद्दिर्विवर्द्धितो लगराधरंतपीडः पाद्मिन्तर्नकाश्रिणाम
द्वियोषः । तथाहिसत्स्नः पोनारः कलेतिकलाव्यापनाद्वपचारतः कला शब्देनामानाधिकारण्येनोक्तः । तथा निखिल १२९

मांपुकणीउनमुद्धातवशाद्रुन्मुतो वायुस्तत्र कुंचितशरीरः स्वस्थितोऽदंनसंतनिरिहितनिरुद्धः सम्यथा शक्तिरिन्द्रियोननासापुरेन
वायुशरीरितः संनाडीशोधनार्थं रेचयेत्। बहिः क्षिपता मेरेचकसंरम्भामाद्वेधविनिर्मितकर्मसु। क्रमशः शक्तनामेतिनिकूष्ट
विषयेषुपि। उक्तं लक्षणमस्मरेचकस्याभ्यासात्क्रमेणाभ्यन्तरहितनिषयेषुपि वेधकर्मसु विनिर्मितकर्मसु च विशारदत्वं करोति रू
पेषु योगी शक्ततां प्राप्नोति। अथ पूरकलक्षणं वायवीयेन वायुना पूर्णः शक्तिर्मामस्य पूरणं। पूरकः सम्यग्भ्यासात्सम्पूर्णविपिविक
षयेन। बहिःस्थेनमारुतेन पूर्णा शक्तिपूर्णैः प्रकर्षेण पूरणं पूरकस्तस्मिन्नभ्यस्ते सुगरिष्ठमपि शिला[illegible] कुंभकं कोऽपि वे
कुंभकं कथयितुमाह। सागसंग्रहणो हितानिरोधः कुंभकः स्मृतः। रोधशक्तिसंरम्भासा शक्तिमेव तनिवारिता। रेचना
त्मकं सागपूरणं रूपं संग्रहणं तत्कोऽयं न स्यमवायोर्निरोधात्कुंभीकृत्वा वस्यापनेपत्कुंभकसंरम्भासामा सारव्या हितनोध
शक्तिः स्मितमतवक्तसंपनमामर्थ्यं वजते। न यावस्थवानोविद्वान सोमसर्पणवर्त्मासु। नहृर्मपोप्यतां कुधापोगामंसाध

कृ.ग. पेन्मतं तारम्भामा हिवेषपत्नेनाम्याणो स्वातः श्वाहोपोगी मृधनामरत्निणमाडी चारेष्वविकोर्षितेवल्लातुगुणं निखिलपषा
३० स्थितत्वर्मणि हित्तिणा स्वारन्यैस्वष्ठः श्वेष्ठुमिन्मथमदः।९ तस्मिन्क्रमेण शशलरेनैवंपलाभी हृं पोगसाधपेत्तानथा हि।१२ कं कुंभ
कं नापिभने वेद्व्य थियि स्थितेन।१३ हि स्तुसगे णाघर्थमा त्मनो त्मस्यारेवकं। श्वनग्निनलनेवृत्तशोषणोभनना शने। स्तोमो न्माहविषो
130
हविन्मूलवेद्यार्गं तरेवकं। आ नार्चननपाये शुद्धेहत्याग वशांकरे। कुंभकोरेचकस्वेशे हीना संस्थापनेषु चाणीमना न्यवस्थि
तेमहति कुंभकपूरकौ। स्वपुष्ट्यर्थ मात्मनः स्वाप्याप नार्थ पूतेन पार्थ वकाल वं च ना पारिश्रहणाच्छोतिका हिमिद्धे चकुर्या
त्। पारम्परस्वाघर्थ वामस्थे रेचकं भवेत्। पहातनग्निन लनवृत्तशोषणा निर्बीजीकारणा स्तोमो न्माहविषोहीपनवसु
रवकार्णाणि कर्तुं मिच्छा नितहानीस्तोरमार्गस्थेनवा रेणरेचकं कुर्यात्। स्तोभस्तम्भस्य विषनाला रेवं हलाकरणां शांकर राम०
हनिशि नासापसोपुत्रमार्गस्थं विधुवनिकर्तव्यतपो कं पनस्था नार्चनजपादिकार्ये।१३ कुंभोनिर्वातदीपवद्दीनासंस्थापनेक्रं १३०

मकलंकाविशेषोऽस्यापनेष्यति ष्ठापकोऽप्यर्थेकारेचकादीनामभ्यासाय कालपरिमाणप्रतिनियमेन कुम्भकाद्यपदीपाल्पयमोजे
ष्ठः मात्रालैर्द्वादशादिभिः। तालो द्वादशभिर्मन्दपरिमाणरूपरिधूमेः। इत्येतेनमात्रादमंडलपरिभ्रमणं यावता कालमात्रेण। क्रि
यते तावतामितिर्द्वादशभिर्मात्राभिः कालो ज्ञेयः। तेषु तालैर्द्वादशभिः कनिष्ठः प्राणायामः। चतुर्विंशत्या मध्यमः।
130 षट्त्रिंशता तालैरुत्तमः। तथा चोक्तं श्रीमत्स्वच्छन्दे। तालद्वादशको ज्ञेयः प्राणायामः कनकसंज्ञः। मध्यस्तद्विगुणस्त्रिगुणश्च
ष्ठस्तेन द्विगुणो मध्ये चेरितः। इत्येवं प्रतिनियतः प्राणो रेचकपूरककुम्भकसमुदायरूपो ज्ञेयः प्राणायामः सोऽपि ध्यानजपादेः सगर्भो
न्यस्तु विक्षिप्तः। तथा सगर्भः सोऽपि ध्यानमन्त्रजपेतरः। सोऽप्यगर्भः प्राणायामो ध्यानेन जपेन च युक्तः सगर्भो ज्ञेयः। एतद्वि
नैव ध्यानजपाभ्यां क्रियते स निर्गर्भः। तथा च मनः स्थैर्ये हेतुत्वेन सगर्भस्य तथा निर्गर्भस्येति। सगर्भप्राणायामाभ्यासः का
र्यस्तेनात्मार्थं। प्रातर्निशाक्रमेणापं रिह्नां तेन चरित्वा क्रमेण। अभ्यासेनैव सगर्भः प्राणायामो निशाक्रमेणापं इत्यादिना तेन दृढः।

मृगें । सहिताक्रतं हंतीत्यग्रस्थेन मंत्रेण । एवं चेत्रक्रमि त्रिनिर्गमिताप्राणापामे न पूर्णो मंत्रे । अतः किं ते नेत्याह । हृत्पद्मे पि देवाको पव
१३। लते पूजानन्तो । देवानां मनः सहितानामिंद्रियाणां विषयेभ्यनाद्यविद्या वशात्मकर्षणाभावतामेव निर्गमः प्राणापामः सा तत्प
नक्षिपमाणः प्रबलत्वप्रकृष्टवेगत्वं हंति । इंद्रियनयकारीत्यर्थः । किंच । स्नातो भवति तीर्थेषु सर्वेष्वपुष्करादिषु । पोतः । पित्र
(131) णांच । शान्त्याग्नर्भमिममावर्तेत । पञ्चकालिमपुत्रजाते नेमं जपध्यानयुक्तं सगर्भमभ्यस्यति स सर्वतीर्थेषु स्नानसमसमस्ताध्व
रादि नस्य च फलं लभते । पितृणां च संसाराद्रक्षणे पोतः स्नात्वा भवति । तत्स्नातात्रे पिभवाञ्छितः सपुत्रं तीत्यर्थः । सगर्भ
तामेवव्यक्तुमाह । ध्यायेद्ध्यानगं देवं जपेत्तद्वाचकं सदा । निःसारी सप्रततत्त्वानि मद्रूपाधिकृतानि वा । सर्वाधिष्ठातृत्वेनेहे त्
नाथनः पर्यन्तवर्त्तिनं परमेश्वरं सकलकारणातीतं परमार्थत्वेन ध्यापेत् । तस्य च वाचकं मंत्रं जपेत् । ध्यानजपावविश्व कोप्रा राम
णापाम अपेक्ष्य दित्यर्थः । पविशाप्राणाफलं लिप्सुः श्रियमाद्यनियमेष्व सक्तशुपते नवध्यापेत । सकलविदशविद्याया । १३

विष्णाततपामगवतः सर्वदासर्वत्रावस्थितेः। अथ रुपिआदितत्वध्याने किंभगवद्भावनयेत्याह। एस्मिन्नावेन नंततत्वं सिद्धमप्युप
कारकं। शेवे ब्रह्मरिनिध्याये रतोपद्यस्मीहितापतेः क्लिलसमावेनंरुश्यिव्यादिरिवल्कमानेशिवस्वरूपाभिष्ठाने विनाक्ष
131 तध्यानान्यामक्षतः। सिद्धमपिनोपकारकं। अतः पारमेश्वरमेवैतत्सर्वतत्त्वाभिध्यायेत्। अतोपद्यत्किमप्यभिधेतमपिरूपम
पिनस्तध्यायेत्। एतस्यैव मतः। सिद्धयेधारणादीनां हठीनाम विलस्यते। सगर्भे कुंभके विहितानीति वृद्धविशिष्टेनवी:। धारणा
दीनां योग्यंगानां धारणादिरुहीनां तत्पात्कानां यपनाद्यर्थानां सिद्ध्यर्थं सगर्भकुंभकाभ्यासम् तु द्विन्तुदि:। मन्त्रांतिष्ठदा
वेत। अपमर्कगुणं कालं कृतवित्तं वध्यवस्थितिः। ध्यामोतिधारणाशब्दं धारणा सिद्धिदा नवैः। अंप सगर्भककुंभः कद न
रागुणं काले चितवृत्तिनिरोधेनकृतः सप्ताशया पदेश लभते। कुं तदेता ह धारणा सिद्धिरुदा नेतः। धारणा संवेदनीः
सिद्धीतयामप्युपमानोदहति। ह्रिसर्वा धाराणाहं स्यानाधी प्युपचारतः। ध्यानं प्राधिमिक सेमा मवस्मादीनिनेतां

मृगें॰ न्नास्थितिमवस्थानं। निपतने स्रोहकंठादेर्नेन मोधाराणाशं इति नोचाते। उपरागानुक्तिस्तस्मिंस्तथाविधफाभाराणापत्तिस्थानमधि
१३२ करणात्मनेनाभिधीयते। गात्रभिक व्यवयवमात्रमवयूनस्यारूढतोः इतिचार्थानिपातनतत्वानिवयमास्यस्थानेनतत्व
द्वयत्वेनमहदहंकारादितत्वजातं उपलभ्यमानं इतिचार्था दितत्वाभ्यामपूर्वः क्तमनन्नद्भ्याप्तः सुगमएवेति सर्वपागशास्त्रेषूप
(132) देशाक्रमः। ग्रथैपामेवहृपक्रान्तिमघोजननलांछनान्यभिधत्ते। तानिहैमहिमओनिः क्रमस्य लक्षणानिस्यनः। वेधईमंडलम
लक्षणपमाकृतानित्। स्येर्णाप्यापनविलोषवेराणाशत्मतामधे। मवंनिवग्रकन्वालाविंदुशून्यात्विताभित्। तानिश
पिआदीनिपंसनत्वानिपथासंख्यंस्यात: पीतसितेत्वलक्षणस्यलछानिसंख्यानाचक्रत्वाईदुत्रिकोणापारिवर्तुलपद्मा
कराणिक्रमाच्चवज्रेणाधाराजेनत्वालणाविंदुनामूमेनचलांछितानिस्येर्णाधेर्यमवंति। तत्साधकानिसंपद्यंतइत्यर्थः राम॰
। तानिचाधाधकान्यनुवर्तिनि निमर्णस्त्वास्वगतस्वापोगीश्यसममत्वानिविभूपादिदेशसिद्धो। इतिचार्थादीन्येवमिजामिदंस्य १३२
म

132

स्थलेनसमस्तसमस्तानिवृषानेगुकार्येषि इसिद्धार्थयोगी धारयेत्तावद्यथा धारणा हृपनफलमितिनामसप्तानि: समग्रपतिक्रो
देशोधारणा हृषविंतृनोपविपाश्चता। किंचवसमस्ता नांफलंशृं हि होश्या। धारणा हृपदेनस्रूपं देमहिमक्रोतितित्या
दिनोपरिशृंनत्कासिस्थानेनछिद्दानिंत्सं। श्यामांचधारणानांश्चस्तानांसमस्तानांफलं हृदाधिनायात्मप्रमादिशोतिश्च
श्नः। अथपात्रेशतिवचनो। हृदिवेतासिविशिनेधारयेत्तितिमर्थे विनजलेपिपासितः कंठेमंदेश्रोतठेनले। धारणा हिति
सिद्धार्थं हृत्कंठादिषुमाहते। विषाशभिमवेयोमनेपुपत्रापवर्तेते। वेतमोपदाविहितमनास्यात्तस्यायोमनहोपागा हृस्य
देशोपार्थिवीधारणांस्थैर्यकारिणी तेनोकांधारयेत। दुर्गास्मतषानुपदाना मिनः स्मातरा नाहणांधारणा कंठे विमृषा
तायापापनार्थतस्याः योक्तलात। जाठरस्याग्नेर्मा घेमतितत्संश्रुतं णार्थतदरेशाउत्कापाग्नेपीवधीपात। आणादिवृतीनां
पाणभिदितानान्नणा। पनायानांसिद्धार्थस्वाधीनतेषतितत्तमलमपादिकतलापपर्वकिंशेव हृत्कंठादिषुस्थानेषुवाप

मृ॰टी॰ १३२ 133 ध्यां धारयेत्। विशेषोऽन्यात्स्वस्थात्मा यमिभूपमानं त्तं तेषे वहस्थारि त्रुपमयाद्भाततमेस्थानेषोम धारणां वक्ष्ये पातालपत्त्वा
विणाद्युपद्यानवं तं गतत्याशारणाद्युपयेऽप्यात्वस्वपनेन नेतस्मिन्धारयेत्। इदानीं परमात्मेषां पृथिव्यादीनां मध्यस्थाणि तिमि
त्रे तं शिवे च पृथ्व्यर्थं साधारणात्माकाशस्य तावत्स्वयममभिधातुमाह। एवं समपत्तेषु भूतेषु वारिवायुपृथिव्याशिखिनी। वायुर्धीः भूमि
पवनौ वारिस्थश्च नलानिलौ। मध्यस्थानि तिमित्राणि चतुष्के युग्मयुग्मशः। पीतापे तिमतिघामो नये दृष्टमिद्दपे। आ
काशस्थात्वव्यापकत्वादेतत्सर्वमित्येन सर्वेषामवकाशदायित्वेन मित्रमेषां तेषां। वारि वायुपृथिव्यौ शिखी रसास्वाश्च तुष्कसपादके क
स्मिंश्च तुष्केण पाक्रमेण युग्मयुग्मशः इति हृतं पूर्वंक्रमात् मध्यस्थानि तिमित्रापेक्षानि चौद्दव्यानि न यादि। वारि वायुपृथिवी शि
खिनी इत्यत्राद्ये चतुष्के अनलपवनेनयोः क्षितिसखोऽस्वपरस्य नमित्रेत्वे न शत्रुभाव इति मध्यस्थत्वमेषां बोद्धव्यं। वायुर्धी भूमिपव ताप॰
नाविति द्वितीयमध्यम चतुष्के वायुर्वायकभावेन परस्परमेषां चतुर्णां मध्येष्वपि नेरणति तं शत्रुता। वारिस्थश्च निलानिलावि १३२

तत्रैतत्तृतीयस्मिन्नवउक्तेषु जलयोर्वाधयो स्नानोन्यो पोषकत्वान्निवृत्तमित्येवं पीतोपस्थानादोपयोगितया तयास्माथ
कत्वेन तत्राधकृते नवाप यावत्सामिष्टमिद्ध यथेनाप्युनीत। अथ विद्यापाहं तर्णनयत्राण हिवाद्यकरणेप्राणाहिताप्
नोत्तरूपो कोष्टानं पद्यस्य धारणे। जपः फलं वाच्य शेषं पत्नी स्कंधो तेरितिमितिपद्धर्। ततः प्राणाहुतीनां स्थानं
133 माधारणं फलं वक्ता तेषुनिः प्रश्नपनि। कानि प्राणाहुतीनां स्थानानि अस्मिन्छरीरके निताहो किं च स्यादिति ब्रूहि हे तात
म। प्राणापानादिपञ्चन हुतीनां प्राणापानापानापानानां कानि स्थानानि येषु तद्रूपः कार्यः। नामसु च प्राणाहुतिषु जिता
स्वाश्मिञ्छरीरके किं फलं भवतीति भगवन्निदमस्माकमाचक्ष्वेति प्रश्नार्थः। व्यापकस्यात्मनः स्वकृतमव्यापकत्वमतः स्थानं
कल्पितं तत्त्ववादा घोतयितुं कथयत्युपः। अत्रोत्तरं। तस्य हृत्पद्मस्य मध्ये रस्थरेशेषु प्राणानां तनपः प्राण पनादीनां हुतीनां योगिनोम
वेत। तस्य धातुकस्य प्राणाहुत्यनपानस्थितेनस्य वापो नाभ्यादिषु स्थानेषु पंच स्थानेषु प्राणापानव्यानोदानसमानानां प्राणाहुतीनां न

मू॰ गं॰ योगमवाप्नोति योगिनः। सततयोगी जितात्मा प्राणापानौ धत्ते स्वेच्छया देहमात्मनः। जितात्मप्रणयनो शान्तिरक्षः हास्ति सहाजिनः। विजितो त्रपनो
१३४ मो जितेत्यत्रशितत्वाद्विकारान्नु यान्नः। समानश्चेति विनपाठे सनक नेत्रवशी। वशुर्दिक्ष्वारव शितात्मवेहिमत्रे जिते। एवं कांतुके रक्षा
संगो वायुमसमप्रमद्भुतं। जितात्मप्रणयनाख्याशाणश्चेत्रिर्पनमस्त्वं विधीयोगीणां वक्तुं विश्वेच्छया स्वदेहत्यागमित्युक्तिः। श्रत्र

134

यनेनात्मप्रतनेत्रावनष्टुच्यते रे। तेत्र प्राणं न स्याअव नरूपत्वेनोक्तत्वात् जितात्मप्रनय नाख्याणानश्चेत्रिर्पनमस्तादृग्विधो
योगी स्वप्ननपि निर्मलदेहो भवति। अपानन यादृग्विधिस्तु त्रा स्मिलम वेनका स्यणनाशनकारिणा रणमति। अपि तु रम
यानुभावेनेषा नः शाक्तदास्मिन्नोन्नित एव संपद्यते। सर्वदेहिनां हि समलथातु भावेनात्रपानपरिणति र्भवति। विजि
ताचोत्रपनाख्यो दानश्चेत्रिर्पिगामो श्चेत्रो किंकफपित्तवन्नत्यावाकत्वांतस्य प्रभृती न्युणा स्वामो ति। येन तु समानश्चे ग्रम॰
त्रिर्पिजितात्मनस्सर्वदा नयावर्तितः सर्वमसहूत्ववशादेहो भवति। विनमनाख्ये च प्राणनश्चेत्रि प्राणात्कृतनपस्वेच्छया वपुषि १३४

विहरन्ति। ब्रह्मरंध्रेण। स्वर्णाच्छिद्रादिना। वामहस्तेन। कर्णेरेशान्कः स्यादित्यर्थः। तथा कर्द्दमजलकंटकाद्युपविष्टस्था
पितेरसंपर्केनाश्रयहेतो पिच्छविनश्वरोस्यवलसंजायते। एवमानुपूर्विकसंख्यानिवचनादनन्तरप्रकृतमभिधीयते। चार
णाद्वादशध्यानं दिव्यालोकप्रदर्शिते। समाधिरणिमादीनां द्वादशीनानिकारणं। द्वादशभिः सगर्भैः कुंभकैर्धारणा
134 पूर्वकैः तामसद्वादशध्यानं हेयं। तच्च दिव्यमलौकिकोमालोकप्रदर्शयिप्रकाशा विभूतिं ददातीति दिव्यालोकप्रदर्शने
रपिनिन रम्यासस्य फलमुक्तं। एतानि च द्वादशध्यानानि समाधिरित्युच्यते। सत्वाणिमादिरिद्धसिद्धिकारणं। अमले
वंविचसमाधेरणिमाद्यष्टौ भोगः। सा ताश्च णापामे विनाणेवं च णाल्मावेन नसिद्धयति। स्वमभ्यस्त्रवानोतिगुणानुता
न नेतरं। एवमनेन प्रकारेणात्मनि निसंपूर्णकृतपारणात्मा योगी विनापि प्राणायामेन कृह्रावे पिहेशोक्रान्ति निरोधा पां
निनहस्तौ स्थितएवतरम्यस्यन्यानेनेनैर्पतो तानुक्तानुणानणिमादीनलभते। किंच प्रघद्दक्तपयोरिष्टक्रमयोगात्पपद्यते।

135

मृगें॰ तत्र तत्रास्य विद्याक्रियाद्यामिविषया भवेत । रतिर्वा ह्येष्विस्थिते सर्वमाकलयेद्वत्सतेषा । हेयानादायान्संस्तस्याशिवततंसम
१३५ स्यासेनायवो क्रक्रमामा मायद्यस्थि व्यादिशिवांततत्वेष्वतिपद्यते । धारणादिना त्वात्मीकरोति । तत्र तत्रास्य योगिन
स्तद्यामिविषया स्वसंविद्याक्रिर्भवति । तथाहि । श्रीसेशष्वियादितत्वानां शिवमंत्रमहेश्वरामंत्रमंत्रेश्वरमंत्रविद्यानाक
लप्रलयाकलसकलैः समस्तैः शक्तिमद्भिरितावतीभिरेव तत्रशक्तिभिः स्वस्वोपादिरुपिव्यादीनां सर्वैकैकस्य पंचदशात्म
का तेयाजायह्यादि शिवसमेदेनापि त्रस्याग्निरूपतयाचयावती व्याप्तिः । यथोक्तं श्रीमन्मालिनीतंत्रे । शक्तिमच्छक्तिभेदेन
धरातत्वं विभिद्यते । स्वस्वस्पमादितं तत्र चतुर्विंशपंचधा । शिवादिसकलान्तः शक्तिमन्तः प्रकीर्तिताः । तच्छक्तयश्च वि
ज्ञेयास्तद्वदेव विचक्षणैः । एवं जलादिमूलान्ते तत्वग्रामे समस्तके । पृथग्भेदाः समेभिश्च मिश्रेभिर्यादितद्देवं तावद्याप्तिकस्य राम
योगिनः संवित्तावतीत्येवं श्रीमत्कामिकतंत्रेऽप्युक्तं । यद्वा यं तस्मिन्स्थिते सर्वं यन्नसदृग्गोचरं तांशामस्तु ब्याशिवधाति । १३५

क्रान्सर्वानेवतान्माहानिवपदार्थान्स्वर्गाद्यपर्यंतवर्तिनि शिवपदस्थामिहेडतानाद्रियायभ्यूतंगीस्वात्मा शिवतत्त्वमध्यस्येन्नेदेक
निष्ठस्यात्तेहेयामहार्पाक्षसमजेनिगाढेस्पष्ट एवार्थः। शिवगर्भानस्मा निष्ठन्याणापामाद्रिकानीय। जहातिजंतुर्यः षाणा
न्मशिवत्वंप्रपद्यते। यात्मातावद्याभिविपाविद्याकिर्वस्पमाणाक्रांतिर्विधिंविनापिपरमेश्वरध्यानजपगर्भान्वाणा
यामान्कुर्वन्नोजंतःप्राणास्त्तनतिमशिवतामेति। अपरेंत्वन्तरस्यार्थः। यथान्नेयुनिःप्रपनयति। स्वरूपंपरमेश्वरस्यात्
साकंनजानातिविनावेविद्या। कल्पितंयोपस्थेनताप्याचेतसः। कथं। किल्निनिष्कलस्यरूपस्यतावद्गवतः। स्वरूपेनिराकार
त्वेसतिनीरूपताद्यातनशक्येः। यद्गुः। आकारवान्स्वेत्रिपमादुपासोनचन्द्राकारमुपेतिबुद्धिरिति। यथासपरमा
र्थतोरूपासंभवेपिध्यानिनांचित्तशक्तिनिबंधनभूताकारविशेषकल्पना। तस्यैतत्कल्पितंरूपंध्वंतपीनरकारिदंविद्या
द्वीत्सेस्यात। कथंतत्रचेतसआप्यायवस्थितिः। कल्पितत्वेनाससरूपविषयेत्वभावबंधत्स्यचेतसः। कथंनिपमनामि

मृगें॰ निष्पन्नः। अथात्र समाधिः। पार्थिवाद्यनिविचित्रं केनचेये धारणेन हि। तथाप्यभ्यासतः सिद्धाः स्वरूपं ते योगिनस्तपोः। मत्संज्ञ
१३६ स्यस्य भगवतः स्वरूपमुक्तेनक्रमेण ध्यातुमशक्यं। तत्र तु निरालंबनोपदेशक्रमेणानन्यस्वरूपाकाशनिर्भरविश्वति। यतु वैचित्र्या
(136) त्मनि तत्रैव स्वरूपस्य कं। आगमोपदिष्टस्य ध्यानस्य परमार्थत्वेन नैव कल्पितत्वात्तदुपपत्तेः। तदुपदिष्टतत्त्वहि विधिविधानुष्ठा
नस्यैव कल्पितत्वापगमे सति दीप्तादेः प्रत्यासन्नत्वादानर्थक्यमिति कृतमागमेन। किंच वैचित्र्याद्येषु पंचशतिध्यानमाशकामि
निपतुदयते तदा ताता वसो भिन्न प्रकृतिवितनं। ये ये तत्त्वस्य पार्थिवतादात्म्याद्यो हेयोरा सफलमात्मयोगगणाद्धेय मि
द्धेर्वाभिचित्रस्य वत्रोक्तितत्वात्मितसलिलोपलाच्छिन्नताच्चैनचेयेध्यातुं न शक्यो। नचैतद्विभिन्नं शास्तुपगमो युक्तः। यतस्त
पोः पार्थिवाद्यपोह्य धारणायोगस्य यातन्नाद्रूपं वैचित्र्यतस्यापि स्वाभ्यासात् योगिनामनेकशः सिद्धयः स्वरूपं ते। तथैव मागम। गम्॰
मोपदिष्टस्य धारणाफलस्यानेकशः साम्यात्मयोगिलब्धसाणियप्रतीतिनिःस्पृशतामपिभोगविस्तुतत्त्वितस्यकर्म १३६

स्याच्छिन्नसंस्थितिः । नाधिकमात्राविकाशपूर्णाहे हंसायत्ने हृदं ग । च्युतेषोऽयितेन्नमसहृद्सान्नीकृतविविधभोगाभ्यासवि
ष्टिमवेतनसाकथमतिचेवलस्यचेतसः संस्थितिः समग्रः निरुद्धसकलवृत्तिलेखावस्थानं स्यात् तदपथ्योक्तौ । चेवलेहि मनः कृ
136 ष्णपमाथिवलवद्दृढं । तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं । तथा । अपिवेत्सानिलोद्धूततरङ्गस्य महोदधेः । शक्यते शमनं कर्तुं
विषयेभ्यो न चेतसः इति । नैतद्युक्तं । यतो नेदं योगाभ्यासाधनमविरक्तानां न तु विरक्तानां परमेश्वराया आदिदेशाच्छ्रियः पदं तु वै
राग्यनिर्भरनिर्धूतभवभोगस्पृहाकलङ्काः केऽपि वहुविरलसंज्ञाततिः सारमसारभोगविजुगुप्साः परमेश्वरे निर्वाणाम
वनोति किमपितु प्राप्तं पदे पि संभवति । यतस्त्व । शक्यते विषयीकर्तुं जगदेतदखिलं शनैः । किमुत्तिहर्वे पुर्वदत्तैर्वैराग्याभ्या
शालिभिः । वैराग्येणात्मरूहेणाभ्यासेन च पुनः पुनस्तदेवमात्मकेन शालन्ते शोभन्तेर इति वैराग्याभ्यासशालिनः सं
तावोपरामृष्टाः । एवंविधैर्योगिभिः शनैः शनैरखिलमपि जगद्धारणाभ्यासिक्रमेणागोचरीकर्तुं शक्यते किं पुनर्श्चे

गी॰ यं विवेचयामस्य स्वरूपेऽवं तालं च नैयोग्यपादिश्यस्य ऊष्मकालं वनमुपरेहं भूमिकां विरचयति। केयं वा ह्रूपके यत्नात्सर्वाधिष्ठा
१३२ नयोगिनः। सर्वदा सर्वभूतानां सर्वकारणकारिणः। स्यानह्रूपयमाणानिर्णरि कल्पसवेनमः। पञ्चोपरमते वित्तेन तद्वेयं
(137) पुनः पुनः। एवं सर्वाधिष्ठानयोगिनः परमेश्वरस्येयमेव स्वेन तवर्णाश्राधुनापं च वक्राद्यात्रा तिर्थोन तथेति कोयमेवं विषह
यं यति नियमेन कार्य्याहिस्वयः। विततवेयमवविते भावतः परिमितह्रूपाक्रान्तिस्थानोपायमन्नमसमीचीनमेव किल भगवतः।
अतस्स्वपादि हि तं तर्णाश्यैवि च लितवेतमास्थानह्रूपयमाणा कल्पादिपरिकल्पपत्रयत्र भावेशारिश्रूतशरीरे वापि च त्वमुपशाम्यति।
तत्र तत्र यपो भूयः श्यपत्नेषताग्रुह्रूपेद्देश समधिगतयुक्तिनाथ्यानव्या। उक्तं च परमेश्वरे। नेन्द्रियाणि न च प्राणा न मनो विष
योऽपणा। नाहमस्मि न चासोऽस्मि चित्तमस्य चलयत्ततः। चित्तद्दयोपपन्नामिप्रिति मतं गता विकेति। अथास्यैव फलमाह। ताम॰
तेनास्य चेतसः स्थैर्यं सविशेषगुणाशानेः। उन्मीलयोगमस्कारं हतविघ्नस्य जायते। तत्राख्या चेतसः फथमिति यमाकायंउयु १३२

137

ष्ठः नस्थैर्यमित्यंतेनाभ्युन्नामात्युक्तेन योगेनास्य योगिनो निर्विघ्नस्य चमनस्त्वेतमः स्थैर्यमचांचल्यं परस्वरूपविश्रांतेर्यतिविल
क्षणं जायते। कीदृशं न स्थैर्यमित्याह। सविशेषगुणं सविशेषाः सातिशयगुणाः प्राणकाद्यणिमादयो यत्र तत्तथा किं
कृत्वैतन्मूसपुनरभ्यासा हृ। यानेयोगसंस्काराभ्युन्मीलक्रमेण योगसंस्कारं तत्स्वरूपं प्रकाशयत ह्रासनाधिष्ठितेनान्तस्थव
ह्रागवास्थितस्यास्य निर्विघ्नस्य सततं तत्रैव चित्तस्थैर्यं जायत इत्यर्थः। एवमातिष्ठतः सम्यग्विनेवाकारकल्पनां। अकिंचि
च्चिंतकस्यास्य स्वरूपमुन्मीलति स्वकं। सर्वार्थदृक्क्रियारूपमानंदमयमव्ययं। यस्मादभ्यन्तर्दुःखयोगमेसगिवावह्। ए
वमेतेनाभ्युक्तं योगविधिं सम्यक् सद्भ्यासातिशयवशेनाकारकल्पनां विनाप्यनुतिष्ठतो योगिनः अकिंचिच्चिंतकस्य
किंचिदप्यचिंतयतः स्थितेन तयात्वात्मन्येव निस्तरंगमहोदधिप्रायां तत्स्थितस्य स्वकं निजं स्वरूपमुन्मीलति विकसति। अपरि
मितं संपद्यते। समरस्थैर्यात्तानि जसत्योमवतीत्यर्थः। कीदृशं स्वकं स्वरूपमुन्मीलतीत्याह। सर्वार्थदृक्क्रियारूपमित्यादि।

ग

मृगें॰ सर्वार्थाः सर्वविषयाः कृतास्तेन क्रियाश्च आयासस्यापि एवं तस्य पयःपतः। ज्ञानक्रिये शिवस्योक्ते सर्वार्थे निर्मले परे इति पश्चि
१३८ चक्रमागमस्य पूर्वार्द्धं तदानेरमपमन्त्रसुपान्त्यार्द्धं तदमध्ये पञ्चाशिनस्मात्मसपोषितः एवमन्यत्रापि मिथ्यात्वे। पश्चान्निर्णय
मारणा यशिवमस्त्रेणाबद्धता स्वशिवाबद्धं तस्याः तत्त्वाणां दुःखयोगं नैति नयामोति। उक्तं चेश्वरो महद्भूतगौणाः। पयानीतास्ते
138 दृगाधानतः शान्तकर्मतां। पुनरावृत्तिपेनस्मृतेष्वनवोदितारति। अत्र च तत्वत्रयं सार्व मतिरहस्यतत्त्वपासर्वास्वसमयकार्य
तमभिधास्यमाह। एतत्समस्तं गुह्यानां गुह्यं सिद्धामरस्मृतं। सासाहसोचनं शोभोऽस्तु सावनमुत्तमं। नास्मकालोऽपि चेमा
येतदेयं नानिश्चमादिनो। नामेश्विनेनाजपमेपश्च नाम्न्यवेपच्छिन्नं। पतत्पतत्सर्वेषां रहस्यानाम पतिशयेन गूहनीयं। निर्गति
शयनिश्चेयसानामिहैवतातः। अत एव चामिद्रेसोसोक्ताभिस्तुतं सासाहसरमेस्वरस्यतेनसः प्रकाशकत्वमश्लोकस्य। पाव रम॰
तेयविचतारेऽतः। तस्मादेतन्नाल्पकालोषितायानतिविनीतमन्त्रनारविनाशनिर्गतिशयश्रद्धाभक्तियोगापरिपालनातिशय मा १३८

दिनेमध्यमाहापननचाग्रजापानपोरूमपोरपिदाहितेउमशकान्नान्नापनतपसैनिपमविशहितापनेचपःपरमेश्वरार्चनेकृतेपिमएतेयो
ग्रमाहितान्नेउतेक्षमणिनपोविरुद्धाङ्कणापोगनश्चानधिकृतेतं।नहेमस्पापिपोगविधेर्भुक्तिमुक्तिलक्षणफलमवगंत
व्यमिति।एतदुपसंहरणाणमु।इमिकास्यमानचर्यापाहोपकेपापवार्यश्लोकः।अस्याभ्यासादित्यसिद्धेशक्तावेदिष्टान्
लोकान्वेरुद्ध्वानोनिद्धमेकाकोहितापाखवंद्रमाकेताम्नेनास्वर्पनयाधिवासः।अथैषतंविधप्राप्नितालेवनस्पयोगा
भ्यासःपुनःपुनःसेवनतस्मादित्याख्यलौकिकास्त्वन्तःषष्ठिउणाणिमादिसिद्धयोपेषांतेनिश्चयसिद्धयःअथराजानाःशक्ति
वमरणः।नेशकणानोविततेनेजःपुमतान्हदीपमानःसत्रमिपेतानलोकान्यथेष्टंविहरेत्तिमेतेपुस्वर्गादिलोकेविहरणा
कीशलतंनिर्वर्तत्रणगतानिवासविषयेकयश्राणश्वणानिश्चंनएन्मोपलेभपराङ्मुखानिश्चा [illegible] तिवदिश्मानतान
गच्छतीमाम्वचशङ्कावाच्यानन्दिग्णाणिपम्मानमपाहवेणिहतनहिर्दृष्ट्वितेनमर्वहांतमुत्वममयैर्द्विपयामेहस्थमपिदेहंप

मृगें. याभिमतेकस्मिंश्चिद्दपिकालेहितासंतानस्तस्यएवास्ते निर्वृतोभवतीत्यर्थः। कीदृशः सिद्धिताः। आत्मस्वर्भवर्णाभिवामर
१३९ ति। आत्मस्वपशुनामाख्या स्वर्थवर्णाश्रुत्वा हुतेतादृशमेवं स्थितासिद्धिपेव विषकृतस्य कर्तृत्वं तस्मा अभिषिक्तः श्रुणा श्रुणः परमेश्वा वीद
छामात्रसंपाद्यं यविवेध्यितासैत्यापारात्कोपि स्वात्मन्येव लोकात् यस्मान्मावादित्ये तद्विवेचित यापविद्याधार्ण्णेति॥
॥ ॥इतिमहविद्याकंठात्मजमहेनारायणकंठविरचितायांमृगेंद्रवृत्तौयोगपादस्त्रकारणं समाप्तश्चायं योगपादः शि
वायनमः। श्रीरामायनमः श्रीगणेशायनमः संहिता क्रिःस्फुरति विनतं स्फारयंतीत्यमेवं यो नीपर्यकमविमृशना
त्मो न कल्पं न किंचित्। नातिव्याप्तिः प्रकृतकथनानैवचाव्याप्तिरित्थं योगः सांगो जयति गदितः श्रीमृगेंद्रागमेस्मि
न्॥ ॥संवत १७७६ समेनाम मार्गशीर्षमासे कृष्णपक्षेत्रयोदश्यां रवीवासरे लीषितं कारस्थां मधोराम घारसमीपे॥ ॥ राम.
श्रीराममराममरामराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराममराम॥ १३९
(139)

रां० ॥ ॥श्रीकृष्ण॥ श्रीराम
१४० श्रीरामनामवरानने ३१२॥ ॥श्रीरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम.

राम. १४०

140

पो न श्लोक ३३६

स्वर्गैर्द्धवन्ते ॥

३३३६

नं ४६८